

Το κάθε Παράρτημα το οποίο παρατίθεται στο ψηφιακό αυτό αρχείο συνδέεται οργανικά με το αντίστοιχο κεφάλαιο / υποκεφάλαιο του έντυπου βιβλίου. Εκεί, ο συγγραφέας παραπέμπει κατά κανόνα ρητώς στα Παραρτήματα (με την τυπική φράση, «βλ. Παράρτημα... , στην ιστοσελίδα του βιβλίου»). Τα Παραρτήματα ο αναγνώστης μπορεί να τα αξιοποιήσει για να αντλήσει επιπλέον πληροφορίες και να εμπεδώσει περαιτέρω τη θέση που αναπτύσσεται στο οικείο κεφάλαιο / υποκεφάλαιο.

1. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 04. Πόσο «περιφερειακή» είναι η Ελλάδα;
2. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α2.1. Η μετεπαναστατική ναυτιλία: Στοιχεία και παρερμηνείες
3. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α3.1. Το κράτος και η ναυτιλία στον 19ο αιώνα: Πρώιμα διλήμματα
4. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α3.2. Η Σύρα, η Χάνσα και ο ελλείπων κρίκος
5. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β1.4. Τσιφλίκια και φέουδα: ανιστόρητες παρομοιώσεις
6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β2.5. Αστοί και χωρικοί: διαμάχες, προσαρμογές, συμβιβασμοί
7. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ2.2. Οι Δυνάμεις ερμηνεύουν το δάνειο του 1833
8. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ2.4α. Το ελληνικό χρέος και η κυμαινόμενη τακτική των Δυνάμεων, 1832-1843
9. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ2.4β. Η στρατηγική των Δυνάμεων και το διεθνές δίκαιο
10. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ4.5. Η κρίση του 1848, ο Κριμαϊκός Πόλεμος και η κερδοσκοπία
11. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ6.1. Πληθυσμός και κρίσεις διατροφής πριν από την Ανεξαρτησία
12. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ7.1. Η «παραοικονομία» του 19ου αιώνα: πώς την αξιολογούμε;
13. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ7.2. «Πλούτον από σποδού»: από την ύπαιθρο στις πόλεις
14. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ7.3. Εθνική Τράπεζα, εθνική οικονομία
15. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε1.1. Το τραπεζικό σύστημα μεσάζων του εσωτερικού δημόσιου χρέους
16. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε1.5. Ελευθερία, δημόσια τάξη και απεργία
17. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε2.1α. Οι αριθμοί και οι άνθρωποι, 1860-1901
18. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε2.1β. Αριθμοί, άνθρωποι και θερμίδες
19. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε2.2. Μεταξύ σιτοδείας και σιτάρκειας: ένα εκατονταετές δίλημμα
20. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε2.3. Εξωτερικό εμπόριο και εξαγωγές των κυριότερων αγροτικών προϊόντων, 1860-1910
21. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε2.4. Ο Γλάδστων, ο προϋπολογισμός της Αυτοκρατορίας και η σταφίδα της Κορίνθου

22. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε3.3. Οθωμανοί, Έλληνες και λοιποί ευρωπαίοι γαιοκτήμονες
23. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε4.4. Τράπεζες, σιδηρόδρομοι, κερδοσκοπία και πτωχεύσεις, 1871-1875
24. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ4.3α. Οι ομογενείς στην Ελλάδα: «Ξένες» ή «ελληνικές» επενδύσεις;
25. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ4.3β. Μια ξένη επένδυση στην Ελλάδα και μια ελληνική επένδυση στην Αγγλία
26. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ5.2. Η υποτίμηση: θεμελιώδη και δευτερεύοντα αίτια
27. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ2.2. Βιομηχανικές επενδύσεις ξένων κεφαλαίων
28. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ4.1. Δημόσια έργα και κρίσιμη μάζα επενδύσεων
29. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ4.2. Προστατευτισμός: προοίμια και μεταλλάξεις, 1830-1900
30. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Η1.1. Παράδοξες συγκρίσεις: ελληνικός και βρετανικός κοινοβουλευτισμός
31. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Η2.3. Χρονικό των φορολογικών μεταβολών, 1836-1955
32. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Θ1.3. Πώς ο διεθνής έλεγχος επέβαλε την στατιστική στην Ελλάδα
33. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Θ1.4. Η διεθνής κρίση, ο Βασιλεύς Βάμβαξ και η Τράπεζα της Ανατολής
34. ΠΡΟΣΘΕΤΕΣ ΠΗΓΕΣ Μερών Α'-ΙΑ'

ΠΟΣΟ «ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ» ΕΙΝΑΙ Η ΕΛΛΑΔΑ;

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΤΗΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Ας αρχίσουμε με παραδείγματα. Η Θεσσαλονίκη υπό την Οθωμανική Αυτοκρατορία, βαλκανικό λιμάνι, πόλη ελληνική και οθωμανική, εβραϊκή και διεθνής, ήταν στον πρώιμο 18ο αιώνα εξ ίσου «ανεπτυγμένη» με πολλές πόλεις της βορειοδυτικής Ευρώπης.¹ Ένα χωριό της Κορνουάλης ή της Ακουιτανίας ήταν το ίδιο «υπανάπτυκτο» με ένα χωριό της Τρανσυλβανίας ή της Καρελίας. Ένας μεγαλοαστός του Ελσίνκι ή του Βουκουρεστίου τον 19ο αιώνα μπορούσε να είναι το ίδιο πληροφορημένος, πλούσιος, καλλιεργημένος, δηλαδή «πολιτισμένος», με έναν Παριζιάνο της ίδιας κοινωνικής τάξης. Ένας «μικρός» τραπεζίτης της Αλεξάνδρειας στα χρόνια του Χεδίβη μπορούσε να συμμετέχει σε ένα δίκτυο πληροφοριών και συναλλαγών που εκτεινόταν από την Βομβάη έως την Γλασκώβη, δίκτυο άτυπο και σχεδόν παντογνωστικό, που θα το ζήλευε ο ισχυρός ανταγωνιστής του στο Λονδίνο. Ένας μεγαλέμπορος του Πόντου το 1914, μπορούσε να έχει γενική παιδεία και ειδική γνώση της τεχνικής του εμπορίου πιο προχωρημένη από του ανταγωνιστή του στην Νέα Υόρκη. Αν ήταν και πλοιοκτήτης, γινόταν ανταγωνιστής ακαταμάχητος.

Ποιοι άραγε συνδέουν την Θεσσαλονίκη με τις δυτικοευρωπαϊκές πόλεις; Γιατί ο μεγαλοαστός του Βουκουρεστίου παντρεύει την θυγατέρα του με τον μεγαλέμπορο του Άμστερνταμ; Πώς ο τραπεζίτης της Αλεξάνδρειας συνδέει την Γλασκώβη με την Βομβάη; Πώς όλοι αυτοί αντιμετωπίζουν τα σύνορα που ορίζουν αφενός οι κρατικές εξουσίες, αφετέρου ο πλούτος και η φτώχεια, η ανάπτυξη του κέντρου και η υπανάπτυξη της περιφέρειας;

Η δύναμη της φύσης και η ισχύς των κρατών δεν μπορούν ποτέ να περιορίσουν μέσα σε σύνορα την γνώση, την πληροφορία και την τεχνογνωσία ούτε τον πλούτο που αυτές παράγουν ούτε το χρήμα, υλικό ή άυλο. Η γνώση, η πληροφορία, η τεχνική, το κέρδος, ο πλούτος, το χρήμα, τα χρεόγραφα, το κεφάλαιο, η ανάπτυξη, δημιουργούνται ακριβώς στην προσπάθεια των ανθρώπων αφενός να υποτάξουν την φύση, αφετέρου να χρησιμοποιήσουν, να χειριστούν και να εκμεταλλευθούν την κρατική ισχύ. Τέτοιες δυνάμεις δεν μπορούμε να

1. Svoronos (1956)· Todorov (1963, 1977)· Μοσκόφ (1974)· Δάγκας (επιμ., 1998).

τις ορίσουμε και να τις περιορίσουμε με κέντρα και περιφέρειες. Διατρέχοντας τον χώρο μέσα στον ιστορικό χρόνο, η πληροφορία, η γνώση και ο πλούτος είναι σαν τα νέφη που αλλάζουν συνεχώς σχήμα, θέση, κατεύθυνση, ταχύτητα. Εάν μπορούσαμε να σταματήσουμε αυτήν την κίνηση και να έχουμε μια φωτογραφική, στατική όψη τους, θα τα βλέπαμε να σχηματίζουν πάνω στον χάρτη του κόσμου αμέτρητες ξεχωριστές κηλίδες· οι οποίες, όμως, δεν συμπίπτουν ποτέ με τους χώρους τους οποίους ορίζουν τα πολιτικά και τα γεωφυσικά σύνορα.

Υπάρχουν άραγε σύνορα για την οικονομία και την πληροφορία; Ποιους δρόμους ακολουθεί η συνεχής κίνηση που τα υπερβαίνει αδιάκοπα; Ποια είναι τα αίτιά της; Αυτά είναι τα ερωτήματα που δεν μπορεί να απαντήσει το μοντέλο «κέντρο - περιφέρεια».

Ό,τι ισχύει για τον πλούτο, την πληροφορία, την τεχνική ισχύει και για όλες τις οικονομικές και πολιτισμικές σχέσεις. Η δόμηση αυτών των σχέσεων στον χώρο δεν εξαρτάται ούτε από πολιτικά ή φυσικά σύνορα ούτε από τα θεωρητικά σύνορα ανάμεσα στην «ανάπτυξη» και την «υπανάπτυξη». Διότι οι άνθρωποι, και ειδικά όσοι δρουν στην οικονομία, μπορούν να παραβιάζουν όλα τα σύνορα χάρη στα δίκτυα που οργανώνουν, με τον σκοπό, ακριβώς, να τα παραβιάσουν: δίκτυα που διαπερνούν όλα τα σύνορα και λειτουργούν σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δράσης – οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό.²

2. Επανέρχομαι στο «δυτικό πρότυπο» – στον βαθμό που ευσταθεί ως θεωρητική κατασκευή. Εδώ έχουμε μία από τις δυνατές εξαιρέσεις της. Πράγματι, η θεωρητική υπόθεση του προτύπου («αναπτυξιακού» ή άλλου) εμπεριέχει, φυσικά, την αφαίρεση και την γενίκευση που προσιδιάζουν σε κάθε θεωρία. Αλλά στον συγκεκριμένο ιστορικό χώρο και χρόνο, οι εξελίξεις μπορεί να διαφέρουν. Αντίρροπες συνθήκες μπορεί να αποκλείσουν την πραγμάτωση αυτής της θεωρητικής υπόθεσης: η διάψευσή της, όμως, δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ανατρέπεται και το γενικό θεωρητικό σχήμα, ιδίως εφόσον το σχήμα προβλέπει, μέσα στο σύνολο των μεταβλητών του, και τις αντίρροπες αυτές συνθήκες. Έτσι, η διάψευση της ειδικής υπόθεσης μπορεί να σημαίνει απλώς μια διαφορετική αξία των μεταβλητών ανάλογα με τον χώρο και τον χρόνο. Μπορεί επίσης να σημαίνει, αν η υπόθεση διαψεύδεται σε σειρά συγκεκριμένων περιπτώσεων που υποδεικνύουν μια κανονικότητα, ότι είναι ενδεχομένως δυνατή η επέκταση της γενικής θεωρίας ώστε να καλύπτει και αυτόν τον τομέα εξαιρέσεων. Με άλλα λόγια, και για να ελαφρύνει κάπως αυτή η επιχειρηματολογία, ο καπιταλισμός δεν είναι τοπικό φαινόμενο, δεν υπάρχει «ελληνικός δρόμος προς τον καπιταλισμό». Όπως δεν χτίζεται μια παράδοση στις εικαστικές τέχνες με μόνο τον Θεόφιλο, ή μια θεατρική παράδοση με μόνο τον Καραγκιόζη και, έστω, το κρητικό θέατρο, έτσι δεν μπορεί να οικοδομηθεί ούτε καπιταλιστική ούτε ανταγωνιστική οικονομία με μόνα τα Αμπελάκια, τις ναυτοσυντροφίες και την σταφίδα. Μια άλλη εξαίρεση από τους κανόνες του προτύπου θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, σχετικά με το διεθνές πολιτικοοικονομικό σύστημα και την καταναγκαστική ενσωμάτωση της ελληνικής στην παγκόσμια (καπιταλιστική) οικονομία. Οι καταναγκασμοί αυτοί δείχνουν, ακριβώς, την χρησιμότητα του δυτικού προτύπου, αρκεί να χρησιμοποιείται προσεκτικά. Ο ιστορικός το χρησιμοποιεί στην ανάλυσή του όχι επειδή το επέλεξε κάποτε η ίδια η «υπανάπτυκτη» κοινωνία που αναλύεται (ή γιατί «όφειλε» να το επιλέξει), αλλά επειδή της το επέβαλαν οι παγκόσμιες συνθήκες. Με άλλα λόγια, η χρήση προτύπων υποδηλώνει την απλή λογική και όχι, βεβαίως, μια δυτικότερη ιδεολογία, έναν επιστημολογικό «occidentalisme».

Μια τελευταία διευκρίνιση: το εννοιολόγημα της δικτύωσης δεν το προτείνω ως εναλλακτικό θεώρημα ή ως μοντέλο ερμηνείας, αλλά ως αναλυτικό εργαλείο που μπορεί να συμπληρώσει την μονομερή, προσέγγιση του σχήματος «κέντρο - περιφέρεια» και να την συνδέσει με προσεγγίσεις κοινωνιολογικές και λειτουργιστικές, σχηματίζοντας μαζί τους ένα ερμηνευτικό πλέγμα συνθετότερο και ευρηματικότερο.³

ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ, Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΥΠΙΕΣ

Εδώ παρεισφρέουν τέσσερις ελληνικές ιδιοτυπίες που, κατά την γνώμη μου, έχουν μεγάλη σημασία για την ερμηνεία της ιστορίας της ελληνικής οικονομίας, αλλά και της σημερινής οικονομικής πραγματικότητας.⁴

Στα δίκτυα που συνδέαν ανέκαθεν την ελληνική οικονομία με την διεθνή συμμετείχαν, φυσικά, οι ελληνικές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στην εγχώρια αγορά. Υπήρχαν όμως –και αυτό είναι ιδιαίζον χαρακτηριστικό– και επιχειρήσεις που, να μεν λειτουργούσαν στην αλλοδαπή, αλλά ελέγχονταν από Έλληνες. Ήταν οι Έλληνες της ομογένειας και της διασποράς. Αποτέλεσμα: στην ελληνική περίπτωση, με την δικτυακή και κάθετη οργάνωση του εμπορίου, της ναυτιλίας και των συναφών υπηρεσιών, διοχετεύονταν σε «ελληνικά χέρια» τμήμα των κερδών τα οποία, στην περίπτωση μιας άλλης χώρας, θα διοχετεύονταν στους ισολογισμούς ξένων εμπορικών εταιρειών, στα θυλάκια αλλοδαπών καραβοκύρηδων ή εφοπλιστών, στα χρηματοκιβώτια ξένων τραπεζών.

3. Το εννοιολόγημα «κέντρο - περιφέρεια» χρησιμοποιείται συνήθως στην βιβλιογραφία με τρόπο υπερβολικά αναγωγικό και απλουστευτικό. Έτσι, όμως, δεν είναι ερμηνευτικό μοντέλο αλλά μεταφορικό σχήμα που από μόνο του δεν επαρκεί ως αναλυτικό και ερμηνευτικό εργαλείο· επειδή βασίζεται σχεδόν αποκλειστικώς σε μια δομική αντίληψη του χώρου και, γενικότερα, σε δομική λογική.

Με το σχήμα «κέντρο - περιφέρεια» να μεν μπορεί κανείς να συλλάβει τις δομές του χώρου με μια προσέγγιση γεωγραφική, ως πούμε «τοπο-λογική», δεν μπορεί, όμως, να αναλύσει και να ερμηνεύσει: (α) τις κοινωνικές δομές, για τις οποίες χρειάζονται προσεγγίσεις και μέθοδοι κοινωνιο-λογικού τύπου· (β) τους κοινωνικούς λειτουργικούς μηχανισμούς, όπου χρειάζονται λειτουργιστικές («φονξιοκρατικές») προσεγγίσεις· και (γ) τον λόγο και την δράση των κοινωνικών υποκειμένων (ατόμων, κοινωνικών συσσωματώσεων και θεσμών), μια αναλυτική και ερμηνευτική διαδικασία για την οποία χρειάζονται αφενός πραξιο-λογικές προσεγγίσεις, αφετέρου ιστορικές μέθοδοι.

Η πρώτη θεωρητική ανάλυσή μου για την δικτύωση στο ΓΒΔ (2000.β), και ιστορική ανάλυση δικτύων στα ΓΒΔ (1980), ΓΒΔ (1983) και (1988) (όπου ο όρος «téseau» εμφανίζεται και στον υπότιτλο).

4. Η επιχειρηματολογία που ακολουθεί για τους κεφαλαιούχους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς, σε πρώτη μορφή, στα εξής δημοσιεύματα: ΓΒΔ (1977) και κυρίως (1980.α), (1983), (1984), σ. 30-36, και ΓΒΔ (1988), σ. 12, 18-19, 39-40, 49-50. Με τον όρο «ιδιοτυπία» δεν εννοώ μια μοναδικότητα. Ορισμένες, αν όχι όλες, οι ελληνικές ιδιοτυπίες απαντούν και σε ορισμένες άλλες κοινωνίες, με μορφή λίγο ή πολύ παραλλαγμένη. Ως προς το συγκεκριμένο θέμα αναφέρομαι, ειδικότερα, στην εβραϊκή και περισσότερο ακόμη στην αρμενική διασπορά, αλλά και στην ναυτιλία των κινέζων επιχειρηματιών της διασποράς.

Δεύτερη ιδιοτυπία: ένα τμήμα των «ξένων» κεφαλαίων και εισοδημάτων που εισάγονταν στην ελληνική οικονομία ανήκε επίσης σε Έλληνες της αλλοδαπής. Ήταν μέρος των κερδών από τις συναλλαγές που γίνονταν εντός του δικτύου· αλλά ήταν, κυρίως, κέρδη από άλλες δραστηριότητες, εντελώς άσχετες με την ελληνική οικονομία.

Τρίτη ιδιοτυπία, αλληλένδετη με την προηγούμενη: ένα άλλο τμήμα των «ξένων» εισοδημάτων που εισάγονταν στην ελληνική οικονομία ανήκε σε εγχώριους, ελλαδίτες κεφαλαιούχους και προερχόταν από τοποθετήσεις τους στην αλλοδαπή· δηλαδή, και σε αυτήν την περίπτωση, από οικονομικές δραστηριότητες άσχετες με την ελληνική οικονομία.

Τις δύο προηγούμενες ιδιοτυπίες υπονοεί, ακριβώς, ένα ενδιαφέρον σχόλιο του βρετανού προξένου στην Αθήνα, το 1897. Το παραθέτω αυτούσιο:

Ένα μέρος του εισοδήματος των ευπορότερων τάξεων της χώρας αντλείται από το εξωτερικό σε ξένο νόμισμα· και μια (οποιαδήποτε τυχόν) αύξηση της τιμής του συναλλάγματος επιτρέπει στα μέλη των τάξεων αυτών να δαπανούν περισσότερες χάρτινες δραχμές στο εσωτερικό της χώρας.⁵

Η τέταρτη ιδιοτυπία, ήταν –και ίσως είναι ακόμη– η παραγωγικότητα και η ανταγωνιστικότητα των ελληνικών δικτύων που λειτουργούσαν αποκλειστικώς στην αλλοδαπή, χωρίς να έχουν άμεση σχέση με την εγχώρια, ελλαδική οικονομία· επιτυχία που οδηγούσε στην σώρευση τεράστιου πλούτου, εντελώς δυσανάλογου με το μέγεθος και τις επιδόσεις της εγχώριας οικονομίας.⁶

Η επιτυχία αυτή οφειλόταν, πρώτα απ' όλα, στην εθνοτική και οικογενειακή βάση της δικτύωσης. Ήταν ένα οργανωτικό σχήμα ευέλικτο, όχημα συνεχούς εκσυγχρονισμού, με ιδιάζουσα συνοχή και αποτελεσματικότητα. Πρώτοι διδάξαντες ήταν, βεβαίως, οι Εβραίοι της διασποράς. Η δική τους λογική ήταν η άμυνα και η επιβίωση σε περιβάλλοντα αλλόφυλα, αλλόθρησκα και πάντοτε εχθρικά, λίγο ή πολύ.⁷ Μαθητές τους, οι Έλληνες, τους ακολούθησαν με μια λογική ίσως λιγότερο συνεκτική αλλά επιθετικότερη – επειδή, ως χριστιανοί,

5. AP 1897 (91), Corbett, σ. 375 (8).

6. Ειδικώς για την έμφαση στα οικονομικά μεγέθη των ομογενών επιχειρηματιών: Μοσκόφ (1972)· ΓΒΔ (1977)· Τσουκαλάς (1977)· Καρδάσης (1993).

7. Είναι γνωστή η σχετικώς πρόσφατη άποψη ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το περιβάλλον δεν ήταν εχθρικό για τους Εβραίους. Κατά την γνώμη μου, δεν ήταν τόσο όσο στην Δύση· αλλά ήταν δυνάμει εχθρικό, όπως ήταν για όλους τους μη μουσουλμάνους υπηκόους του Σουλτάνου· και πάντως, όπως και στην Δύση, ήταν ανασφαλές – το ίδιο, λιγότερο ή περισσότερο, αναλόγως προς τον τόπο και τον χρόνο. Η άποψη αυτή για την απόλυτη ανεκτικότητα του Ισλάμ μου φαίνεται υπερβολική και αναχρονιστική για πολλούς λόγους, που δεν είναι της στιγμής. Π.χ., ενώ ορθώς συγκρίνεται ο διωγμός του εβραϊκού πληθυσμού από την Ισπανία του 1493 με την ανεκτική υποδοχή του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, είναι αναχρονιστικό σφάλμα να γενικεύεται αυτή η σύγκριση. Η ενσωμάτωση των Εβραίων στις κοινωνίες της Αγγλίας ή των Κάτω Χωρών, ενσωμάτωση σχετικώς ομαλή, δείχνει μιαν αντίστοιχη ανεκτικότητα που, όμως, θα ήταν επίσης σφάλμα να την γενικεύσουμε. Και τα «μικρά» πογκρόμ κατά των Εβραίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στην περίοδο της παρακμής, έστω και αν πρωταγωνιστούσαν σε αυτά χριστιανικοί πληθυσμοί, γίνονταν με την ανοχή των οθωμανικών αρχών· ούτε αυτά μπορούμε, βεβαίως, να τα θεωρήσουμε γενικό κανόνα.

απολάμβαναν μεγαλύτερη ασφάλεια, ιδίως όταν λειτουργούσαν σε χώρες χριστιανικές, έστω και ως αιρετικοί ή «σχισματικοί».⁸

Η επιτυχία των ελληνικών δικτύων οφειλόταν, επίσης, στον συνεχή και πάντοτε έγκαιρο εκσυγχρονισμό τους, που διατηρούσε μονίμως υψηλή την παραγωγικότητα και τους εξασφάλιζε συγκριτικά πλεονεκτήματα. Καλό παράδειγμα είναι η ναυτιλία, στην οποία και κατεξοχήν λειτουργούσε η δικτυακή οργάνωση. Οι τεχνολογικές και οργανωτικές βελτιώσεις που ακολούθησαν οι έλληνες εφοπλιστές δεν ήταν, βεβαίως, ελληνικές αποκλειστικότητες, κάθε άλλο. Απλώς, οι Έλληνες πλεονεκτούσαν επειδή τα δίκτυά τους, οργανωμένα σε εθνοτικές και οικογενειακές βάσεις, εξασφάλιζαν ταχεία πληροφόρηση και ευέλικτη αντίδραση. Πλεονεκτήματα που, με την σειρά τους, μείωναν τον βαθμό του κινδύνου και αύξαναν τις πιθανότητες και το ύψος του κέρδους· και, αφετέρου, εφοδιάζαν τα μέλη των δικτύων με τεχνογνωσία, κυρίως οργανωτική και επιχειρηματική.

Με δεδομένες τις παραπάνω ιδιοτυπίες, η ελληνική περίπτωση μετά την ανεξαρτησία διαψεύδει την θεωρία που στηρίζεται στο σχήμα «κέντρο - περιφέρεια».⁹ Το ερώτημα που τίθεται πλέον δεν είναι πώς οι στατιστικές κατέγραφαν τα εισοδήματα μεταξύ της Ελλάδας και των άλλων χωρών· είναι πώς ένα μέρος των εισοδημάτων αυτών το κατένεμαν μεταξύ τους τα δίκτυα, ομογενή και ελλαδικά, που συνδέαν την ελληνική οικονομία με την παγκόσμια. Δηλαδή, πώς τα μέλη των δικτύων αποκτούσαν κέρδη και εισοδήματα, αδιαφορώντας για τα σύνορα (έστω και με «παρα-οικονομικές» διαδικασίες)· πώς διακινούσαν τα κεφάλαιά τους όχι μόνο από την «περιφέρεια» στο κέντρο αλλά και από το κέντρο προς την «περιφερειακή» Ελλάδα· και πώς τροφοδοτούσαν έτσι τις υπόγειες ροές, που εμείωναν την υπανάπτυξη της χώρας, που άμβλυαν την «περιφερειακότητα» της οικονομίας της και την οδηγούσαν σε μια ανάπτυξη διαφορετική από εκείνη των βιομηχανικών κολοσσών της Δύσης, αλλά όχι λιγότερο πραγματική.

8. Διαφορετική ασφάλεια απολάμβαναν οι δυτικοί μεγαλέμποροι που λειτουργούσαν στις οθωμανικές αγορές, ιδίως μετά τον 17ο αιώνα: οφειλόταν στην ισχύ των κρατών των οποίων ήταν υπήκοοι και στην προϊούσα παρακμή της Αυτοκρατορίας. Απόγειο της εξέλιξης αυτής ήταν, βεβαίως, το καθεστώς των διομολογήσεων.

9. Η λειτουργία των οικονομικών δικτύων διαψεύδει και γενικότερα την θεωρία «κέντρο - περιφέρεια» (ΓΒΔ, 2000.β). Διευκρινίζω πάλι ότι ο όρος «ιδιοτυπία» δεν σημαίνει αποκλειστικότητα και μοναδικότητα. Ιδιοτυπίες παρόμοιες με τις ελληνικές έχουν και άλλες κοινωνίες. Αλλά πρόκειται για ιδιοτυπίες απλώς «παρόμοιες», όχι εντελώς όμοιες. Π.χ., στην νότια Ιταλία υπάρχουν δίκτυα παρόμοια με τα ελληνικά· παράλληλα με τις πολλές ομοιότητες, όμως, υπάρχουν και ορισμένες διαφορές: διαφέρουν οι διαρθρώσεις, οι τρόποι οργάνωσης, η ιστορική προέλευση κ.ο.κ. Ένα ιδιότυπο στοιχείο των ελληνικών δικτύων της ναυτιλίας είναι ότι ο τρόπος οργάνωσής τους συνδυάζεται τόσο στενά με την εθνοθησκευτική προέλευση των μελών τους ώστε εγκαθίσταται ως οιονεί πολιτισμικό χαρακτηριστικό και διατηρείται έως τον 21ο αιώνα.

ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥΧΟΙ: ΠΕΡΑΝ ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ

Πολλοί εύποροι Έλληνες της ομογένειας και της διασποράς, επιχειρηματίες και άλλοι αστοί, μετέφεραν ανέκαθεν ένα μέρος της περιουσίας τους σε διάφορες χώρες που τις θεωρούσαν ασφαλέστερες από τον τόπο διαμονής τους. Η ανασφάλεια που αισθάνονταν ήταν φυσιολογική. Είχε εγγραφεί σε μακράιωνες οικογενειακές μνήμες και στην πολιτισμική παράδοση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων κατά την διάρκεια της ενετικής και της οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁰

Την ίδια ανασφάλεια αισθάνονταν, για τους ίδιους λόγους, και οι κάτοικοι της ελληνικής χερσονήσου. Σε αυτό το υπόστρωμα προαιώνιας φοβίας προστέθηκαν, μετά την ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους, οι εμπειρίες που εβίωσαν οι πολίτες του έως τα τέλη του 20ού αιώνα. Ήταν βιώματα που απειλούσαν την ίδια την ύπαρξή τους και την ύπαρξη της χώρας τους: εννέα πόλεμοι και τέσσερις εμφύλιοι· επτά κρατικές «πτωχεύσεις»· σύντομες περίοδοι ειρήνης με αδιάκοπες σχεδόν τις απειλές πολέμου· πολιτική αβεβαιότητα και αστάθεια στο εσωτερικό της χώρας· επαναληπτικές οικονομικές κρίσεις· δύο πληθωρισμοί, ένας υπερπληθωρισμός και επτά σοβαρές υποτιμήσεις του νομίσματος – όλα αυτά μέσα σε 170 χρόνια.

Η συνεχής αυτή ανασφάλεια προέτρεπε τους ελλαδίτες αστούς να συνεχίσουν τις πρακτικές της οθωμανικής περιόδου· να προσπαθούν να διασφαλίσουν ένα τμήμα της περιουσίας τους έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους και μακριά από την δραχμή. Αυτό ίσχυε όχι μόνο για τους απογόνους των παλαιών προεστών, κτηματιών και πλουσίων εμπόρων, αλλά και για τους ανερχόμενους αστούς της μετεπαναστατικής εποχής. Ακολούθησαν και αυτοί την ίδια παράδοση και την ίδια λογική, μιμήθηκαν και αυτοί την τακτική των ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς. Δεν ήταν μόνο μεγάλοι κεφαλαιούχοι όσοι μετέφεραν μέρος των κεφαλαίων τους από την Ελλάδα στην αλλοδαπή· ήταν και πολλοί μεσαίοι αστοί. Αυτό, άλλωστε, ήταν απολύτως νόμιμο έως το 1928. Μόνο τότε καθιερώθηκαν στην Ελλάδα περιορισμοί στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων. Έως τότε, οι Έλληνες πολίτες είχαν το δικαίωμα να αγοράζουν και να πωλούν συνάλλαγμα και να διακινούν ελεύθερα τις αποταμιεύσεις και τα κεφάλαιά τους.

Για τους ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ανασφάλεια και η τακτική της διασποράς κεφαλαίων συνεχίστηκε έως τον 20ό αιώνα, ακόμη και μετά το 1922 και την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας – έως ότου η ελληνική μειονότητα στην Τουρκία περιορίστηκε σε 3.000-4.000 άτομα, μετά τα τραγικά γεγονότα του 1955 στις ελληνικές συνοικίες της Κωνσταντινούπολης.

10. Συγγρός (1908): τ. Α', σ. 328, 353-355, και όχι μόνο: σε όλο το έργο είναι διάσπαρτα τα σχόλια για την ανασφάλεια των ομογενών και την δυσπιστία τους απέναντι στο οθωμανικό κράτος.

Για τους έλληνες υπηκόους, μεγάλους και μεσαίους κεφαλαιούχους, η κατάσταση μπορεί να μην ήταν τόσο τραγική, οι αντιδράσεις τους όμως ήταν παρόμοιες. Η ανασφάλεια, η δυσπιστία προς το κράτος και το νόμισμά του και η φυγάδευση κεφαλαίων διατηρήθηκαν έως τα τέλη του 20ού αιώνα. Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τους ήταν η συνέχεια: δεν επρόκειτο για παροδική, εκάστοτε, φυγή κεφαλαίων, αλλά για διαρκή τάση διαρροής κεφαλαίων προς την αλλοδαπή. Έτσι, στα τέλη του 20ού αιώνα, σημαντικός «ελλαδικός» πλούτος είχε σωρευθεί έξω από τα σύνορα της χώρας. Το 1998, η συνολική αξία των εμφανών καταθέσεων που διατηρούσαν στις μεγαλύτερες διεθνείς τράπεζες έλληνες πολίτες, κάτοικοι Ελλάδος (όχι ομογενείς, επαναλαμβάνω), ανερχόταν σε 14 δισεκατομμύρια δολάρια, σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσίευσαν οι τράπεζες αυτές. Σε απόλυτους αριθμούς, το ποσό ήταν πολύ μεγάλο (πλησίαζε το μέσο συναλλαγματικό απόθεμα της χώρας στην δεκαετία του 1990).

Αντίστοιχα ήταν, οπωσδήποτε, τα εισοδήματα αυτού του «ελλαδικού» πλούτου που σωρεύονταν εκτός Ελλάδος· και, χρόνο με χρόνο, ένα μέρος τους ήταν διαθέσιμο για επανεπένδυση. Μπορούσε, λοιπόν, να μεταφερθεί για τοποθετήσεις σε άλλες χώρες – στις οποίες συγκαταλεγόταν και η Ελλάδα. Πράγματι, να μην υπήρχαν εκροές κεφαλαίων από την Ελλάδα προς την αλλοδαπή, υπήρχαν όμως και εισροές. Όποτε ένας έλληνας πολίτης με «περισσευούμενες» καταθέσεις στο εξωτερικό είχε ανάγκη για ρευστό στην χώρα του, μπορούσε κάλλιστα να αντλήσει από αυτά τα περισσεύματα· και η ανάγκη του για ρευστό μπορούσε να οφείλεται είτε σε τοπικές οικονομικές του δυσκολίες είτε στην διάθεσή του να επαναφέρει τμήμα των περισσευμάτων του και να το τοποθετήσει στην Ελλάδα, επειδή έβλεπε το κλίμα να βελτιώνεται ή διέκρινε μια καλή ευκαιρία επένδυσης.

Παρόμοιες μετακινήσεις κεφαλαίων από την αλλοδαπή προς την Ελλάδα, και για παρόμοιους λόγους, πραγματοποιούσαν κατά μείζονα λόγο και οι ομογενείς κεφαλαιούχοι. Σε όλη την διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα, οι επιχειρηματίες της ομογένειας και της διασποράς μετέφεραν στην Ελλάδα σημαντικά ποσά για δωρεές και καταναλωτικές ανάγκες, αλλά και για αποταμιευτικούς και επενδυτικούς σκοπούς: αγορές ομολόγων του ελληνικού κράτους· τραπεζικές καταθέσεις· άμεσες επιχειρηματικές επενδύσεις· δάνεια προς ελλαδικές επιχειρήσεις, ενίοτε συγγενικές· και, τέλος, αγορές γης και ακινήτων.

Τα κεφάλαια, όμως, που οι ομογενείς διατηρούσαν σε ασφαλείς δυτικές χώρες ήταν προφανώς πολλαπλάσια των κεφαλαίων που διέθεταν στο εξωτερικό οι έλληνες πολίτες και κάτοικοι Ελλάδος – ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη τις επιχειρήσεις της διασποράς και, κυρίως, τις τεράστιες περιουσίες των ελλήνων εφοπλιστών. Πολλαπλάσιες θα ήταν, ασφαλώς, και οι αντίστοιχες μετακινήσεις ομογενών κεφαλαίων προς την Ελλάδα.

Κατά κανόνα, οι τοποθετήσεις των ομογενών στην Ελλάδα αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό των συνολικών, διεθνών επενδύσεών τους. Διότι, βεβαίως, θεωρούσαν αρκετά υψηλό τον σχετικό κίνδυνο. Το κυριότερο κίνητρό τους, φυσικά, ήταν η προοπτική μεγαλύτερων αποδόσεων από αυτές που μπορούσαν να

επιτύχουν με τοποθετήσεις σε άλλες χώρες. Αυτή η επιλογή εντασσόταν στην γενικότερη επενδυτική στρατηγική τους. Είναι η ίδια λογική με την οποία ένας οποιοσδήποτε εχέφρων κεφαλαιούχος τοποθετεί σε χρεόγραφα υψηλών αποδόσεων αλλά και υψηλού κινδύνου μικρό μόνο τμήμα των κεφαλαίων του. Πάντως, μολονότι τα κεφάλαια που μετέφεραν στην Ελλάδα ήταν ελάχιστα ως ποσοστό της περιουσίας τους, το σύνολο σε απόλυτους αριθμούς ήταν πολύ μεγάλο – σε σχέση όχι μόνο με το συναλλαγματικό απόθεμα της χώρας αλλά με τα ευρύτερα και γενικότερα μεγέθη της ελληνικής οικονομίας.

Είπαμε ότι οι μεταφορές κεφαλαίων από και προς την Ελλάδα ήταν νόμιμες μέχρι το 1928, όταν το κράτος καθιέρωσε περιορισμούς στις αγοραπωλησίες συναλλάγματος και στην διεθνή διακίνηση κεφαλαίων. Αλλά τα συναλλαγματικά αυτά σύνορα αποδείχθηκαν διάτρητα. Για να φυγαδεύσουν οποιοδήποτε ποσό από την Ελλάδα, οι εγχώριοι, έλληνες κεφαλαιούχοι μπορούσαν απλούστατα να χρησιμοποιούν την παράλληλη, «μαύρη» αγορά· και όντως την χρησιμοποιούσαν έως ότου καταργήθηκαν οι περιορισμοί, το 1997. Για να εισαγάγουν οποιοδήποτε ποσό στην Ελλάδα, οι ομογενείς κεφαλαιούχοι χρησιμοποιούσαν την ίδια αγορά.¹¹ Οι μεν Έλληνες κατέβαλλαν ένα κόστος, το υπερτίμημα του συναλλάγματος, όπως διαμορφωνόταν, μέρα με την ημέρα, στις παράλληλες συναλλαγές· οι δε ομογενείς το εισέπρατταν – ήταν το ασφάλιστρο για τον κίνδυνο υποτίμησης της δραχμής.

Από το 1928 έως το τέλος του αιώνα, με φυσική εξαίρεση την περίοδο του παγκοσμίου πολέμου, το υπερτίμημα αυτό ήταν σταθερό και μάλλον χαμηλό· σπανίως υπερέβαινε το 10% - 12%. Αυτή η σχετική ομαλότητα δεν είναι τόσο παράδοξη όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Σημαίνει ότι, ναι μεν υπήρχε συνεχώς ζήτηση, υπήρχε όμως και προσφορά συναλλάγματος αντίστοιχη, εξ ίσου συνεχής και ελαστική. Ο μη ειδικός αναγνώστης θα καταλάβει εύκολα τους λόγους όσο προχωρεί το βιβλίο (ιδίως μετά τα κεφάλαια Α3.1, ΣΤ4.3, ΣΤ4.4, ΣΤ6, ΣΤ7, Ζ3, Ζ4 – στο τελευταίο αυτό κεφάλαιο θα επανέλθουμε αναλυτικότερα στο ίδιο ακριβώς θέμα). Εδώ αρκεί να ανακεφαλιώσουμε και να καταλήξουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα, όπως αρμόζει σε μια απλή Εισαγωγή.

Τόσο για τους ομογενείς αστούς όσο και για τους εύπορους έλληνες πολίτες, η σώρευση διεθνικού πλούτου πέρα από τα σύνορα του κράτους διαμονής ήταν μια ιδεολογία στηριγμένη στην βιωμένη ανασφάλεια που οδηγούσε σε έμμονες, σταθερές πρακτικές. Για τους επιχειρηματίες της ομογένειας και της διασποράς, η πρακτική αυτή συνδέθηκε με ένα είδος τεχνογνωσίας, την οποία απέ-

11. Με άλλα λόγια, τις διαδρομές αυτών των κεφαλαίων τις ρύθμιζε η παράλληλη αγορά, με τις δεκάδες των χρηματιστικών γραφείων που λειτουργούσαν νομίμως στην Ελλάδα από το 1928 έως την δεκαετία του 1990 και διενεργούσαν νομίμως λίγες και ισχνές αγοραπωλησίες μετοχών και ομολόγων στο λυμφιακό τότε Χρηματιστήριο Αθηνών και παρανόμως τις πολλές και παχυλές μεταφορές κεφαλαίων στην παράλληλη αγορά συναλλάγματος.

κτησαν μέσα από τις ίδιες τις οικονομικές τους δραστηριότητες, διεσπαρμένες στον παγκόσμιο χώρο τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα. Ιδεολογία, πρακτικές και τεχνολογία κρυσταλλώθηκαν με τον χρόνο σε διεθνή νοοτροπία και στρατηγική. Για τους Έλληνες πολίτες, από την άλλη πλευρά, η πρακτική αυτή ήταν αποτέλεσμα όχι μόνο των βιωμάτων και της ανασφάλειας, αλλά και μιμητική συμπεριφορά. Το σύνολο αυτών των νοοτροπιών, γνώσεων και στρατηγικών κατέστη βασικό δομικό στοιχείο των ελληνικών κοινωνιών παντού στον κόσμο, έτσι όπως διαρθρώθηκαν ιστορικά μέσα σε τρεις αιώνες οικονομικής πρακτικής· ένα στοιχείο διαχρονικό, μια «σταθερά» της ιστορίας των Ελλήνων.

Οι διεθνικές στρατηγικές των κεφαλαιούχων, ομογενών και ελλήνων, οι αντίστοιχες εκροές κεφαλαίων από την Ελλάδα, αλλά και οι ακόμη μεγαλύτερες εισροές, είχαν σημαντικές συνέπειες όχι μόνο στην ελληνική οικονομία αλλά και στις σχέσεις του κράτους με τους κεφαλαιούχους και στις νοοτροπίες των Ελλήνων και, γενικότερα, στην ιστορική εξέλιξη της χώρας. Τις συνέπειες αυτές, ορισμένες δυσμενείς, τις περισσότερες όμως ευνοϊκές, θα τις δούμε στην πρόοδο του βιβλίου.

Η ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΝΑΥΤΙΛΙΑ: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΕΡΜΗΝΕΙΕΣ

α. Τα στοιχεία

Στο υποκεφάλαιο Α2.1 χαρακτηρίσα λανθασμένη την άποψη που επικρατεί στην βιβλιογραφία για την υποτιθέμενη κρίση της ναυτιλίας στην δεκαετία του 1850· και την απέδωσα στην εσφαλμένη αποτίμηση των στοιχείων για τον ελληνικό στόλο στην πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Θα εξηγήσω εδώ τις παρερμηνείες αυτές.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία βασίζεται κυρίως σε προξενικές εκθέσεις που δείχνουν την κίνηση, σε ορισμένα λιμάνια, πλοίων που χαρακτηρίζονται «ελληνικά» με κριτήρια το ελληνοπρεπές όνομα του πλοίου ή το ελληνικό όνομα του καπετάνιου. Αυτά τα κριτήρια οδηγούν σε παρανοήσεις και σε παραλείψεις. Αφενός, δεν έχουν καταγραφεί πλοία που εξυπηρετούσαν δευτερεύοντα λιμάνια· αφεντέρου, επειδή ο Έλληνας καπετάνιος δεν ήταν πάντοτε πλοιοκτήτης και αντιστρόφως, είναι πολύ πιθανό να μην έχουν καταγραφεί ορισμένα πλοία, ενώ άλλα έχουν καταγραφεί ως ελληνόκτητα χωρίς να είναι. Επιπλέον, ορισμένοι συγγραφείς δεν διευκρινίζουν τα κριτήρια καταγραφής των πλοίων ή δεν τα λαμβάνουν υπόψη όταν αποτιμούν τα στατιστικά στοιχεία, άλλοι χρησιμοποιούν μόνο το κριτήριο της ελληνικής σημαίας, άλλοι προσμετρούν και ελληνόκτητα πλοία υπό ξένες σημαίες, όπως έχουμε πει. Τέλος, υπήρχαν πολλά πλοία Ελλήνων πειρατών τα οποία βεβαίως δεν καταγράφονται στις πηγές, άρα δεν λαμβάνονται υπόψη ούτε καν στην αποτίμηση της ναυτιλίας ως συνόλου· επομένως, η σημασία της πειρατείας είτε εμμέσως υποβαθμίζεται είτε απλώς αποσιωπάται.

Επίσης, ορισμένα μεταγενέστερα δημοσιεύματα δεν λαμβάνουν υπόψη, όταν αποτιμούν τα στατιστικά στοιχεία, τους τρόπους και τα κριτήρια με τα οποία τα στοιχεία αυτά έχουν καταγραφεί στις πηγές. Ένα από τα κριτήρια, π.χ., είναι η ελάχιστη χωρητικότητα πάνω από την οποία μια πηγή κατέγραφε πλοία. Αφού το ελάχιστο όριο ήταν, π.χ., 30 τόνοι έως το 1857, ενώ από το 1858 και ύστερα αυξήθηκε σε 60 τόνους, ο αριθμός των πλοίων που καταγράφει η πηγή στα αμέσως επόμενα χρόνια είναι φυσικό να μειώθηκε – ακόμη και η συνολική χωρητικότητά τους μπορεί κάλλιστα να εμφανίζεται μειωμένη. Παρά τις μειώσεις αυτές, όμως, μπορεί να είχε αυξηθεί σημαντικά η μέση χωρητικότητα των πλοίων, κάτι που σημαίνει τεχνολογική και επιχειρηματική ανανέωση του στόλου. Αυτό ακριβώς συμβαίνει μεταξύ 1855 και 1858 και φαίνεται καθαρά στους σχετικούς πίνακες. Ο συγγραφέας που καταγράφει μειώσεις χωρίς να

λαμβάνει υπόψη τις μεταβολές αυτές, πείθεται ότι στα χρόνια αυτά υπήρξε κρίση και προξενεί την ίδια λανθασμένη εντύπωση στον αναγνώστη.

Βεβαίως, αν κανείς δεχθεί χωρίς αντίρρηση αυτά τα ανασφαλή στοιχεία και προσηλωθεί αποκλειστικώς στην περίοδο 1848-1858, μπορεί να πιστέψει ότι τα μεγέθη παρέμειναν στάσιμα. Δεν πρόκειται, όμως, για κρίση αλλά για απλή στασιμότητα, την οποία προκάλεσαν η εμπορική ύφεση στην Ελλάδα, η πολιτική αβεβαιότητα στην Ευρώπη μετά τις επαναστάσεις του 1848, η συνακόλουθη γενική ύφεση και, κυρίως, ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Μια στασιμότητα συγκυριακή και παροδική δεν σημαίνει κρίση. Εξετάζοντας προσεκτικά τα στοιχεία σε μια κάπως μακρότερη περίοδο, 1835-1878, είδαμε ότι τα μεγέθη του ελληνικού στόλου αυξήθηκαν πολύ και ταχύτατα.

Τις αυξήσεις των μεγεθών μπορούμε να τις αποδώσουμε σε δύο αίτια: κατά ένα μέρος, στην στροφή προς την ελληνική σημαία και κατά ένα άλλο μέρος, σε αγορές και πιθανές ναυπηγήσεις νέων πλοίων. Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για πλοία ελλήνων ιδιοκτητών τα οποία δεν είχαν προηγουμένως καταγραφεί ή έπλεαν ενδεχομένως υπό άλλη σημαία, ύψωσαν την ελληνική μετά το 1835 και, επομένως, καταγράφηκαν πλέον ως ελληνικά στις πληροφορίες που έφθασαν έως εμάς. Στην δεύτερη περίπτωση, πρόκειται για πλοία που έλληνες πλοιοκτήτες πιθανόν να αγόρασαν ή να ναυπήγησαν μετά το 1835 και στα οποία ύψωσαν την ελληνική σημαία.

Φαίνεται ότι πολλά πλοία που εμπλούτισαν τον ελληνικό στόλο ήταν πρώην πειρατικά που «αλλαξοπίστησαν». Άλλωστε, όσοι εγκατέλειπαν την συστηματική πειρατεία χάριν της ελληνικής σημαίας μπορούσαν να την εγκαταλείπουν πάλι χάριν της πειρατικής όποτε παρουσιάζονταν επικερδείς ευκαιρίες. Αυτό ήταν ευκολότερο στο ανοργάνωτο ακόμη ελληνικό κράτος απ' ό,τι σε κράτη μεγαλύτερα και πιο οργανωμένα, όπου οι έλεγχοι ήταν συστηματικότεροι και αυστηροί. Πάντως, στις περισσότερες περιπτώσεις ο φόβος της σύλληψης και των κυρώσεων οδηγούσε σε οριστική στροφή προς την νομιμότητα. Η πρόοδος στην πάταξη της πειρατείας, έστω και περιορισμένη, έπαιξε σπουδαίο ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση.¹

Ένας άλλος λόγος που αύξησε τα μεγέθη του ελληνικού στόλου ήταν η ανάπτυξη της ακτοπλοΐας, του τοπικού εμπορίου και, κυρίως, του διαμετακομιστικού εμπορίου. Είναι γνωστό ότι στην ακμή της Σύρου συνετέλεσαν πολλοί Χιώτες που είχαν μεταναστεύσει στην Ερμούπολη κατά την Επανάσταση, αλλά και μετά το 1830. Πολλοί από αυτούς στράφηκαν στην ελληνική σημαία, όπως και ορισμένοι συμπατριώτες τους που έδρευαν σε άλλα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ευρώπης.

Η αύξηση μπορεί επίσης να αποδοθεί και σε ναυπήγηση νέων πλοίων, καθώς και σε αγορές πλοίων που ούτε την ελληνική σημαία έφεραν προηγουμένως ούτε ανήκαν σε Έλληνες. Πρόκειται, δηλαδή, για νέες επενδύσεις, τις οποίες έκα-

1. Κατηφόρη-Θέμελη (1973).

ναν, πιθανότατα, οι έμποροι και οι караβοκύρηδες της Σύρου και άλλων ναυτικών κέντρων. Την υπόθεση αυτήν την ενισχύουν οι άφθονες μαρτυρίες που διαθέτουμε για την δραστηριότητα των ναυπηγείων της Σύρου.² Την ενισχύει, επίσης, η αύξηση της μέσης χωρητικότητας των νέων πλοίων, που φαίνεται καθαρά στους σχετικούς πίνακες και δείχνει σημαντική ανανέωση του στόλου. Η ανανέωση αυτή σημαίνει, ακριβώς, αυξημένες επενδύσεις σε πλοία μεγαλύτερα και αποδοτικότερα, δηλαδή πιο «σύγχρονα» με τους όρους της εποχής.

β. Το «Μυστήριον της Παρακμής»

Την ανάπτυξη που διαπιστώνουμε σήμερα εμείς, εκ των υστέρων, δεν την διέκριναν τόσο καθαρά οι Έλληνες εκείνης της εποχής. Η ιδεοληψία για την υποτιθέμενη κρίση της ναυτιλίας ξεκίνησε πολύ νωρίς, στην περίοδο 1848-1878. Ήταν μια μεταβατική τριακονταετία διεθνών κρίσεων, πολέμων, τεχνολογικών ανατροπών και εναλλαγών ύφεσης και ανάπτυξης. Την αντιφατικότητα αυτών των συνθηκών την όξυνε ακόμη περισσότερο η αυξανόμενη ένταση του Ανατολικού Ζητήματος στον ευρύτερο γεωπολιτικό και οικονομικό χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των Βαλκανίων και της Μεσογείου. Στο ευρύ κοινό και στους επιχειρηματίες της Ελλάδας και της ομογένειας, η οξυμμένη αυτή αβεβαιότητα προκαλούσε εξ ίσου αντιφατικές μεταπτώσεις από τον στιγμιαίο ενθουσιασμό στην απαισιοδοξία, ή ακόμη και σε φοβίες μπροστά στο άδηλο μέλλον· και οι μεταπτώσεις καταγράφονται στις μαρτυρίες της περιόδου, απαισιόδοξες και κατά βάθος αντιφατικές. Αυτό το κλίμα και οι μαρτυρίες που το περιγράφουν επηρέασαν σύγχρονους και μεταγενέστερους δημοσιογράφους, συγγραφείς και ιστορικούς. Οι μεν σχολιαστές της εποχής διόγκωσαν τα προβλήματα που οπωσδήποτε υπήρξαν, οι δε μεταγενέστεροι συγγραφείς τα αναπαρήγαγαν διογκωμένα. Μακροχρονίως, τα προβλήματα ξεπεράστηκαν, αλλά η αρχική εντύπωση παρέμεινε· και με την πάροδο του χρόνου, αυτό που ήταν αρχικά μια απλή εντύπωση κρυσταλλώθηκε σε στερεότυπη άποψη.

Για τις μαρτυρίες της εποχής, ιδού χαρακτηριστικό απόσπασμα από άρθρο της αθηναϊκής εφημερίδας *Μέλλον*, το 1874:

Δέν είναι μόνη αίτια τής παρακμής τοῦ ἔμπορικῶ ναυτικοῦ ἢ ἔλλειψις νηογνώμονος, οὔτε ἢ ἔλλειψις ἐδραίων ἀσφαλιστικῶν καταστημάτων. Αἰτία εἶναι, διότι δι' ἔλλειψιν χρημάτων καὶ γνώσεων δέν ἠδυνήθη τὸ ἰστιοφόρον μας ναυτικὸν νὰ συμβαδίση μετὰ τοῦ τῶν λοιπῶν τῆς Μεσογείου ἐθνῶν, ἀλλ' ἔμεινε μὲ μικρὰ σκάφη περιορισμένον, ἐνῶ τ' ἄλλα ἠῤῥξήθησαν καὶ ἐμεγαλύνθησαν. Βλακωδῶς καμαρόνομεν καὶ [...] δέν βλέπομεν, ὅτι ἐν πλοῖον ἔμπορικὸν τῆς Δαλματίας ἢ τῆς Γενούης δύναται, ὡς ἄλλο κῆτος, νὰ καταπίη καὶ κατακρύψη εἰς τὰ εὐρέα του στέρνα ὄλην δωδεκάδα ἑλληνικῶν Ἴωνάδων. Ἐδῶ, ἐδῶ κεῖται ὅλον τὸ μυστήριον τῆς παρακμής τοῦ ἔμπορικῶ ἡμῶν ναυτικοῦ.³

2. Καρδάσης (1982).

3. *Μέλλον* 9.3.1874, ρητή η άποψη περί παρακμής, όπως και στα εξής μεταγενεστέρα: Κρεμμυδάς (1980, 1985/1986)· Hadziiossif (1983/1985)· Παπαθανασόπουλος (1983)· Καρδάσης (1993). Contra: Βερναρδάκης (1885), Harlaftis 1996, σ. 106.

Η μεταφυσική λέξη «μυστήριο» δεν είναι τυχαία. Οι Έλληνες της εποχής, ελλαδίτες και ομογενείς, ακόμη και οι πιο μορφωμένοι, αισθάνονταν φόβο μπροστά μπροστά στην ναυτιλία της «Δαλματίας», δηλαδή, ουσιαστικά, της πανίσχυρης Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Ακόμη περισσότερο φόβο αισθάνονταν οι Έλληνες της εποχής μπροστά στην συντριπτική παρουσία της βρετανικής ναυτιλίας – το 1850, η συνολική χωρητικότητά της ήταν περίπου επτά φορές μεγαλύτερη από την δεύτερη μεγαλύτερη ναυτιλία της Ευρώπης, την γαλλική, οκτώ φορές μεγαλύτερη από την τέταρτη, την ολλανδική, και δεκαοκτώ φορές μεγαλύτερη από την ελληνική. Και αισθάνονταν δέος μπροστά στα μεγάλα «μυστήρια» της εποχής τους: την λεγόμενη «Επιστημονική Επανάσταση» που είχε ολοκληρωθεί προ πολλού στην Δύση· τις πολιτισμικές επαναστάσεις του 18ου και του 19ου αιώνα· την Βιομηχανική Επανάσταση που μόλις είχε περάσει την πρώτη φάση της ζωής της· και, βεβαίως, την τεχνολογική επανάσταση. Η τεχνολογία προχωρούσε καλπάζοντας τον 19ο αιώνα και παρέμενε εν πολλοίς ακατανόητη για όσους δεν είχαν πανεπιστημιακή μόρφωση, και μάλιστα στις θετικές επιστήμες. Μόνο μερικές εκατοντάδες Έλληνες είχαν τέτοια μόρφωση, και αυτοί ήταν διεσπαρμένοι σε όλη την Ευρώπη.

Παράλληλα, την ίδια εκείνη μεταβατική εποχή, οι περισσότεροι Έλληνες αισθάνονταν απογοήτευση με την ανάμνηση της προεπαναστατικής ελληνικής ναυτιλίας, της οποίας τον πλούτο και την ακμή είχαν μυθοποιήσει. Δεν μπορούσαν να συγκρίνουν αυτόν τον μύθο με την ναυτιλία της εποχής τους, διότι απλούστατα δεν εγνώριζαν τα στατιστικά στοιχεία ούτε των άλλων χωρών ούτε της δικής τους, και αγνοούσαν παντελώς το μέγεθος του ελληνόκτητου στόλου που ήταν διεσπαρμένος σε πολλές ξένες σημαίες. Αγνοούσαν ότι η ευρύτερη ελληνόκτητη ναυτιλία ήταν συγκρίσιμη με τους στόλους όλων των άλλων ναυτιλιακών δυνάμεων της εποχής, πλην του κολοσσιαίου βρετανικού. Φοβούνταν ότι η κρίση του ελληνικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία θα ωθούσε και την ναυτιλία στην παρακμή. Αδημονούσαν για την τεχνολογική και την οργανωτική καθυστέρηση του στόλου υπό ελληνική σημαία. Τέλος, όσοι ζούσαν πριν συμβούν οι μεγάλες μεταβολές, πριν από το 1870, δεν μπορούσαν ούτε καν να φανταστούν την ραγδαία ανάπτυξη που θα είχε η ελληνόκτητη ναυτιλία στα επόμενα τριάντα χρόνια, για να μην μιλήσουμε για τα επόμενα πενήντα.

Στις φοβίες αυτές προστέθηκαν τα προβλήματα της συγκυρίας – την σημασία της οποίας διογκώνουν πάντοτε οι άνθρωποι κι έτσι ξεχνούν το παρελθόν και δεν διαβλέπουν το μέλλον. Ένα από αυτά τα συγκυριακά προβλήματα συνέπεσε με την αρθρογραφία που είδαμε και είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Ήταν ο νόμος για την προστασία της γαλλικής ναυτιλίας που ψήφισε η Γαλλική Εθνοσυνέλευση το 1872. Εκτός από το προστατευτικό περιεχόμενό του, ο νόμος αυτός είχε και ταμειευτικό στόχο: να καλύψει εν μέρει την πρωτοφανή πολεμική αποζημίωση που η ηττημένη Γαλλία είχε εξαναγκασθεί να καταβάλει στην Γερμανία. Ως μέσο χρησιμοποιήθηκε ένας ειδικός φόρος λιμενισμού εις βάρος όλων των πλοίων που θα χρησιμοποιούσαν εφεξής τους

γαλλικούς λιμένες.⁴ Ο γαλλικός φόρος θεωρήθηκε μέγα πλήγμα για την Ελλάδα και προκάλεσε ατελείωτες ιερεμιάδες στον Τύπο και την Βουλή, με μοτίβο την αναπόφευκτη πλέον «παρακμή» της ναυτιλίας.⁵ Ωστόσο, μόλις ενάμιση χρόνο αργότερα, η Γαλλική Βουλή κατήργησε εν τάχει τον φόρο, όταν συνειδητοποίησε ότι με αυτό το τέλος λιμενισμού είχε καταποντίσει την κίνηση των γαλλικών λιμένων.⁶ Παρεμπιπτόντως, σημειώνω ότι από την φορολογία αυτήν είχαν εξαιρεθεί τα πλοία υπό ιταλική, αυστριακή και ρωσική σημαία. Δεν αποκλείεται μάλιστα να στράφηκαν προς τις σημαίες αυτές, προκειμένου να αποφύγουν τον φόρο, πολλοί έλληνες πλοιοκτήτες που είχαν πλοία υπό ελληνική σημαία.

Έτσι, λοιπόν, δημιουργήθηκε το «μυστήριο της παρακμής», και γι' αυτούς τους λόγους οι μεταγενέστεροι συγγραφείς υιοθέτησαν την ιδεολογία για την υποτιθέμενη κρίση της ναυτιλίας.

γ. Ένα σχόλιο για την τεχνολογία

Το άρθρο του οποίου απόσπασμα παρέθεσα πιο πάνω δημοσιεύθηκε στο Μέλλον το 1874. Στις μεγάλες ναυτιλιακές χώρες, τα ατμόπλοια ήταν πλέον μέρος της καθημερινότητας. Και όμως, ο αρθρογράφος μας δεν ασχολείται με τα ατμόπλοια ούτε με την καθυστέρηση της ελληνικής ναυτιλίας στην τεχνολογία του ατμού. Τον απασχολεί κυρίως το μέγεθος των ιστιοφόρων. Είχε κατά νουν κάτι το οποίο δύσκολα αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης του 20ού αιώνα: την εκπληκτική τεχνική βελτίωση των ιστιοφόρων στην εποχή του.

Πράγματι, στον ύστερο 19ο αιώνα, η ναυπηγική τεχνολογία είχε αναπτυχθεί τόσο ώστε να εφοδιάζει την παγκόσμια ναυτιλία με ιστιοφόρα τεραστίου μεγέθους, ταχύτερα, ασφαλέστερα, αλλά και οικονομικότερα από τα μικρά. Η τεχνολογία αυτή αναπτυσσόταν παραλλήλως προς την τεχνική τελειοποίηση των ατμοπλοίων. Όπως είναι φυσικό, τα ελληνικά ναυπηγεία της εποχής δεν μπορούσαν να εφαρμόσουν αυτά τα εντυπωσιακά τεχνικά επιτεύγματα.

Το ίδιο ίσχυε, βεβαίως, και για την ελληνική μηχανουργία: δεν μπορούσε να εφαρμόσει την νέα τεχνολογία του ατμού σε παραγωγή μεγάλης κλίμακας. Έως την δεκαετία του 1870, αυτό παρεμπόδιζε την ανάπτυξη της ελληνόκτητης ναυτιλίας. Αλλά οι έλληνες και οι ομογενείς πλοιοκτήτες άρχισαν από νωρίς να παραγγέλνουν πλοία σε ξένα ναυπηγεία κι έτσι ανανέωσαν ένα μέρος των στόλων τους. Σε αυτήν την διαδικασία ανανέωσης, η ελληνόκτητη ναυτιλία πέρασε κατευθείαν «από τοῦ ἰστίου εἰς τὸν ἀτμόν», χωρίς να διέλθει το στάδιο των ιστιοφόρων υψηλής τεχνολογίας και μεγάλου μεγέθους. Όπως έχουμε πει, αυτό είχε τελικώς

4. ΥΕ 18(2) 889/2.2.1872, Ραγκαβής προς Βούλγαρη: εκείνες τις ημέρες συζητιόταν στην Γαλλική Εθνοσυνέλευση ο ναυτιλιακός νόμος.

5. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Δ.Α. 34/28.6.1872· και τα σχετικά με τις κοινοβουλευτικές αυτές συζητήσεις σχόλια στις εκθέσεις της βρετανικής πρεσβείας FO 32(429) 13/18-30.5.1872, Stuart to Granville, και 4/30.6-11.7.1872, Barrington to Granville.

6. *Οικονομική Επιθεώρησης*, Αύγουστος 1873, σ. 288.

ευνοϊκές συνέπειες, γιατί μείωσε μακροχρονίως το ύψος των εφοπλιστικών επενδύσεων σε πλοία μεταβατικής τεχνολογίας.

Εννοείται ότι αυτό θα ήταν ένα πολύ καλό θέμα διδακτορικής διατριβής, όπως και δεκάδες άλλα θέματα που θίγονται σε αυτό το βιβλίο. Το είχα άλλωστε αναφέρει (ματαίως) και πριν από αρκετά χρόνια, σε εισήγησή μου στο Σεμινάριο του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τραπέζης το 1983:

Τα ειδικότερα ερωτήματα που σχετίζονται με την τεχνολογία και με τον εκσυγχρονισμό της ναυτιλίας είναι πολλά και η διερεύνησή τους θα χρειαστεί πολλές ειδικές μελέτες και μονογραφίες [...].

Στα πρακτικά του σεμιναρίου είχα συνεχίσει με τα εξής ερωτήματα, τα οποία θεωρώ ακόμη αναπάντητα:

[...] Ποιον ρόλο παίζει το ταχυδρομείο στην εξέλιξη της ελληνικής ναυτιλίας; Πώς συνδέεται με το ταχυδρομείο των Ινδιών; Υπήρξε στάδιο με συνδυασμό ιστίου και ατμού; Αν δεν υπήρξε, γιατί; Σε ποιο στάδιο άρχισαν να χρησιμοποιούνται μηχανές με περισσότερους από έναν κυλίνδρους, μια από τις μεγάλες τεχνολογικές βελτιώσεις της εποχής; Πότε εμφανίστηκε ο έλικας; Πώς επηρεάστηκε η ναυτιλία από την αδυναμία της ελληνικής χαλυβουργικής βιομηχανίας; (Ως νέα τεχνολογία, ο χάλυβας χρησιμοποιείται στην διεθνή ναυπηγική βιομηχανία από την δεκαετία του 1870.) Από την άλλη πλευρά, παρατηρούνται ενίοτε στην Ελλάδα πρωτοπορίες περιεργες, αν όχι εκπληκτικές. Εκείνο που ενδιαφέρει, όμως, [...] είναι οι λόγοι της αποτυχίας των πρωτοποριακών πειραματισμών. Η πρωτοπορία ενδιαφέρει από την άποψη της ιστορίας των ιδεών, η αποτυχία ενδιαφέρει από την άποψη της πολιτικής και της οικονομικής ιστορίας. Τέλος, υπάρχει και ένα σημαντικό ερώτημα για το θέμα της υποδομής, για το πλέγμα λιμάνια - αποθήκευση - ανθράκωση. Υπάρχει εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από την βρετανική αγορά γαιανθράκων και από τον άξονα Newcastle - Λαύριο; (γαιάνθρακες από Newcastle προς Λαύριο, μετάλλευμα από Λαύριο προς Newcastle). Ποια είναι η σημασία αυτού του άξονα για την ελληνική οικονομία; Ποια η σημασία του ολιγοπωλίου αυτών των δύο προϊόντων στην εξέλιξη της ναυπηγικής και της ναυτιλίας;⁷

7. Δερτιλής, Καρδάσης & Παπαθανασόπουλος, Σεμινάριο του Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Τραπέζης (1983).

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΝΑΥΤΙΛΙΑ ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ: ΠΡΩΙΜΑ ΔΙΔΗΜΜΑΤΑ

Είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς τους στόχους της ναυτιλιακής πολιτικής του ελληνικού κράτους στον 19ο αιώνα, και είναι ακόμη δυσκολότερο επειδή η έρευνα για το θέμα παραμένει ακόμη περιορισμένη. Με βάση τις διαθέσιμες πληροφορίες και την υπάρχουσα βιβλιογραφία, θα προσπαθήσω να ανασυστήσω την εξέλιξη της κρατικής πολιτικής και να δείξω τις συνέπειές της.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας, οι κυβερνήσεις της εποχής έδωσαν προτεραιότητα στην ακτοπλοΐα. Η επιλογή αυτή δεν ήταν διόλου αδικαιολόγητη, παρά τον περιορισμένο ορίζοντά της. Η κοινωνική σκοπιμότητα ήταν προφανής: να εξασφαλιστεί η ανάπτυξη των συγκοινωνιών και των μεταφορών σε μια χώρα με εκτεταμένα παράλια και δεκάδες νησιά και, βεβαίως, ο ζωτικός εφοδιασμός αυτών των ευαίσθητων περιοχών. Ωστόσο, η ανάπτυξη της ακτοπλοΐας σε μια χώρα με την γεωφυσική μορφή της Ελλάδας δεν ήταν απλή υπόθεση. Αυτές οι γεωγραφικές δυσχέρειες, που θα ταλανίζουν την χώρα έως τον 21ο αιώνα, ήταν στον 19ο αιώνα σχεδόν αζεπέραστες. Οι περισσότερες τοπικές, παράλιες αγορές ήταν μικρές και απομονωμένες. Τα περισσότερα λιμάνια ήταν μικρά, αβαθή και ανασφαλή. Η υποτυπώδης αυτή υποδομή σε συγκοινωνίες, επικοινωνίες και, κυρίως, σε λιμάνια δεν επέτρεπε την χρήση μεγάλων πλοίων στις ακτοπλοϊκές γραμμές. Οι ελλείψεις αυτές, με την σειρά τους, διαιώνιζαν το μικρό μέγεθος των παραλίων αγορών και την οικονομική τους καθυστέρηση· ήταν ένας τυπικός φαύλος κύκλος, αναπαραγόμενος συνεχώς.¹

Παράλληλα με την κοινωνική σκοπιμότητα, οι κυβερνήσεις της εποχής είχαν χαράξει και ειδικότερους στόχους ναυτιλιακής πολιτικής.

Ο ένας στόχος ήταν προφανής και ομολογημένος: με βάση την ακτοπλοΐα, να αναπτυχθεί η εγχώρια ναυτιλιακή αγορά και ο στόλος υπό ελληνική σημαία. Το μέσο που θα χρησιμοποιούσε το κράτος για να τον προωθήσει ήταν το κυριαρχικό δικαίωμά του να παρέχει ή να αρνείται το δικαίωμα της ακτοπλοΐας, δηλαδή το δικαίωμα της ναυσιπλοΐας στις ακτές της και του λιμενισμού στους λιμένες της. Υποτίθεται ότι το κράτος, παρέχοντας στα ελληνικά πλοία αποκλειστικό ή μερικό προνόμιο ακτοπλοΐας, θα στήριζε την εγχώρια ναυτιλία· και θα

1. Οικονομική Επιθεώρησης 9 (1881-1882), σ. 234-237, και 10 (1882-1883), σ. 292-301, 494 κ.ε.: άρθρα για την ναυτιλία, πάντοτε με την εσωστρεφή λογική του ελληνικού κράτους.

μπορούσε, επιπλέον, να προωθήσει και την τεχνολογική της ανανέωση, ευνοώντας ακόμη περισσότερο ακτοπλοϊκές εταιρείες που θα επένδυαν στην νέα τεχνολογία του ατμού. Προφανώς, όμως, μια τέτοια πολιτική θα καθιέρωνε στην ακτοπλοία μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές συνθήκες. Οι μονάδες που θα αποκτούσαν το δικαίωμα της ακτοπλοΐας, μονοπωλιακές ή ολιγοπωλιακές, θα είχαν μοιραία τα αντίστοιχα ελαττώματα και προβλήματα. Θα ήταν είτε κρατικές, κοστοβόρες και ζημιογόνες για το κράτος· είτε ιδιωτικές, κοστοβόρες αλλά επικερδείς για τους πλοιοκτήτες.

Ένας δεύτερος, πιο μακροχρόνιος στόχος, διαφαίνεται επίσης στις μαρτυρίες της εποχής. Με βάση εκκίνησης μιαν ακτοπλοΐα που θα αναπτυσσόταν χάρη στην κρατική στήριξη, υποτίθεται ότι το κράτος θα μπορούσε αργότερα να στηρίξει την ανάπτυξη και της ποντοπόρου ναυτιλίας. Το πώς θα γινόταν αυτό, όμως, παρέμενε αόριστο· και ακόμη πιο αόριστα ήταν τα ευχολόγια για μια ελληνική σημαία που θα ξεκινούσε από την ακτοπλοΐα και θα γινόταν «πόλος έλξης» για μια μεγάλη, εθνική ναυτιλία. Μόνο η αντίστροφη πολιτική θα ήταν θεωρητικώς συζητήσιμη: με σαφή και μακροχρόνια κίνητρα, κυρίως φορολογικά, να προσελκύσει το κράτος σε ένα οργανωμένο ελληνικό νηολόγιο ένα μέρος του στόλου των ομογενών, και επάνω σε αυτήν την βάση να επιδιώξει την ταυτόχρονη ανάπτυξη της εγχώριας ακτοπλοΐας χάρη σε ακτοπλοϊκά προνόμια που θα παρείχε μετά από διαπραγματεύση. Αλλά η βασική προϋπόθεση μιας τέτοιας στρατηγικής θα ήταν να προηγηθεί ορθολογική μελέτη των αναγκαίων ακτοπλοϊκών γραμμών και δικτύων, να κοστολογηθεί η λειτουργία τους και μετά να ακολουθήσουν οι διαπραγματεύσεις για κάθε γραμμή και για κάθε δίκτυο χωριστά, με προμελετημένη την σειρά της προτεραιότητάς τους. Και η βεβαιότερη συνέπειά της θα ήταν ένα σοβαρό κόστος επιδότησης που θα επεβάρυνε επί δεκαετίες το δημόσιο ταμείο.

Με το δεδομένο ότι το ταμείο ήταν μονίμως άδειο, οι εξελίξεις πήραν τον δικό τους δρόμο. Επί 170 χρόνια, το κράτος ακολούθησε συνεπέστατα ναυτιλιακή πολιτική καλών προθέσεων και συνεχών διακυμάνσεων, με πολλή συμπόνια για τους κατοίκους των νησιών και των παραλίων περιοχών, που κατά σύμπτωση ήταν και ψηφοφόροι. Και οι πλοιοκτήτες εξυπηρέτησαν πολύ ευχαρίστως τους αποδοτικούς προορισμούς και λίαν δυσαρέστως τις λεγόμενες «άγονες γραμμές», επιδοτούμενοι πότε από το κράτος και πότε από τους κατοίκους.

Στον 19ο αιώνα, τα προβλήματα που αναφέρθηκαν και η ναυτιλιακή πολιτική του κράτους ήταν η αφορμή για ατελείωτες διαμάχες γύρω από ζητήματα φιλελευθερισμού, παρεμβατισμού και οικονομικής ανάπτυξης, όπως συνέλαμβαναν αυτές τις έννοιες οι οικονομολόγοι, οι πολιτικοί και οι πολίτες της εποχής. Μέσα σε αυτό το κλίμα και για διάφορους λόγους που θα δούμε στις αμέσως επόμενες σελίδες, η ναυτιλιακή πολιτική που τελικώς ακολούθησε το κράτος ήταν έκτοτε και έως σήμερα αποσπασματική και ενίοτε αντιφατική.²

2. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Ε.Β. 28.5.1875, σ. 157: ωραίο σχόλιο για την φορολογία επί των επιτηδευμάτων που εβάρυνε τα πλοία.

Η ανάμιξη του κράτους στα ναυτιλιακά θέματα ξεκίνησε από την δεκαετία του 1830. Οι πρώτες κυβερνήσεις της βαυαρικής δυναστείας παρεχώρησαν το ακτοπλοϊκό δικαίωμα (όχι, όμως, ως αποκλειστικό προνόμιο) σε ξένη ατμοπλοϊκή εταιρεία, στο αυστριακό Lloyd (Αλόυδ). Το πρώτο ατμόπλοιο του Lloyd έκανε το παρθενικό του ταξίδι το 1836. Στην διαδρομή του από την Τεργέστη στην Κωνσταντινούπολη έπιασε ένα ακόμη ιταλικό λιμάνι, την Ανκόνα, ένα ακόμη τουρκικό, την Σμύρνη, ένα επτανησιακό, την Κέρκυρα, και τρία ελληνικά, την Πάτρα, τον Πειραιά και την Σύρο.³

Η παραχώρηση στο Lloyd δεν ήταν περίεργη· ούτε, βεβαίως, έγινε απλώς και μόνο για να εξυπηρετήσει τα αυστριακά συμφέροντα. Έγινε κυρίως επειδή η πάμπωχη Ελλάδα του 1836 είχε ζωτική ανάγκη μιας τακτικής γραμμής που να την συνδέει με την Ευρώπη, και την γραμμή αυτήν δεν μπορούσε να την εξυπηρετήσει πλήρως με τα μικρά ιστιοφόρα της η αποδεκατισμένη τότε ελληνική ναυτιλία.

Αλλά τα αίτια αυτής της κρατικής παραχώρησης ανάγονται επίσης και στις διεθνείς σχέσεις της χώρας και, ειδικότερα, στις σχέσεις με την Αυστρία. Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων επεδίωκε να διαδεχθεί την όμορή της Οθωμανική Αυτοκρατορία στα Βαλκάνια και ειδικότερα στις νότιες δαλματικές ακτές. Οι περιοχές αυτές βρίσκονταν απέναντι στις ιταλικές κτήσεις της Αυστρίας και εκτείνονταν ακόμη νοτιότερα· θα ενίσχυαν, επομένως, το δεύτερο σκέλος της Αυστριακής Αυτοκρατορίας στην Αδριατική. Στον μυχό αυτής της στενής και κλειστής θάλασσας βρισκόταν ο λιμένας της Τεργέστης, στρατηγικό επίκεντρο της αυτοκρατορίας και, μαζί με την Βενετία, η μοναδική έξοδος της προς θάλασσα.⁴ Ήδη από τον 18ο αιώνα, άλλωστε, σημαντικό μέρος του αυστριακού εμπορίου είχε μεταφερθεί από τις χερσαίες οδούς στην θαλάσσια οδό που ένωνε την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, μέσω Βενετίας και Τεργέστης, με τα λιμάνια της Ανατολής και ολόκληρης της Μεσογείου.⁵

Από την ελληνική πλευρά, ο Όθων με την αντιβασιλεία είχαν προσφέρει στην μεγάλη κεντροευρωπαϊκή δύναμη την συμμαχία της Ελλάδας. Τα αλυτρωτικά του σχέδια τα ενθάρρυνε η συγγενεία του με την αυστριακή δυναστεία, μέσω του βαυαρικού οίκου και της οικογένειας της Αμαλίας. Ο φουστανελοφόρος βασιλιάς ήλπιζε, με κάποιαν αφέλεια, ότι, υποστηρίζοντας την Αυστρία εναντίον της Τουρκίας, η Ελλάς θα μπορούσε να προσδοκά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, ίσως και τμημάτων της Ηπείρου και της δυτικής Μακεδονίας, τα οποία θα όριζαν έτσι κοινά σύνορα της Ελλάδας με την Αυστρία, εκδιώκοντας την Οθωμανική Αυτοκρατορία από την Αδριατική.

3. MS 1887 (82), Austria-Hungary (No 41), *Report on the History of the Austro-Hungarian Lloyd Steam Navigation Company*, ιδίως σ. 2 και 17-37.

4. *Οικονομική Επιθεώρησης* 1 (1883), σ. 246-251.

5. Κατσαρδής (1986). Για την οικονομία της Τεργέστης σε προγενέστερες περιόδους: Braunstein (1971).

Τα αλυτρωτικά όνειρα του Όθωνα συνετέλεσαν στην διατήρηση του ακτοπλοϊκού δικαιώματος του Lloyd έως τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Αλλά τα συμφέροντα της αυστριακής ναυτιλίας ήταν αντίθετα με τα συμφέροντα της ελληνικής. Ο ανταγωνισμός των ελλήνων πλοιοκτητών, αλλά και οι ελαφρώς πειρατικές τάσεις ορισμένων από αυτούς, ενοχλούσαν ανέκαθεν την αυστριακή εμπορική ναυτιλία και μάλιστα όχι μόνο στην Αδριατική, αλλά και στον Δούναβη και σε ολόκληρη την Μεσόγειο. Η αντίθεση αυτή εξηγεί την έμμονη αντίδραση της αυστριακής πρεσβείας στην Αθήνα κάθε φορά που γίνονταν συζητήσεις περί ελληνικής ακτοπλοΐας. Και η ίδρυση μιας οποιασδήποτε ελληνικής εταιρείας με αυτό το αντικείμενο, καθώς και η παραχώρηση ακτοπλοϊκού δικαιώματος σε οποιονδήποτε επίδοξο ανταγωνιστή του Lloyd, συναντούσε κάθε φορά την αμφιθυμία, την ραθυμία και, τελικώς, την άρνηση του ελληνικού κράτους.

Πράγματι, πριν από το 1855 έγιναν κατά καιρούς διάφορες συζητήσεις περί ελληνικής ακτοπλοΐας.⁶ Όλες γίνονταν με πρωτοβουλία ιδιωτών κεφαλαιούχων οι οποίοι, προκειμένου να επενδύσουν σε μια ελληνική ατμοπλοϊκή εταιρεία, διαπραγματεύονταν κατά κανόνα την συμμετοχή του Δημοσίου και της Εθνικής Τράπεζας. Και έως το 1855, οι εκάστοτε κυβερνήσεις αμφιταλαντεύονταν μεταξύ των αναγκών της εξωτερικής πολιτικής, του ιδιότυπου παρεμβατισμού που τους πρότειναν οι ιδιώτες επιχειρηματίες και των επιταγών του φιλελευθερισμού. Έτσι, οι κυβερνήσεις του Όθωνα διαπραγματεύθηκαν κατά καιρούς με έλληνες κεφαλαιούχους, συζήτησαν επίσης την αντίστροφη λύση, δηλαδή ν' ανοίξουν με ειδικό νόμο την εγχώρια ακτοπλοΐα σε όλες ανεξαιρέτως τις ξένες σημαίες και, τέλος, στάθμισαν και άλλες, ενδιάμεσες λύσεις - να μην ανοίξουν εντελώς την αγορά, ούτε όμως να την αφήσουν εντελώς ελεύθερη, αλλά να παραχωρούν επιλεκτικώς το ακτοπλοϊκό δικαίωμα σε ελληνικές και σε ξένες εταιρείες.

Είναι αλήθεια ότι η παραχώρηση του δικαιώματος σε ξένες εταιρείες θα εκσυγχρόνιζε κάπως τις συγκοινωνίες, που ήταν ζωτική ανάγκη για την χώρα, κοινωνική και οικονομική. Από την άλλη πλευρά, όμως, ο ανταγωνισμός των μεγάλων ξένων εταιρειών θα εμπόδιζε την ανάπτυξη μιας εγχώριας ατμοπλοϊκής ακτοπλοΐας, η οποία μόνο με προνομιακές παραχωρήσεις και αποκλειστικότητες θα μπορούσε να κάνει τα πρώτα της βήματα.

Πάντως, παρά τις ανάγκες της ελληνικής ακτοπλοΐας, τις πλούσιες παρεμβατικές ιδέες και τις πολλές προτάσεις ενδιαφερομένων κεφαλαιούχων, φαίνεται ότι η εξωτερική πολιτική και οι πιέσεις της Αυστρίας τελικώς επικρατούσαν. Έτσι, οι κυβερνήσεις του Όθωνα έθεταν συνεχώς στις ελληνικές καλένδες την ίδρυση μιας εγχώριας ακτοπλοϊκής εταιρείας.

Ο Κριμαϊκός Πόλεμος μετέβαλε άρδην τις συνθήκες αυτές. Η Αυστρία, παρά την προαιωνία αντιπαλότητά της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπο-

6. Παπαθανασόπουλος (1983).

στήριξε την διατήρησή της. Και την υποστήριξε διά τον φόβον των «πανολαβιστών» και της Ρωσίας, που ήταν γι' αυτήν αμεσότερος κίνδυνος και ισχυρότερος αντίπαλος. Απέναντι στον κοινό ρωσικό κίνδυνο, η Αυστριακή Αυτοκρατορία ήταν λογικό ν' ακολουθήσει την πολιτική των Βρετανών και των Γάλλων εναντίον του τσάρου. Ακολουθώντας την, όμως, ήλθε σε σύγκρουση με την αλυτρωτική πολιτική του Όθωνα. Έτσι, στον Κριμαϊκό Πόλεμο ο Όθων συνέταξε τελικώς την Ελλάδα με την Ρωσία και, φυσικά, δεν πέτυχε τους υπερφιλόδοξους στόχους του. Δεν είχε έλθει ακόμη η ώρα να διαλυθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Ρώσοι δεν θα αποκτήσουν έξοδο στην Μεσόγειο, και οι Έλληνες δεν θα προχωρήσουν «ως την Κόκκινη Μηλιά». Αλλά θα μπορέσουν επιτέλους να συστήσουν την πρώτη ελληνική εταιρεία ακτοπλοΐας. Η στροφή της αυστριακής εξωτερικής πολιτικής επέτρεψε τελικά την έπαρση της ελληνικής σημαίας στα τέσσερα πρώτα ατμόπλοια της ελληνικής ναυτιλίας.

Η ακτοπλοϊκή Ελληνική Ατμοπλοΐα ιδρύθηκε με την συμμετοχή του κράτους και της Εθνικής και ναυπήγησε τέσσερα ατμόπλοια στην Σύρο, στην δεκαετία του 1850. Τα ατμόπλοια αυτά είχαν συνολική χωρητικότητα 1.535 τόνων – σχεδόν 400 τόνους το καθένα, μέγεθος που δεν ήταν αμελητέο για την εποχή.

Εξωτερική πολιτική, φιλελευθερισμός εναντίον παρεμβατισμού, παραχωρήσεις σε αλλοδαπές ή σε ελληνικές εταιρείες: εκτός από τα πολλαπλά αυτά διλήμματα, στις αμφιταλαντεύσεις του κράτους συντελούσαν και οι συγκρούσεις επιχειρηματικών αλλά και τοπικών συμφερόντων. Οι συγκρούσεις αυτές διακρίνονται καθαρά στις δύο προτάσεις που οδήγησαν στην ίδρυση της Ελληνικής Ατμοπλοΐας. Η μία ήταν αυτή που εγκρίθηκε και κατέληξε, ακριβώς, στην ίδρυση της εταιρείας με έδρα την Σύρο· η άλλη είχε γίνει από κεφαλαιούχους της Πάτρας και απέτυχε. Ας δούμε πώς μπορεί να ερμηνευθεί η νίκη των συριανών κεφαλαιούχων στην σύγκρουση αυτήν.

Όταν οι επιχειρηματίες της Πάτρας προσπάθησαν να προσελκύσουν ομογενείς κεφαλαιούχους για να συμπληρώσουν το απαιτούμενο κεφάλαιο, οι ομογενείς έθεσαν ως όρο να περιληφθούν και ορισμένοι συριανοί επιχειρηματίες στον όμιλο που θα ίδρυε την ακτοπλοϊκή εταιρεία. Αυτοί οι τελευταίοι, όμως, αντέταξαν ότι θα εκδήλωναν ενδιαφέρον μόνο αν η εταιρεία θα είχε ως έδρα την Ερμούπολη και όχι την Πάτρα.

Οι Συριανοί ακολούθησαν την τακτική αυτή για ευνοήτους λόγους· και μπόρεσαν να προσελκύσουν την υποστήριξη των ομογενών επειδή τα συμφέροντα των δύο ομάδων αλληλοδιαπλέκονταν. Το εμπορικό κέντρο της Ερμούπολης ήταν σημαντικός σταθμός για το διαμετακομιστικό εμπόριο των σιτηρών της Μάυρης Θάλασσας,⁷ αλλά και των αγαθών που εισάγονταν μέσω Σύρου στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επομένως, ήταν βασικός κόμβος συνάντησης των δύο δικτύων. Όπως ήταν φυσικό, η έκβαση της πολύμορφης

7. Karydis (1981)· Καρύδης (1988).

αυτής διαμάχης έκλινε προς τους ισχυροτέρους. Νικητές ήταν οι συριανοί έμποροι με τους ομογενείς συνεταιίρους, φίλους και συγγενείς τους· ήταν οι καθιερωμένοι μεγαλοαστοί, εγχώριοι και ομογενείς, όχι οι ανερχόμενοι μεσοαστοί της Πάτρας· ήταν όλοι αυτοί και επιπλέον η Εθνική Τράπεζα, ο κατεξοχήν εγχώριος κεφαλαιούχος. Με την συμμετοχή της στο κεφάλαιο, μάλιστα, η Εθνική Τράπεζα έκανε μια επένδυση που θα της ήταν χρήσιμη και σε έναν άλλον τομέα. Γιατί την βοηθούσε να διεισδύσει στην οικονομία της Σύρου, σκοπό που τον επεδίωκε χωρίς επιτυχία από τον καιρό της ίδρυσής της.

Χαρακτηριστική ήταν, επίσης, η στάση του κράτους. Απέρριψε την πρόταση της Πάτρας, μολονότι οι πατρινοί επιχειρηματίες, σε αντίθεση με τους συριανούς, δεν επέμεναν στο αποκλειστικό προνόμιο⁸ και πρότειναν στο κράτος να συμμετάσχει με το σχετικώς χαμηλό ποσό των 300.000 φράγκων. Στην περίπτωση της Σύρας, όμως, το κράτος όχι μόνο συμμετέσχε με μεγαλύτερο κεφάλαιο, αλλά εγγυήθηκε την συμμετοχή της Εθνικής Τράπεζας στην εταιρεία, εξασφαλίζοντάς την έτσι απέναντι στον επιχειρηματικό κίνδυνο.

Η υπόθεση αυτή προσφέρει ευρύτερες ερμηνευτικές δυνατότητες από όσες διαφαίνονται εκ πρώτης όψεως και από όσες έχει αξιοποιήσει έως τώρα η υπάρχουσα βιβλιογραφία.⁹ Δεν ήταν σύγκρουση απλώς και μόνο δύο επιχειρηματικών ομίλων, αλλά δύο διαφορετικών κοινωνικών συμμαχιών. Δεν ήταν απλώς μια τοπικιστική διαμάχη ανάμεσα σε δύο λιμάνια. Ήταν και ανταγωνισμός μεταξύ δύο διαφορετικών αναπτυξιακών πόλων, ήταν και αντίθεση ανάμεσα στην εξαγωγική και την διαμετακομιστική δραστηριότητα, ήταν και αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την οικονομική ανάπτυξη. Οι επιχειρηματίες της Πάτρας ήταν προσανατολισμένοι κυρίως στο σταφιδεμπόριο και τις εξαγωγές. Παρά τον εξαγωγικό της προσανατολισμό, όμως, η αντίληψη των Πατρινών ήταν ελληνοκεντρική, σε σύγκριση με τον διεθνικότερο προσανατολισμό των ομογενών και των συριανών συνεργατών τους. Κατά βάθος, η σύγκρουση των αντιλήψεων και των συμφερόντων αφορούσε δύο διαφορετικές ιδεολογίες και δύο διαφορετικούς κόσμους: μια Ελλάδα κάπως εσωστρεφή και μια Ελλάδα εξωστρεφή, που προσπαθούσε να ανοιχτεί προς την θάλασσα και τους διεθνείς ορίζοντες της διασποράς.

Τελικώς, το κράτος, δηλαδή οι κυβερνήσεις και η διοίκησή του, επέλεξαν με βάση τα μόνα εναλλακτικά κριτήρια που μπόρεσαν να αντιληφθούν, κριτήρια τοπικά και εθνοκεντρικά. Τις δύο προτάσεις τις είδαν ως απλή σύγκρουση μεταξύ της Πάτρας και της Σύρας. Τις είδαν αμφότερες μέσα στον εξ ορισμού περιορισμένο ορίζοντα της ακτοπλοΐας· και μέσα σε αυτόν τον ορίζοντα, οποιαδήποτε λύση και να επέλεγαν θα ήταν τελικώς ατελέσφορη.

Πράγματι, η ακτοπλοϊκή εταιρεία που με τόσες ωδίνες είχε γεννηθεί άρχισε να σωρεύει ζημιές ήδη από την δεκαετία του 1870. Το 1892, το παθητικό της

8. Kardassis (1981)· Παπαθανασόπουλος (1983).

9. Συγκεκριμένως ο Κ. Παπαθανασόπουλος (1983), ο οποίος κυρίως έχει ασχοληθεί με το θέμα.

υπερέβαινε τα 30.000.000 δραχμές – σχεδόν όσο τα φορολογικά έσοδα ενός έτους.¹⁰ Οι λόγοι της αποτυχίας αυτής δεν έχουν διαλευκανθεί· δεν είναι σαφές αν οι ζημίες οφείλονταν σε διαρθρωτικά μειονεκτήματα της επιχείρησης, σε συρροή δυσμενών συγκυριών, στα προαιώνια προβλήματα της ακτοπλοΐας σε μια νησιωτική χώρα σαν την Ελλάδα ή σε όλους αυτούς τους λόγους και σε μερικούς άλλους, δευτερεύοντες – που είναι και το πιθανότερο. Ένα είναι βέβαιο, πάντως: ότι ήδη από την δεκαετία του 1880 λειτουργούσαν στην Ελλάδα με αρκετή επιτυχία, εκτός από αυτήν την εταιρεία – που θα μπορούσε κανείς να την χαρακτηρίσει «οιονεί ημιδημόσια» – και τρεις ιδιωτικές. Η είσοδος αυτών των άλλων εταιρειών στον κλάδο και η καλή οικονομική τους πορεία δείχνουν ότι το κράτος είχε ίσως και την δυνατότητα άλλων λύσεων: την εξυγίανση της εταιρείας, την καλύτερη οργάνωσή της, την διεύρυνσή της με συμμετοχή νέων επιχειρηματιών ή, έστω, την μεταβίβασή της με ικανοποιητικούς όρους.

Τίποτε από αυτά δεν συνέβη. Η προστατευτική πολιτική εγκαταλείφθηκε. Το δικαίωμα της ακτοπλοΐας έγινε πάλι αντικείμενο διαπραγματεύσεων, που διήρκεσαν περίπου 20 χρόνια και κατέληξαν το 1892 στην μεταβίβαση της Ατμοπλοΐας σε νέο όμιλο μετόχων έναντι 949.000 δραχμών,¹¹ ενώ η ναυπήγηση ενός μόνο από τα εννέα ατμόπλοια της εταιρείας είχε κοστίσει πάνω από 1.000.000 δραχμές. Και όμως, οι όροι της μεταβίβασης δεν ήταν χαριστικοί ούτε, ακόμη λιγότερο, σκανδαλώδεις. Ήταν φυσιολογικοί. Διότι, όταν πραγματοποιήθηκε η πρώτη αυτή «ιδιωτικοποίηση», τα ατμόπλοια της εταιρείας ήταν ήδη τεχνολογικά απαρχαιωμένα.

Μήπως, όμως, η εκποίηση της εταιρείας είχε τουλάχιστον μια συνέπεια ευνοϊκή για την ακτοπλοΐα; Μήπως οδήγησε σε ανταγωνισμό και από εκεί σε πτώση των τιμών και στην τεχνολογική ανανέωση μέσω αυτού ακριβώς του ανταγωνισμού; Όχι ακριβώς, και πάντως όχι σε μεγάλη κλίμακα. Ήδη από το 1894, οι ανάδοχοι της νέας εταιρείας θα έχουν συνεννοηθεί με τους ανταγωνιστές τους και θα έχουν επιβάλει ενιαίο τιμολόγιο σε όλα σχεδόν τα δρομολόγια της ακτοπλοΐας.¹² Έκτοτε, έως τα τέλη σχεδόν του 20ού αιώνα, η ακτοπλοΐα θα παραμείνει ο πιο εσωστρεφής και ο λιγότερο ανταγωνιστικός κλάδος της ναυτιλίας – όπως άλλωστε θα παραμείνουν σχεδόν αμετάβλητα και τα αίτια των προβλημάτων της και σχεδόν όλα αυτά τα προβλήματα.

Υπάρχουν επιμύθια στην μικρή αυτήν ιστορία; Υπάρχουν, και μας δίνουν την απάντηση στο ερώτημα που θέσαμε στην αρχή. Ξπενθυμίζω το ερώτημα: στον

10. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Δ.Α. 34/28.6.1872 ΥΕ, Watson report, 20.1.1872. FO 32 (429) 2/21.6.1872, Barrington to Granville. Τα έγγραφα αυτά δίνουν ορισμένες πληροφορίες για την εξέλιξη του ακτοπλοϊκού προνομίου, χωρίς όμως να διαφωτίζουν επαρκώς το πολύπλοκο αυτό θέμα. Εδώ αρκούμαι να σημειώσω ότι το δωδεκαετές προνόμιο της εταιρείας έληξε το 1869, οπότε ανανεώθηκε για μια εικοσαετία, αλλά με διαφορετικούς όρους.

11. AS 1362, Cyclades 1893, σ. 11-12. Ο πρόξενος χαρακτηρίζει το ποσό των 949.000 δραχμών «ασήμαντο».

12. AS 1552, Cyclades 1894, σ. 14-16.

κρίσιμο 19ο αιώνα, μπορούσε άραγε το κράτος να εφαρμόσει την ναυτιλιακή πολιτική που οι κυβερνήσεις του διεκήρυξαν ήδη από την δεκαετία του 1850; Μπορούσε, δηλαδή, να ξεκινήσει «από χαμηλά», να στηρίξει πρώτα την εγχώρια ακτοπλοΐα με βάση την νέα τεχνολογία του ατμού, και με αυτήν την βάση να καταστήσει την ελληνική σημαία πόλο έλξης για μια μεγάλη «εθνική» ναυτιλία; Η απάντηση είναι αρνητική.

Η καθέλκυση των τεσσάρων ατμοπλοίων, το 1855, δεν αντιστάθμισε την τεχνική καθυστέρηση της εγχώριας ναυτιλίας. Μπορεί κανείς να πει ότι ήταν απλώς ένα σημαντικό βήμα και μια ένδειξη νεωτερικής νοοτροπίας. Δείχνει ότι τόσο οι κυβερνήσεις όσο και οι εγχώριοι επιχειρηματίες είχαν συνειδητοποιήσει από νωρίς την σημασία μιας τεχνολογικώς προηγμένης ναυτιλίας. Και ότι προχώρησαν νωρίς, ήδη από το 1855, σε μια τολμηρή τεχνολογική πρωτοβουλία και σε μια ναυτιλιακή επένδυση που, για μια μικρή χώρα, φαντάζει σχεδόν ουτοπική για την εποχή της. Ωστόσο, το μεν κράτος τείνει εκ φύσεως στις αντιφάσεις, οι δε κεφαλαιούχοι έχουν την δική τους λογική, που δεν συμπίπτει πάντοτε με την λογική του κράτους· εξού και η συνέχεια αυτής της μικρής ιστορίας. Μετά το 1892 η εκποίηση της εταιρείας, αυτή η φιλελεύθερη, υποτίθεται, επιλογή του κράτους, δεν οδήγησε σε ανταγωνισμό και σε πτώση των τιμών. Οι μεν κυβερνήσεις της εποχής δεν θέλησαν ή, μάλλον, δεν μπόρεσαν να θεσμοθετήσουν όρους ανταγωνισμού, να τους διαπραγματευθούν με τους επίδοξους επιχειρηματίες της ακτοπλοΐας και να επιβάλουν εν συνεχεία την τήρησή τους. Οι δε επιχειρηματίες ακολούθησαν την δική τους λογική, διαχωρίζοντας την θέση τους από την θέση του κράτους – και κέρδισαν απλώς μια μικρή και προβληματική αγορά.¹³ Πάντως, μια τέτοια αγορά δεν μπορούσε να συγκινήσει ούτε τότε ούτε αργότερα τους μεγάλους πλοιοκτήτες της ομογένειας και της διασποράς. Αυτοί είχαν ήδη απλωθεί στην ανοιχτή θάλασσα.

Πράγματι, στο μεταξύ οι ίδιοι και πολλοί άλλοι ομογενείς και έλληνες πλοιοκτήτες, με έδρες σε άλλους, ξένους λιμένες, με άλλες σημαίες και χωρίς ακτοπλοϊκά προνόμια, έχτιζαν έναν στόλο ολοένα μεγαλύτερο από τον ελληνικό. Γιατί στηρίζονταν στο διαμετακομιστικό εμπόριο, το οποίο, εξ ορισμού, ξανοίγεται σε ορίζοντα ευρύτατο, αν όχι παγκόσμιο· και δεν μπορεί ούτε να περιοριστεί σε ένα μικρό λιμάνι μιας μικρής χώρας ούτε να στηριχθεί στις τοπικές αγορές αυτής της μικρής χώρας και των γειτονικών της χωρών.

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η περίπτωση του Στέφανου Ξένου. Ήδη από την δεκαετία του 1860, εμφανίζεται με 10 ατμόπλοια υπό βρετανική σημαία, συνολικής χωρητικότητας περίπου 6.000 τόνων. Η πρωιμότη-

13. Το κράτος τείνει εκ φύσεως στις αντιφάσεις – αν, βεβαίως, το δούμε με τις πολλές και αντιφατικές μορφές του, όπως προσπάθησα να τις καταγράψω στην Εισαγωγή. Σε αυτό εδώ το κεφάλαιο, εκτός από την μορφή του κράτους ως κοινωνικού και ιστορικού υποκειμένου, βλέπουμε και την μορφή του ως πεδίου πολέμου, διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών μεταξύ άλλων κοινωνικών υποκειμένων, ιδίως όσων συμμετέχουν στο πλέγμα εξουσίας. Αναλυτικότερα: ΓΒΔ (2000), *Δερναίον Κράτος*.

τα του εγχειρήματος ίσως εξηγεί, εν μέρει, και την επιχειρηματική του αποτυχία.¹⁴ Ωστόσο, τα 10 ατμόπλοια υπό ξένη σημαία, το 1860, πρέπει να τα συγκρίνουμε με τα 4 ατμόπλοια της Ελληνικής Ακτοπλοΐας: είναι αναλογία ενδεικτική; Νομίζω πως είναι.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο όμιλος των ναυτιλιακών επιχειρήσεων του Ιωάννη Σκαλτσούνη. Ο όμιλος δραστηριοποιείται στην δεκαετία του 1870, κατά την οποία είχαν ιδιαίτερος πυκνώσει οι οιμωγές για την «παρακμή» της ελληνικής ναυτιλίας. Ο Σκαλτσούνης ήταν α-τυπική περίπτωση ενός επιχειρηματία που, με έδρα την Ελλάδα, οικοδόμησε τρεις επιχειρήσεις εντός και εκτός Ελλάδος, με την συνδρομή ομογενών επιχειρηματιών. Οι επιχειρήσεις του ομίλου ήταν όλες συνδεδεμένες με την ναυτιλία: η Ναυτική Τράπεζα «Αρχάγγελος», με έδρα το Λονδίνο, η οποία έκανε κυρίως ασφαλιστικές εργασίες: η Εν Λονδίνο Ασφαλιστική Εταιρία ο «Αρχάγγελος»· και η Ελληνική Εμπορική Εταιρία Ατμοπλοίων, με έδρα την Αθήνα. Χαρακτηριστικά είναι τα ονόματα των ιδρυτικών μετόχων των τριών αυτών εταιρειών. Αποτυπώνουν, από μόνα τους, ένα θαυμάσιο δείγμα δικτύωσης ελλαδικών και ομογενών. Οι μέτοχοι της Ναυτικής Τράπεζας ήταν οι Ξ. Μπαλλής, Εμμ. Α. Μαυρογορδάτος, Β. Μελάς, Αντ. Αλ. Ράλλης, Π. Σεκιάρης, Παν. Βαλλιάνος, Ο. Βαλλιέρης, Μιχ. Ζαρίφης και Λ. Ζίφος, όλοι κάτοικοι Λονδίνου. Διαχειριστής εμφανίστηκε ο Ευστ. Κ. Ιωαννίδης και «υποδιαχειριστής» ο R. Wright, προφανώς τοποθετημένος από την χρηματοδότη της εταιρείας, την βρετανική τράπεζα Imperial Bank. Το 1874, ως υποδιευθυντής της τράπεζας εμφανιζόταν πλέον ο Αρ. Κ. Δόσιος. Η Εν Λονδίνο Ασφαλιστική Εταιρία ο «Αρχάγγελος» ιδρύθηκε ουσιαστικός από την ίδια την τράπεζα και, πιθανότατα, πολλούς από τους μετόχους της. Τέλος, οι ιδρυτικοί μέτοχοι της Ελληνικής Εμπορικής Εταιρίας Ατμοπλοίων ήταν οι Ι. Αντωνιάδης, Ευ. Βαλατζής, Κ. Βούρος, Αλ. Δόσιος, Κ. Ζάππας, Γ. Ζαρίφης, Γ. Ζαφειρόπουλος, Παντολέων Θεολόγης, Ι. Θεοφιλάτος, Π. Μ. Καμάρας, Α. Π. Μαυροκορδάτος, απαξάπαντες οι αδελφοί Μελά, οι αδελφοί Μουτσόπουλοι, οι αδελφοί Οδ. Νεγρεπόντε και Μ. Ι. Νεγρεπόντε, καθώς και οι Αρ. Παππούδωφ, Δ. Πεταλάς, Αλ. Σ. Ράλλης, Στ. Ράλλης, Ι. Σισμάνογλους, Ζ. Στεφάνοβικ, ο Ιωάννης-Βαπτιστής Σερπιέρι (ιδρυτής των μεταλλείων του Λαυρίου), η μαρσεγέζικη εταιρεία ναυπηγείων Forges et Chantiers de la Méditerranée και, τέλος, οι τράπεζες Εθνική, Γενική Πιστωτική και Société de Crédit et de Commission.¹⁵

14. Xenos (1869). Τον Στέφανο Ξένο θα τον δούμε (Παράρτημα ΣΤ3.β) να ιδρύει και βιομηχανίες και, μάλιστα, στην καρδιά της Βιομηχανικής Επανάστασης, στην Αγγλία. Η πολυπραγμοσύνη τον οδήγησε και στην ναυτιλία, με την οποία ασχολήθηκε πριν από τον Σκαλτσούνη και σε μεγαλύτερη κλίμακα.

15. Μέλλον 4.1, 21.4, 19.9, 23.9 και 10.10 του 1872· επίσης, 19.1, 20.4, 17.8, 7.9 του 1873, κυρίως με δημοσιεύσεις ισολογισμών· τέλος, 7.2, 2.3, 16.3, 26.3, 9.4, και 17.8 του 1874. Ενδιαφέροντα για την προσωπικότητα και τις αντιλήψεις του Σκαλτσούνη είναι τα δημοσιεύματά του *Η επιστήμη του εμπορίου* (1865) και *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας* (1868).

Η μικρή ιστορία της εγχώριας ακτοπλοΐας είναι μια ιστορία τοπική και συγκυριακή, αλλά και παραδειγματική. Διότι το ερώτημα δεν περιορίζεται ούτε στην συγκυρία ούτε στην ακτοπλοΐα, ούτε καν στην ναυτιλία υπό ελληνική σημαία· έχει πιο μακροχρόνιες και ευρύτερες διαστάσεις· αυτές που αναδεικνύονται, ελπίζω, σε ολόκληρο το Μέρος για την ναυτιλία και όχι μόνο στο Παράρτημα που μόλις τελείωσε.

Η ΣΥΡΑ, Η ΧΑΝΣΑ ΚΑΙ Ο ΕΛΛΕΙΠΩΝ ΚΡΙΚΟΣ

Από τους παγκόσμιους ελληνοκτήτους στόλους που διασχίζουν τους ωκεανούς, επιστρέφουμε στην ελληνική χερσόνησο, εστιάζουμε στο Αιγαίο και διακρίνουμε την νήσο Σύρο. Μόλις 60 χρόνια, 1830-1890, κράτησε η ακμή των μεγαλοστών της, των βιομηχανιών της, των ναυπηγείων και της ναυτιλίας της. Γιατί;¹

Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου: αυτό το νησάκι είναι πράγματι ένα σταυροδρόμι, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Κυριολεκτικά: γεωγραφική διασταύρωση. Μεταφορικά: διασταύρωση των τρόπων σκέψης που μας μαθαίνει η Ιστορία.

Η Σύρος δεν υποκύπτει σε κανένα ιστορικό πρότυπο, δεν επιδέχεται καμιά θεωρητική απλούστευση. Επειδή στο έδαφός της, μεταίχμιο δύο κόσμων, συναντώνται και αναμετρώνται άνθρωποι, αγαθά και ιδέες πολλαπλών προελεύσεων και με πολλαπλούς προορισμούς, σε κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες κάθε είδους: εσωτερικό και διεθνές εμπόριο· ελληνική, οθωμανική και παγκόσμια αγορά· οθωμανική ξυλεία και μέταξα, σάρι από τον Δούναβη και την Ουκρανία, υφάσματα και μεταλλουργικά από την Αγγλία· ασημένια δραχμή, κίβδηλα οθωμανικά νομίσματα, δουκάτα και δολάρια, τραπεζογραμμάτια της Εθνικής και συναλλαγματικές πληρωτέες στο Λονδίνο, την Μασσαλία, την Οδησό· μεγαλοαστοί επιχειρηματίες που έχουν πατρίδα την Μεσόγειο, χτίζουν την νεοκλασική Ερμούπολη, περιφρονούν τους σταφιδέμπορους της Πάτρας, καθυβρίζουν την Εθνική Τράπεζα, και αδιαφορούν για το ελληνικό κράτος.

Σε ποιες αναλυτικές κατηγορίες, σε ποια πρότυπα μπορεί να υποταχθεί ένα τέτοιο υλικό; Όλες οι γνωστές κατηγορίες είναι στενές, άβολες, αταίριαστες: εθνική οικονομία, κράτος, νόμισμα, αστική τάξη· και οποιαδήποτε αναχρονιστική, ανιστόρητη προσέγγιση θα ήταν επικίνδυνη: ποιος θα μπορούσε να μιλήσει για συριανό «ισοζύγιο πληρωμών» χωρίς αλλεπάλληλες αχρηστευτικές επιφυλάξεις; Και όμως, αυτό το παράδοξο φαινόμενο, αυτός ο πυρετός, όλη αυτή η ιδιότυπη ενέργεια και ενεργητικότητα, οδηγούν σε μίαν ακμή πρόσκαιρη, σε έναν πλούτο βραχύβιο: 1830-1890. Γιατί;

1. Ένα μέρος του κειμένου αυτού, σε πρώτη μορφή, δημοσιεύθηκε το 1987 ως πρόλογος στο βιβλίο του Β. Καρδάση *Σύρος, 1832-1857: σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου*.

Το 1926, ο Τόμας Μαν (Thomas Mann) δίνει μια διάλεξη στο Λύμπεκ, στην γενέτειρά του. Στην ομιλία του σχολιάζει ένα από τα μυθιστορήματά του. Είναι το *Μπούντενμπρουκς* (Buddenbrooks), η επική μυθιστορία μιας μεγαλοαστικής οικογένειας του Λύμπεκ, δημοσιευμένη 25 χρόνια νωρίτερα, το 1902. Μυθιστορία οιονεί αυτοβιογραφική: οι *Μπούντενμπρουκς* είναι, κατά κάποιον τρόπο, η οικογένεια του συγγραφέα.²

Εκεί, στην παλιά χανσεατική πόλη, με το θέμα της ομιλίας του βαθιά βιωμένο, ο Τόμας Μαν συσχετίζει την Χάνσα με την Μεσόγειο. Μιλάει για τις ομοιότητες του Λύμπεκ με δύο αρχαιολογικά λιμάνια: με την Μασσαλία, μεσογειακό κέντρο από την κλασική Αρχαιότητα έως τις μέρες του· και με την Βενετία, κέντρο της παγκόσμιας οικονομίας από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα.

Ο Μαν δεν αρκείται στις διαφορές, πρόδηλες άλλωστε, ανάμεσα στους δύο κόσμους, τον περικλειστο κόσμο της Μεσογείου και τον κόσμο της Βαλτικής, ανοιχτό προς την απεραντοσύνη και τον πλούτο του Ατλαντικού. Διακρίνει και τις θεμελιώδεις ομοιότητές τους. Η μία είναι η μακρότατη ιστορική διάρκεια, η συνέχεια μιας οικονομικής ζωής στηριγμένης γερά στο εμπόριο και την ναυσιπλοΐα. Η άλλη είναι η ταξική συγκρότηση αυτών των ξέμακρων κοινωνιών.

Αυτό είναι, λοιπόν, το σημείο επαφής των δύο κόσμων, των χανσεατικών πόλεων και της Βενετίας: η ιστορική συνέχεια, η μακρότατη διάρκεια μιας κοινωνικής τάξης. Είναι ο κρίκος που τις συνδέει. Αυτός είναι και ο ελλείπων κρίκος στην ιστορία της Σύρου – και, γενικότερα, των ελλήνων αστών.

Αν ήθελε κανείς, ξεκινώντας από τον συνειρμό με την Χάνσα, να αποτολμήσει αντίστοιχες παραπομπές στην ελληνική αστική ζωή και στην ελληνική λογοτεχνία, τότε η αίσθηση που αποπνέει αυτή η ζωή, αυτή η λογοτεχνία, θα τον οδηγούσαν, αναπόδραστα και γι' αυτό ειρωνικά, στην Σύρο και στην *Νοοτροπία Συριανού συζύγου* του Εμμανουήλ Ροΐδη.

Η ειρωνεία προχωρεί και βαθύτερα. Είναι γνωστοί οι πολλαπλοί δεσμοί της Σύρου με την Κωνσταντινούπολη, με τα άλλα κέντρα του εμπορικού ελληνισμού, αλλά και με την Δύση – π.χ. με την Μασσαλία, ακριβώς. Ωστόσο, οι δεσμοί αυτοί δείχνουν καθαρά τις ιδιοτυπίες και τις διαστάσεις του συριανού και του ελληνικού φαινομένου. Οι Έλληνες της Σύρου και της Μασσαλίας είναι έμποροι, είναι χρηματιστές· αλλά οι γάλλοι επιχειρηματίες της Μασσαλίας δεν είναι μόνο έμποροι και χρηματιστές: στην πρώτη μεγάλη βιομηχανία στην Ελλάδα, στην μεταλλουργία του Λαυρίου, συμμετέχει μία από τις αρχαιότερες και ισχυρότερες γαλλικές οικογένειες της Μασσαλίας, οι Ρου (Roux).

Και στην Σύρο υπάρχει, φυσικά, βιομηχανία. Υπάρχουν, όμως, διαφορές εμβέλειας ανάμεσα στις μεταποιοητικές πρωτοβουλίες των Συριανών και την βιομηχανική δραστηριότητα των μεγαλοαστών της Μασσαλίας· είναι αντίστοιχες με τις

2. Thomas Mann, «Lübeck, forme de vie spirituelle», 1926 (στο *L'artiste et la société*, Grasset, Paris, 1973, σ. 36, 42-44).

διαφορές που ξεχωρίζουν την Σύρο από την Χάνσα στο εμπόριο και την ναυτιλία. Στην Δύση, η εμβέλεια, η έκταση των δραστηριοτήτων, η πυκνότητά τους, επομένως και τα αποτελέσματά τους, αυξάνονται γεωμετρικά με την μακρά διάρκεια. Ακριβώς η διάρκεια λείπει στην συριανή περίπτωση: έλλειψη αισθητή όχι μόνο στα εξήντα-τόσα χρόνια της ακμής, αλλά και πριν από το 1820 και μετά το 1890.

Τι ήταν η Σύρος πριν από τα 1820-1830; Ένα μικρό και τοπικό εμπορικό κέντρο, με περιορισμένη εμβέλεια και με ελάχιστες δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης. Με την έλευση των προσφύγων από την Χίο και την Ανατολή, συγκέντρωσε αναπάντεχα ένα κεφάλαιο, σε χρήμα και σε επιχειρηματική πείρα. Με τις επενδύσεις τους, οι πρόσφυγες την μετέτρεψαν σύντομα σε ένα μικρό αλλά διεθνές κέντρο διαμετακόμισης και μεταποίησης. Μπορούμε, άραγε, να πούμε ότι την μετέτρεψαν σε μια μικρογραφία χανσεατικής πολιτείας στην Μεσόγειο; Βεβαίως όχι. Πριν από το 1830, οποιαδήποτε σύγκριση με την πρώιμη Χάνσα θα ήταν αστεϊσμός. Αλλά και μετά το 1830, η σύγκριση παραείναι τολμηρή. Τίποτε στην Σύρο δεν θυμίζει την τεράστια συγκέντρωση κεφαλαίου και τεχνογνωσίας, αλλά και την βαθιά συμπύκνωση των αστικών νοοτροπιών, που η Χάνσα και οι μεγάλες γαλλικές πολιτείες είχαν βιώσει τουλάχιστον επί οκτώ αιώνες. Η Χάνσα, χάρη στην κυριαρχία της στο εμπόριο της Βαλτικής και την συμμετοχή της στην ναυτιλία των βορείων θαλασσών και του Ατλαντικού. Οι πόλεις του γαλλικού νότου, χάρη στην εκμετάλλευση του μεσογειακού εμπορίου, των μεγάλων εμποροπανηγύρεων του Εξαγώνου και της πρωτοβιομηχανικής παραγωγής της Λυώνος. Οι αιώνες της διαχρονίας σε σύγκριση με τις δεκαετίες της συγκυρίας: πώς να συγκριθούν είκοσι και τριάντα γενιές με τις δύο ή τρεις γενιές που βιώνουν και νέμονται τα 60 χρόνια της συριανής ακμής;

Αλλά και μετά το 1890, η εξέλιξη της Σύρου δείχνει τον εφήμερο χαρακτήρα της ευμάρειας και της πρωτοπορίας. Η επενδυτική ορμή κοπάζει, η τεχνολογία της βιομηχανίας απολιθώνεται, οι παλιοί αρσανάδες κλείνουν, τα νέα ναυπηγεία παραπαίνουν, οι κλωστοϋφαντουργίες απαρχαιώνονται. Κεφάλαια διοχετεύονται σε χρεόγραφα, επιχειρηματίες γίνονται ραντιέρηδες, οι περιουσίες βαλτώνουν και εξατμίζονται. Κάμψη που θα ανασταλεί προσωρινά, στις ευνοϊκές συγκυρίες γύρω από τον μεγάλο πόλεμο, για να επανέλθει, καταστρεπτική, στην δεκαετία του 1930.³

3. Ωστόσο, τι θα γινόταν άραγε αν η πρωτεύουσα τού νέου ελληνικού βασιλείου μεταφερόταν από το Ναύπλιο όχι στην Αθήνα αλλά στην Σύρο; Τι θα γινόταν αν οι πρόσφυγες από την Χίο και την Ανατολή είχαν καταφύγει όχι στην Σύρο αλλά στον Πειραιά; «Το σφάλμα που ανέτρεψε την αυτοκρατορική οικονομία της Ισπανίας ήταν ότι την καταδίκασαν να περιοριστεί στην Σεβίλλη, μια πόλη διαβρωμένη, την οποία ήλεγχε μια διεφθαρμένη “δημοσιοϋπαλληλία”, όπου κυριαρχούσαν ανέκαθεν ξένοι κεφαλαιούχοι· και όχι σε μια πόλη ισχυρή, ελεύθερη, ικανή να δημιουργήσει και να εφαρμόσει με την δική της, ανεξάρτητη βούληση, μια πραγματική οικονομική πολιτική» (F. Braudel, *Les Structures...*, σ. 453· *Le Temps du Monde...*, σ. 22, 85 και 87-88). Η πιθανολόγηση εναλλακτικών ιστορικών γεγονότων δεν είναι αποδεκτή μέθοδος της ιστορικής επιστήμης (ονομάζεται μάλιστα, περιφρονητικά, «counter-factual history»). Ωστόσο, η πιθανολόγηση είναι ένας γόνιμος τρόπος να ανανεώνεται η ιστορική «αίσθηση» ενός φαινομένου. Το ίδιο γόνιμος, παρ' όλους τους κινδύνους που παρουσιάζει, είναι και ο παραλληλισμός με τόπους και χρόνους πολύ μακρινούς και εκ πρώτης όψευς μάλλον άσχετους.

Εξήντα χρόνια ακμής, ύστερα τριάντα ακόμη έως τον μαρασμό. Για την Σύρο, η ακμή ήταν συγκυριακή, εφήμερη, στηριγμένη στον διεθνικό προσανατολισμό των αστών επιχειρηματιών. Παρήλθε όταν πια οι άνθρωποι αυτοί έγιναν εσωστρεφείς, όταν εγκλείστηκαν σε όρια στενά: στα όρια ενός ελλαδικού ορίζοντα περιορισμένου από τις παρωπίδες των μικρών ευκαιριών· ενός προστατευτισμού πότε άτολμου και πότε θανάσιμα προστατευτικού· μιας απομονωτικής, εθνοκεντρικής ιδεολογίας· και ενός πλέγματος εξουσίας κρατιστικού, ικανού πάντα ν' αποχωνώνει με μικρά, πρόσκαιρα οικονομικά προνόμια και με μικρά μερίδια πολιτικής ισχύος.

Υπάρχει, φυσικά, και η άλλη όψη του νομίσματος. Ίσως να μην υπήρχε άλλη οδός γι' αυτήν την τάξη. Πώς αλλιώς μπορούσε να κινηθεί μέσα σε τόσο λίγα χρόνια, και μάλιστα σε αυτά τα χρόνια, έχοντας ως ορμητήριο την Ανατολή, ως καταφύγιο την Ελλάδα; Και είχε, έστω, τελικά, μια έξοδο κινδύνου;

Την είχε. Ήταν η μετεγκατάσταση σε άλλα σταυροδρόμια, άλλων θαλασσών. Για να επιβιώσουν, οι κεφαλαιούχοι επιχειρηματίες της Σύρου έπρεπε να φύγουν. Ορισμένοι, πολύ λίγοι, το έπραξαν. Αυτοί έχτισαν τα καράβια της ναυτιλίας του 20ού αιώνα, μαζί με τους χιώτες συγγενείς τους· και όχι μόνο με αυτούς.

Η απλή μνεία της ναυτιλίας μάς οδηγεί σε ένα συμπέρασμα σύντομο, επιγραμματικό: η καμπύλη την οποία διαγράφει η Σύρος σε 90 χρόνια μοιάζει με αυτήν που διαγράφει η Ελλάδα σε 170 χρόνια – και ο Ελληνισμός σε δύομισι αιώνες.

ΤΣΙΦΛΙΚΙΑ ΚΑΙ ΦΕΟΥΔΑ: ΑΝΙΣΤΟΡΗΤΕΣ ΠΑΡΟΜΟΙΩΣΕΙΣ

Είναι ενδιαφέρον το πόσο βαθιά έχουν ριζώσει οι παρομοιώσεις των ελλήνων «μεγαλοτσιφλικάδων» με τους δυτικούς γαιοκτήμονες και η εξομίωση του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος της Τουρκοκρατίας (και της Ενετοκρατίας) με το φεουδαλικό σύστημα (και με τον «φεουδαλικό τρόπο παραγωγής»). Σε τέτοιες απλουστεύσεις κατέφυγαν ακόμη και συγγραφείς με γνώσεις και ευαισθησία.¹ Πάντως, η ποικιλία των απλουστεύσεων είναι μεγάλη.

Η περίπτωση του Κορδάτου είναι αρχετυπική και τυπική της εποχής, γι' αυτό της αξίζει η παρένθεση. Ο απλουστευτικός μαρξισμός αυτού του συγγραφέα είναι σχεδόν συγκινητικός. Η λέξη που χρησιμοποιώ δεν υπονοεί ειρωνεία· το ιεραποστολικό ύφος του Κορδάτου βυθίζει τον αναγνώστη στην εποχή και το κλίμα της. Η επιστήμη του Κορδάτου είναι ο Μαρξισμός, όχι η Ιστορία. Για τον μαρξιστή Κορδάτο, η επιστήμη είναι, βεβαίως, και «πράξη». Η πράξη είναι πολιτική και επαναστατική, η συγγραφή ως πράξη μετέχει της επανάστασης. Η Ιστορία, ιστορικός υλισμός, οδηγεί τις μάζες: εξ ορισμού είναι «μέσον αποδείξεως ετέρου πράγματος» – αν δεν κάνω λάθος, έτσι είχε συνοψίσει κάποτε την κριτική του στάση απέναντι στον Παπαρρηγόπουλο ο Παύλος Καλλιγιάς.

Στα βιβλία που εκδίδει κατά καιρούς ο Κορδάτος, ο τρόπος που υπογράφει ως συγγραφέας το όνομά του, όπως και η γλώσσα που χρησιμοποιεί, δείχνουν ωραία την προσωπικότητά του, την ατμόσφαιρα του βίου του, το κλίμα της εποχής. Δύο πρώιμα βιβλία του που αναφέρω στον βιβλιογραφικό κατάλογο, στο τέλος αυτού του βιβλίου, είναι η *Νεοελληνική πολιτική ιστορία* (1925) και η *Εισαγωγή εις την ιστορίαν της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* (1930, υπογραμμίζω την καθαρεύουσα). Τα υπογράφει ο Ιωάννης Κορδάτος· τα άλλα, μεταγενέστερα, τα υπογράφει ως Γιάννης (όχι πλέον ως Ιωάννης) Κορδάτος· παραδείγματος χάριν, *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα* (1945), *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* (έκδ. 1957) και *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα* (έκδ. 1973). Αυτά, βεβαίως, είναι όλα στην δημοτική.

1. Η ποιοτική ποικιλία των απλουστεύσεων είναι μεγάλη. Αρχίζει, π.χ., από το πρώιμο και άνισο αλλά ενδιαφέρον βιβλίο του Κ. Μοσκόφ (1972) και φθάνει έως το άλλο άκρο της απλουστευτικής υπερβολής: Λαμπρινός (1945)· Μάξιμος (1973)· Βεργόπουλος (1975)· Leontsinis (1987).

Στο άλλο άκρο του πολιτικού φάσματος, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τον Πιπινέλη και τον Μαρκεζίνη. Παρά τις όποιες αρετές μπορεί κανείς να διακρίνει στα κείμενά τους, η μονομέρεια και η μεροληψία είναι καταφανείς.

Από τις συγγραφές αυτές, άλλοτε δεξιάς και άλλοτε αριστερής έμπνευσης, υποφέρει όχι μόνο η Ιστορία αλλά και η καθημερινή πολιτική πράξη που καταφεύγει στην Ιστορία για να εμπνευσθεί.²

2. Βλ., π.χ., τις κρίσεις του Γ. Δ. Ζιούτου για «το θλιβερό φαινόμενο [...] του κορδατισμού», στην *Ιστορική ανάπτυξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας...* (1977). Για την ιδεολογική χρήση της ιστορίας, βλ. το ωραίο κείμενο του Φ. Ηλιού στο *Αντί* 46/1976.

ΑΣΤΟΙ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΟΙ: ΔΙΑΜΑΧΕΣ, ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΕΣ, ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΙ

Σε αυτό το Παράρτημα θα εξετάσω ένα ερώτημα που θέτουν συχνά οι ιστορικοί: πώς άραγε το εμπόριο και το χρήμα διεισδύουν σε μια αγροτική οικονομία που προηγουμένως λειτουργούσε κυρίως με την αυτοκατανάλωση και τις ανταλλαγές εις είδος; Με άλλα λόγια, πώς επιβάλλονται η εμπορευματοποίηση της γεωργίας και ο εκκρηματισμός; Οι δύο αυτές διαδικασίες παρατηρούνται και στην Ελλάδα, πριν και μετά την Επανάσταση. Η βιβλιογραφία τις έχει αποδώσει σε διάφορους παράγοντες που, υποτίθεται, εξανάγκαζαν τους χωρικούς να καταφύγουν στην αγορά προκειμένου να καλύψουν χρηματικές ανάγκες που δεν είχαν προηγουμένως. Ορισμένες ερμηνείες αναφέρονται στους «νόμους» της αγοράς και κυρίως στην ζήτηση από τις αναπτυσσόμενες πόλεις· άλλες αναφέρονται στην διείσδυση στον αγροτικό χώρο ενός ιδεοτυπικού, πανίσχυρου έμπορου· άλλες στην απληστία των τοκογλύφων· άλλες, τέλος, στην απληστία του δημοσίου ταμείου, οθωμανικού και κατόπιν ελληνικού.

Οι ερμηνείες αυτές είναι μονομερείς, σχηματικές και ενίοτε ταυτολογικές. Θεωρούν δεδομένο ότι οι χωρικοί υφίστανται παθητικά τις μεταβολές, υπονοούν ότι ήταν άβουλοι και ανίκανοι να αντιδράσουν και, ακόμη λιγότερο, να προσαρμοστούν στην αγορά, να αντιληφθούν τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες της, να την χειριστούν, να την εκμεταλλευθούν. Μακροχρονίως, όμως, οι αγρότες προσαρμόζονταν πολύ αποτελεσματικά στην αγορά, χωρίς να υποκύπτουν ποτέ εντελώς ούτε στις νομοτελειακές δυνάμεις της ούτε στους πανίσχυρους κυρίους της. Έτσι, άλλωστε, κατόρθωσαν να αυξήσουν την παραγωγή και την παραγωγικότητα της υπαίθρου και να βελτιώσουν την μοίρα τους.

Η εμπορευματοποίηση της γεωργίας δεν είναι απλώς και μόνο μια καταναγκαστική ιστορική διαδικασία, που «συμβαίνει» ερήμην των ιστορικών υποκειμένων. Ούτε την επιβάλλει αναγκαστικώς και σχεδόν αυτομάτως ένα ισχυρό κοινωνικό υποκείμενο, το κράτος, ο άρπαξ τοκογλύφος, ή ο άπληστος έμπορος.¹ Είναι μια διαδικασία αμοιβαίων προσαρμογών. Στην ελληνική περίπτωση, η προσαρμοστικότητα χαρακτηρίζει τις «στρατηγικές» επιλογές όχι μόνο των εμπόρων, αλλά και των χωρικών. Είναι η αμοιβαία προσαρμογή δύο αντιτιθέμενων αλλά συμπληρωματικών μεταξύ τους τάξεων. Το σύστημα που προ-

1. Βλ. π.χ. Stoianovich (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant».

κύπτει κατ' αυτόν τον τρόπο επιτρέπει, επομένως, ένα είδος συμβιβαστικής διανομής των εισοδημάτων της γεωργίας μεταξύ τους. Η διανομή μπορεί να είναι άνιση, αλλά παραμένει διανομή.

Αυτή η αμοιβαία προσαρμοστικότητα δεν δημιουργήθηκε, βεβαίως, από την αμοιβαία αγάπη μεταξύ αυτών των κοινωνικών υποκειμένων. Το γεωφυσικό και κλιματικό περιβάλλον και οι δημογραφικές συνθήκες, οι δύο μεγάλες σταθερές σε συνδυασμό, είχαν διαμορφώσει και τελικώς είχαν επιβάλει την ροπή προς το μικρό μέγεθος γεωργικής εκμετάλλευσης. Μακροχρονίως, η ροπή αυτή εγκαθίδρυσε την κυριαρχία της μικρής οικογενειακής μονάδας στην οικονομία της υπαίθρου. Διευρυμένη ή πυρηνική, η αγροτική οικογένεια κατέστη ο πυρήνας της αγροτικής οικονομίας.

Είδαμε τους παράγοντες που, από τον βυζαντινό Μεσαίωνα και έως τον 20ό αιώνα, ευνοούσαν τις οικογενειακές μονάδες παραγωγής και σχεδόν απαγόρευαν τις μεγάλες μονάδες εκμετάλλευσης, αυτές που θα μπορούσε κανείς να τις χαρακτηρίσει, λίγο-πολύ, «φεουδαλικές» ή «τιμαριωτικές» ή «καπιταλιστικές», ανάλογα με την ιστορική περίοδο. Η οικογένεια ήταν το βασικό λειτουργικό στοιχείο όλων των συστημάτων παραγωγής που επικρατούσαν στην ύπαιθρο, οποιαδήποτε εποχή και αν εξετάζει κανείς. Ήταν, επίσης, το θεμελιώδες δομικό στοιχείο όλων των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων που εκάστοτε επικρατούσαν στην ελληνική χερσόνησο.

Δεν πρόκειται για θεωρητική κατασκευή, αλλά για την περιγραφή μιας πραγματικότητας, όσο μπορεί κανείς να την συλλάβει. Δεν υπονοώ, δηλαδή, έναν θεωρητικό (και νομοτελειακό) «τρόπο παραγωγής» που θα μπορούσε π.χ. να αποκληθεί «μικρο-καλλιεργητικός» ή «μικρο-ιδιοκτητικός» και που υποτίθεται ότι ανθίσταται σε «υπερδομές» φεουδαλικού ή καπιταλιστικού τύπου, επίσης θεωρητικές.² Προσπαθώ απλώς να περιγράψω ένα σύστημα αγροτικής παραγωγής που επικρατούσε (ας μου επιτραπούν οι επαναλήψεις) σε περιοχές αραιοκατοικημένες· όπου οι άρχοντες, όσοι ήλεγχαν σχετικώς μεγάλα κτήματα, ήταν μονίμως αναγκασμένοι να αναζητούν τους χωρικούς που θα τα καλλιεργήσουν· χωρίς να μπορούν, όμως, ούτε να τους καθλώσουν στα κτήματα με την βία ως δουλοπάροικους ούτε να τους υποχρεώσουν να αρκεσθούν στο ημερομίσθιο του μόνιμου αγροτικού εργάτη· και, επομένως, αναγκάζονταν να τους προσελκύουν, ως οιονεί συνεταίρους, με νομικά σχήματα διαπραγματεύσιμα και υποκείμενα στην λογική της αγοράς. Οι σχέσεις που προέκυπταν, νομικές και αγοραίες, δεν συνεπάγονταν την εξουθένωση των αγροτών. Εκμετάλλευση υπήρχε, στηριγμένη στην κοινωνική και οικονομική ανισότητα· αλλά ήταν λιγότερο ακραία από αυτήν που χαρακτηριζε, αφενός, την ευρωπαϊκή φεουδαρχία· και, αφετέρου, την πρώιμη καπιταλιστική γεωργία που την διαδέχθηκε σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

2. Θεωρητικοί (και λίγο πολύ νομοτελειακοί) «τρόποι παραγωγής» στα εξής: Κορδάτος (1973)· Βεργόπουλος (1975)· Βεργόπουλος & Αμίν (1975)· Καλόμαλος (1989).

Σε αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, στηρίζονταν οι δυνατότητες προσαρμογής της χωρικής οικογένειας. Σε αυτές επίσης στηριζόταν και η διαπραγματευτική ισχύς που απέκτησε στις σχέσεις της με ανθρώπους από ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η δύναμή της ήταν η θέση της στην αγορά εργασίας, θέση οιοει μονοπωλιακή. Απέχοντας από την αγορά εργασίας, εμμένοντας στην ιδιοκαλλιέργεια, διστακτικοί όταν διαπραγματεύονταν την συμμετοχή τους σε κολιγικά σχήματα και αρπακτικοί όταν επιτέλους συμφωνούσαν και συμμετείχαν, οι χωρικοί μπορούσαν να ελέγχουν εν μέρει την παραγωγή. Όταν έβρισκαν υπερβολική την εκμετάλλευση, η παραγωγή εχώλαινε. Χωρίς επαρκή παραγωγή το εμπόριο υπολειπουργούσε, οι παλιές πόλεις παρήκμαζαν και οι νέες μαραινόταν, το κεφάλαιο μετανάστευε. Χωρίς την παραγωγή που μόνη η χωρική οικογένεια μπορούσε να εξασφαλίσει, δεν εισπράττονταν φόροι. Ακόμη και το κράτος έφθανε έτσι να κλονίζεται. Αυτό πράγματι συνέβη, και δεν ήταν τυχαίο: το οθωμανικό κράτος πράγματι κλονίστηκε από τους διαρκείς συμβιβασμούς μεταξύ των ανώτερων στρωμάτων και των καλλιεργητών, που γίνονταν διαρκώς εις βάρος των εσόδων του.

Μπορώ τώρα να προσθέσω, τελειώνοντας, ότι οι σχέσεις που περιέγραφα δεν περιορίζονται στην οθωμανική περίοδο. Θα ισχύουν και μετά την Επανάσταση. Τα αγροτικά στρώματα θα διατηρήσουν την ιδιάζουσα διαπραγματευτική ισχύ τους, οικονομική και κοινωνική. Όταν αποκτήσουν και το δικαίωμα της ψήφου, η διαπραγματευτική τους δύναμη θα αποκτήσει και πολιτικό περιεχόμενο και θα ενισχυθεί ακόμη περισσότερο. Αυτή θα είναι μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας – και, για την ανθρώπινη πλευρά της, μία από τις ευτυχέστερες.

ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΕΡΜΗΝΕΥΟΥΝ ΤΟ ΔΑΝΕΙΟ ΤΟΥ 1833

Στη Συνθήκη του Λονδίνου του 1832, το κείμενο του άρθρου που αφορά τον τρόπο παροχής της εγγύησης των τριών Δυνάμεων, άρα και της καταβολής των τριών δόσεων του Δανείου, έχει ως εξής:

Για την πληρωμή του τόκου και του χρεολυσίου των οποιωνδήποτε τμημάτων του Δανείου, τα οποία ενδεχομένως θα εισπραχθούν με την εγγύηση των τριών Στεμμάτων, ο Ηγεμών της Ελλάδος και το Ελληνικό Κράτος θα είναι υπόχρεοι να διαθέτουν τα πρώτα κατά σειράν εισπράξεως δημόσια έσοδα με τέτοιον τρόπο, ώστε οι εις χρήμα εισπράξεις του ελληνικού δημοσίου ταμείου να αφιερώνονται κατά προτεραιότητα στην πληρωμή του τόκου και του χρεολυσίου και να μην χρησιμοποιούνται για κανέναν άλλον σκοπό μέχρις ότου να έχουν πλήρως εξασφαλισθεί, για το εκάστοτε τρέχον έτος, οι πληρωμές [τοκοχρεολυσίων] έναντι των τμημάτων του [δανείου] που θα έχουν εισπραχθεί [έως το εν λόγω έτος από την Ελλάδα] με την εγγύηση των τριών Στεμμάτων [Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία].¹

Αν η μετάφραση ήταν εντελώς πιστή, το κείμενο θα ήταν πολύ πιο δύσπεπτο. Θα είχε ως εξής:

Ο Ηγεμών της Ελλάδος και το Ελληνικό Κράτος θα είναι υπόχρεοι να διαθέτουν, στην πληρωμή του τόκου και του χρεολυσίου των οποιωνδήποτε τμημάτων του Δανείου, τα οποία ενδεχομένως θα εισπραχθούν με την εγγύηση των τριών Στεμμάτων, τα πρώτα κατά σειράν εισπράξεως δημόσια έσοδα με τέτοιον τρόπο, ώστε οι πραγματικές εισπράξεις του ελληνικού δημοσίου ταμείου να αφιερώνονται με προτεραιότητα στην πληρωμή του τόκου και του χρεολυσίου και να μην χρησιμοποιούνται για κανέναν άλλον σκοπό μέχρις ότου αυτές οι πληρωμές, έναντι των τμημάτων του (δανείου) που εισπράχθηκαν με την εγγύηση των τριών Στεμμάτων, θα έχουν εντελώς εξασφαλισθεί για το (αντίστοιχο) τρέχον έτος.

1. Συνθήκη του Λονδίνου, 7 Μαΐου 1832, άρθρο XII, εδ. 6. Επίσης FO 32.463 24/21.3.1876, Derby to Stuart. Επίσης FO Confidential Prints 2885 p.1 και Accounts and Papers, 1864 LXVI p.35.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΡΕΟΣ ΚΑΙ Η ΚΥΜΑΙΝΟΜΕΝΗ ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ, 1832-1843

Η στρατηγική των Δυνάμεων ήταν ενιαία και σταθερή· η τακτική τους, όμως, κυμαινόταν ανάλογα με τη συγκυρία και τα αλληλοσυγκρούμενα συμφέροντά τους. Στις διαπραγματεύσεις για την Συνθήκη του 1832, οι Ρώσοι δέχθηκαν να εγγυηθούν όχι μόνο μία αλλά δύο σειρές του δανείου, υπό τον όρο να ενισχυθεί ο νέος βασιλιάς με «ελβετικές ή γερμανικές στρατιωτικές μονάδες». Δύο ήταν οι λόγοι της γενναιοδωρίας αυτής. Έχοντας ξένο στρατό και όχι δικό του, βαυαρικό, ο Όθων θα ήταν λιγότερο ανεξάρτητος έναντι των Δυνάμεων· και το κυριότερο, τα γαλλικά στρατεύματα θα αποχωρούσαν αναγκαστικά από την Πελοπόννησο και θα μειωνόταν δραστικά η γαλλική επιρροή. Τελικώς οι Ρώσοι, σε αγαστή σύμπνοια με τους Βρετανούς, απομάκρυναν τον γαλλικό στρατό, πετυχαίνοντας τον δεύτερο στόχο τους· όχι όμως τον πρώτο· κι έτσι, εγγυήθηκαν μόνο μία σειρά του δανείου.

Κάτι αντίστοιχο συνέβη στην Συνδιάσκεψη του Λονδίνου του 1836. Μολονότι η Ελλάδα είχε ουσιαστικά κηρύξει παύση πληρωμών, οι Βρετανοί ζήτησαν να δοθεί στην Ελλάδα η τριμερής εγγύηση, κατά παραχώρηση, για το μισό της τρίτης σειράς, δηλαδή για 10.000.000. Ο σκοπός τους ήταν να υποστηρίξουν την κυβέρνηση του Άρμανσπεργκ, που ήταν τότε ο ευνοούμενός τους.¹ Οι Γάλλοι δήλωσαν ότι δεν θα δέχονταν να εγγυηθούν παρά μόνο αν το ποσό περιοριζόταν ακόμη περισσότερο, στα 5.000.000· οι δε Ρώσοι αρνήθηκαν κάθε συζήτηση. Κατόπιν αυτών, ο λόρδος Πάλμερστον έστειλε στον εκπρόσωπο της Ρωσίας επιστολή στην οποία του υπενθύμιζε, με τόνο αναπάντεχα φιλελληνικό, ότι:

[...] σκοπός της Συνθήκης του 1832 ήταν να σώσει την Ελλάδα από την αναρχία, να της δώσει την ανεξαρτησία της και να αποκαταστήσει την ηρεμία στην χώρα· [... και] εφόσον η Ελλάς δηλώνει ότι έχει ανάγκη της τρίτης σειράς του δανείου, οι Τρεις Δυνάμεις είναι συμβατικά δεσμευμένες να δώσουν την εγγυήσή τους.²

-
1. FO Confidential Prints 2536, σ. 3. Για περισσότερες λεπτομέρειες για την διαμάχη των Δυνάμεων, τον Άρμανσπεργκ, την αντίδραση της Γαλλίας, τον ρόλο του Κωλέττη και τις συνδέσεις αυτών των θεμάτων με την εκκρεμότητα των εγγυήσεων το 1836, βλ. J. A. Petropoulos (1968), σ. 175-179, 258-262 και σ. 244, υποσ. 57.
 2. FO Confidential Prints 2536, Lord Palmerston to Count P. Di Borgo, 18.4.1836, σ. 3.

Οι Ρώσοι εξακολούθησαν να αρνούνται. Οι Βρετανοί υποχώρησαν δεχόμενοι μικρότερο ποσό, 6.000.000, αλλά η Ρωσία αρνήθηκε και πάλι, με το επιχείρημα ότι

[...] ουδόλως αθέτησαν οι Τρεις Αυλές τις υποσχέσεις τους προς την Ελλάδα· [αντιθέτως μάλιστα,] η ελληνική κυβέρνηση ήταν εκείνη που αθέτησε τις δικές της.³

Άλλο ήταν, φυσικά, το πραγματικό αίτιο για το οποίο οι Ρώσοι ήταν τώρα τόσο απρόθυμοι· ήταν η αντίθεσή τους προς τον Άρμανσπεργκ· δηλαδή, η προσπάθειά τους να διατηρήσουν την επιρροή τους στην Ελλάδα στο ίδιο επίπεδο με την επιρροή των άλλων δύο Δυνάμεων. Το 1832, η Ρωσία είχε δεχθεί να εγγυηθεί όχι μία, αλλά δύο σειρές του δανείου, φθάνει να αυξανόταν η ρωσική επιρροή και να υποβαθμιζόταν η επιρροή των άλλων Δυνάμεων. Ενώ τώρα, μόλις τέσσερα χρόνια αργότερα, αρνιόταν να εγγυηθεί έστω και μικρό τμήμα της τρίτης σειράς. Και προέβαλε ένα νεόκοπο και επιφανειακό νομικό επιχείρημα – ότι η Ελλάδα δεν είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της. Και τελικώς, με το επιχείρημα αυτό, η Ρωσία πέτυχε να περιοριστεί ακόμη περισσότερο η εγγύηση των Δυνάμεων, σε ένα ύψος που μόλις έφθανε για να εξοφλήσει το ελληνικό κράτος τα χρωστούμενα εκείνη την στιγμή τοκοχρεολύσια – κάτι που αντι-στρατευόταν καταφανώς τον ίδιο τον σκοπό του δανείου.⁴

Αλλά και οι Βρετανοί, μόλις άλλαξαν οι συγκυριακές συνθήκες, έκαναν στροφή 180 μοιρών. Λίγους μήνες αργότερα, όταν ο Άρμανσπεργκ έχασε την εξουσία, αίφνης λησμόνησαν αυτά που έγραφε ο Πάλμερστον λίγους μήνες πριν: ότι, «εφόσον η Ελλάδα δηλώνει ότι έχει ανάγκη της τρίτης σειράς του δανείου», οι Δυνάμεις ήταν «συμβατικά δεσμευμένες να δώσουν την εγγύησή τους» – ότι στην Ελλάδα αρκούσε δηλαδή μια απλή δήλωση για να δεσμεύσει τις εγγυήτριες Δυνάμεις. Δηλαδή, ενώ στην αρχή των διαπραγματεύσεων οι Βρετανοί είχαν γραπτώς αποδεχθεί ότι η ελληνική πλευρά είχε αυτό το δικαίωμα, στο τέλος το απέρριψαν – και μάλιστα θα εξακολουθούσαν στο εξής να το απορρίπτουν, για πολλές δεκαετίες.⁵

3. FO Confidential Prints 2536, σ. 3. Πρβλ. μετάφραση εγγράφου του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών (17/29 February 1832, Nesselrode to Liven) στο B. Jelavich (1962), σ. 39· βλ. επίσης σ. 60-61 και 94.

4. FO CP 2536, σ. 2, 3. Το ποσό των τοκοχρεολυσίων ήταν 1.212.000 φράγκα του Λονδίνου του 1836· βλ. και Driault & Lhéritier (1926), *Histoire Diplomatique de la Grèce*, vol. 2, σ. 160-162.

5. Κατά μίαν άλλη άποψη (Petropoulos 1968, σ. 146), η Συνθήκη του 1832 «δεν παρείχε οριστική υπόσχεση για το δεύτερο και το τρίτο τμήμα» του δανείου και «απλώς ανέφερε» ότι τα δύο αυτά τμήματα των 20.000.000 θα παρέχονταν, κατά την διατύπωση του άρθρου ΧΠ, «σύμφωνα με τις ανάγκες του ελληνικού κράτους, μετά από προηγούμενη συνεννόηση των τριών Δυνάμεων και του βασιλιά της Ελλάδας». Δεν συμφωνώ με την άποψη αυτή. Υπάρχουν δύο τρόποι να διαβαστεί η τελευταία αυτή φράση. Κατά τον έναν τρόπο, η λέξη «συνεννόηση» πηγαιίνει στην αμέσως προηγούμενη φράση «σύμφωνα με τις ανάγκες του ελληνικού κράτους»: η συνεννόηση θα περιοριζόταν στο θέμα αν υπήρχαν όντως ανάγκες ή όχι. Κατά τον άλλον τρόπο ανάγνωσης (άποψη Πετρόπουλου), η συνεννόηση αφορά όχι μόνο στο αν υπήρχαν ανάγκες, αλλά και γενικότερα στο αν θα δινόταν ή όχι η εγγύηση. Όμως, αν αυτό ήταν το νόημα της φράσης, τότε η παρουσία του έλληνα βασιλιά στην ίδια φράση δεν δικαιολογείται: αν όντως η παροχή της εγγύησης για το δεύτερο και το τρίτο τμήμα του δανείου ήταν στην απόλυτη κρίση των Δυνάμεων, τότε ασφαλώς δεν θα αποφάσιζε και εκείνος μαζί τους για το αν θα δινόταν ή όχι η εγγύηση. Η ανάγνωση αυτή έχει όμως και ένα πρόσθετο μειονέκτημα: ότι αντιφάσκει με το εδάφιο 1 του άρθρου

Παρόμοια τακτική, κυμαινόμενη με την συγκυρία, ακολούθησε και η Γαλλία. Ενώ το 1832 είχε υποστηρίξει αναφανδόν την ανάγκη των εγγυήσεων, το 1838 δήλωσε ξαφνικά, μονομερώς, ότι δεν θα εγγυόταν πλέον το δάνειο. Στο εξής, για να βοηθήσει –υποτίθεται– την Ελλάδα, θα εξαγόραζε τις ομολογίες από τους ομολογιούχους και θα τους πλήρωνε η ίδια και τους τόκους. Ο Πάλμερστον, που γνώριζε εκ των προτέρων τις προθέσεις της Γαλλίας, τις είχε ήδη ερμηνεύσει, πολύ σωστά, γράφοντας ότι η Γαλλία θα υιοθετούσε την νέα μέθοδο

[...] επειδή επιθυμούσε να αποκτήσει πολιτική επιρροή στην Ελλάδα [... της οποίας έτσι] γινόταν άμεσος δανειστής, ενώ, αφετέρου, διατηρούσε ανά πάσα στιγμή και την δυνατότητα να καταβάλει αμέσως στην ελληνική κυβέρνηση ένα οποιοδήποτε μεγάλο ποσό, ανάλογα με την στάση που θα τηρούσαν στο εξής οι Έλληνες απέναντι στις διάφορες Δυνάμεις.⁶

Σωστή ερμηνεία: η γαλλική ρύθμιση ήταν συμφερότερη πολιτικώς για την Γαλλία, ασχέτως αν ήταν ή όχι οικονομικώς συμφερότερη και για την Ελλάδα. Έτσι, η δηλητηριώδης βρετανική μαρτυρία διαψεύδει τις πολυάριθμες μαρτυρίες Ελλήνων και Γάλλων εκείνης της εποχής, που παρουσίαζαν ως μοναδικό κίνητρο της Γαλλίας τον φιλελληνισμό.

Η διαφοροποιημένη διακύμανση της τακτικής των τριών Δυνάμεων δεν περιορίστηκε στη συγκυρία της δωδεκαετίας που εξετάσαμε. Είναι μόνιμο χαρακτηριστικό όλων των συγκυριών που ακολούθησαν, από το 1843 ως και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – όπως θα διαπιστώσουμε σε αντίστοιχα Μέρη του βιβλίου.

XII, το οποίο αναφέρει ότι οι Δυνάμεις θα εγγυηθούν δάνειο 60.000.000. Οι όροι τους οποίους η Συνθήκη θέτει στα επόμενα εδάφια, 2 έως 5, δεν αφορούσαν στο ποσό, αλλά στις προϋποθέσεις για την παροχή της εγγύησης.

6. FO CP 2536, σ. 2, 3 και 4-5.

Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Στο Παράρτημα αυτό αξίζει να δούμε τις νομικές δυνατότητες της Ελλάδας. Διότι η κατάσταση θα ήταν ακόμη χειρότερη αν δεν υπήρχαν διατάξεις των συμφωνιών που εμπόδιζαν έως έναν βαθμό την αυθαιρεσία των Δυνάμεων. Ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λεοπόλδος, συγκεκριμένως, είχε διαπραγματευθεί ορισμένους όρους του δανείου με ευστροφία και διορατικότητα που απέτρεψαν αργότερα πολλές δυσάρεστες συνέπειες.

Πράγματι, στο Συνέδριο του Λονδίνου του 1830, οι Εγγυήτριες είχαν αρχικώς απαιτήσει μια ρήτρα που προέβλεπε ότι ένας από τους σκοπούς του δανείου θα ήταν «η συντήρηση του Στρατού, τον οποίο ο Ηγεμών θα έχει στην υπηρεσία του».¹ Ως προς την διατύπωση αυτήν, όμως, ο Λεοπόλδος προέβαλε σοβαρές αντιρρήσεις και οι Δυνάμεις αναγκάστηκαν εντέλει να την τροποποιήσουν με μεταγενέστερο Πρωτόκολλο,² το οποίο όρισε ότι ο σκοπός του δανείου ήταν να εξυπηρετήσει όχι μόνο τις στρατιωτικές ανάγκες της Μοναρχίας αλλά και τις γενικότερες οικονομικές ανάγκες της χώρας. Σε αντίστοιχες τροποποιήσεις οφείλεται και άλλος ένας σημαντικός όρος: ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις θα ήταν ανεξάρτητες στην διαχείριση του δανείου.

Οι διατάξεις αυτές ελάφρυναν την θέση της Ελλάδας. Πρώτα απ' όλα, οι Δυνάμεις εμφανίζονταν έτσι να αθετούν τον όρο που προέβλεπε ότι οι Έλληνες θα διαχειρίζονταν το δάνειο χωρίς έξωθεν παρεμβάσεις, όρο που οι ίδιες είχαν αποδεχθεί ύστερα από επίπονες διαπραγματεύσεις. Έπειτα, ε γνώριζαν ασφαλώς ότι οι Έλληνες αδυνατούσαν να είναι συνεπείς στις πληρωμές τους, από την στιγμή που είχαν αναγκασθεί να εισέλθουν στον φαύλο κύκλο της αναχρέωσης. Επομένως, οι Δυνάμεις δεν μπορούσαν να επικαλούνται τόσο κατηγορηματικά την Συνθήκη του 1832, η οποία προέβλεπε, ως έναν από τους θεμελιώδεις σκοπούς του δανείου, την ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας.³

1. Πρωτόκολλο 17, 8/20 Φεβρουαρίου 1830, του Συνεδρίου του Λονδίνου.

2. Τον Μάιο του 1830: Ανδρεάδης (1904), σ. 81-82.

3. Τα νομικά στοιχεία συνοψίζονται στα FO Confidential Prints, Nr 2536, σ. 7, και Accounts and Papers, (Martens' Treaties, 64), σ. 621 (από την βρετανική πλευρά, εννοείται). Σχετική και μεροληπτική υπέρ των ελληνικών θέσεων είναι η νομική επιχειρηματολογία στο περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρησης*, Μάρτιος 1875, σ. 11 κ.ε.

Το θέμα έχει, επομένως, και ενδιαφέρουσες νομικές πλευρές. Και η κατανόησή τους είναι αναγκαία για την οικονομική και πολιτική ερμηνεία του. Συγκεκριμένως, φαίνεται ότι τόσο το πνεύμα όσο και το γράμμα της Συνθήκης του 1832 επέβαλλαν την άμεση εγγύηση για ολόκληρο το ποσό και, επομένως, ευνοούσαν τις ελληνικές θέσεις.

Το πνεύμα της Συνθήκης ταυτίζεται, ουσιαστικώς, με τον ρητό, συνομολογημένο σκοπό του δανείου: να εξυγιάνει τα δημόσια οικονομικά και να αναθερμάνει την οικονομία της χώρας. Δεδομένου ότι οι Δυνάμεις δεν χορηγούσαν την εγγύηση για ολόκληρο το κεφάλαιο που είχε θεωρηθεί απαραίτητο, ο σκοπός του δανείου δεν εκπληρωνόταν. Άρα, τα δημόσια οικονομικά του ελληνικού κράτους δεν εξυγιαίνονταν και η Ελλάδα δεν μπορούσε να καταβάλει τοκοχρεολύσια, με βάση την ίδια την λογική της Συνθήκης, το πνεύμα της. Αυτός ο σκοπός άλλωστε είχε συμπεριληφθεί ρητώς και στην ίδια την Συνθήκη, με την διάταξη που όριζε ότι οι εγγυήσεις για τις τρεις σειρές του δανείου θα δίνονταν *«σύμφωνα με τις ανάγκες του ελληνικού κράτους, μετά από προηγούμενη συνεννόηση των Τριών Δυνάμεων και του Βασιλέως της Ελλάδος»*. Επομένως, οι Δυνάμεις ήταν υποχρεωμένες να εγγυηθούν, ως το μέγιστο όριο των 60.000.000, οποιοδήποτε ποσό ήταν απαραίτητο για να ανασυγκροτηθεί η ελληνική οικονομία και μάλιστα χωρίς καμιά καθυστέρηση που θα εμπόδιζε την παραγωγική χρήση του δανείου και θα ακύρωνε έτσι τον ίδιο τον σκοπό της Συνθήκης.

Ως προς το γράμμα της Συνθήκης, η πρώτη μνεία για το δάνειο ορίζει ποσό 60.000.000· και όλες οι προτάσεις που ακολουθούν (άρθρο XII) αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο θα δοθεί η εγγύηση, χωρίς καμία να δίνει στις Δυνάμεις το δικαίωμα να μειώσουν το ποσό. Η μόνη αμφίσημη φράση είναι η εξής: *«[...] σύμφωνα με τις ανάγκες του ελληνικού κράτους»*. Αλλά η διατύπωση αφήνει το ύψος του εκάστοτε καταβλητέου ποσού στην κρίση της ελληνικής πλευράς μάλλον παρά των Δυνάμεων, δεδομένου ότι τις «ελληνικές ανάγκες» μόνον η ελληνική πλευρά θα είχε την απαιτούμενη ενημέρωση για να τις καθορίσει και όχι οι τρίτοι. Άλλωστε, την ορθή αυτήν ερμηνεία της φράσης την είχαν δώσει οι ίδιοι οι Βρετανοί το 1836, όπως είπαμε. Παρασυρόμενοι τότε από την ανάγκη που είχαν εκείνη την στιγμή να στηρίξουν τον Άρμανσπεργκ, και θέλοντας να πείσουν την Ρωσία ότι όφειλε κατά την Συνθήκη να εγγυηθεί την τρίτη σειρά του δανείου, ομολόγησαν αυτό που αργότερα αρνούσαν διαρρηδην, ότι δηλαδή τις «ανάγκες του ελληνικού κράτους» μόνο η ελληνική πλευρά είχε το συμβατικό δικαίωμα να τις ορίζει, και μάλιστα με απλή δήλωσή της.

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1848, Ο ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΑ

Στο Κεφάλαιο Γ4 περιέγραψα την σημασία που είχαν για έναν έμπορο οι χρηματοδοτήσεις, οι δανεισμοί – τόσο τα δάνεια που παρείχαν στην πελατεία του όσο και εκείνα που έπαιρνε από τους χρηματοδότες του. Ας συνδέσουμε τώρα τους δανεισμούς με τις πωλήσεις του και με την ρευστότητα του κεφαλαίου του.

Θα χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα, έναν υποθετικό έμπορο της Πάτρας, που ειδικεύεται σε εισαγωγές σίτου και σε εξαγωγές σταφίδας. Δεν είναι μεγαλέμπορος, έχει σχετικά μικρή ή μεσαία οικονομική επιφάνεια. Για να περιγράψουμε σχηματικά τον κύκλο της δραστηριότητάς του, μπορούμε να πούμε, απλουστεύοντας, ότι αγοράζει στάρι στο Ιάσιο της Ρουμανίας, το φορτώνει σε πλοίο που έχει ναυλώσει επί τούτω, το εισάγει στην Πάτρα, όπου το παραδίδει στους εκεί πελάτες του· και, εν συνεχεία, φορτώνει στο πλοίο σταφίδα και την εξάγει στο Λονδίνο, όπου την αγοράζουν οι εκεί πελάτες του.¹

Την σταφίδα που σκοπεύει να εξαγάγει ο πατρινός έμπορος την αγοράζει από διάφορους προμηθευτές, σε διάφορες εποχές του έτους. Το μεγαλύτερο μέρος των προμηθειών του το πραγματοποιεί με τρεις τρόπους. Ορισμένες ποσότητες τις προαγοράζει από διάφορους καλλιεργητές, με προσύμφωνα γραπτά ή προφορικά, πολλές εβδομάδες ή μήνες προ της συγκομιδής, σε τιμές προσυμφωνημένες, ή στην μελλοντική τιμή της αγοράς, κατά την ημέρα της παράδοσης. Ορισμένες πρόσθετες ποσότητες τις αγοράζει επί τόπου, την εποχή της συγκομιδής, από διάφορους καλλιεργητές, στην τιμή της αγοράς. Τέλος, αγοράζει επίσης επί τόπου από άλλους, τοπικούς μικρεμπόρους τις ποσότητες που εκείνοι είχαν προαγοράσει ή είχαν περισυλλέξει από μικροκαλλιεργητές. Σε όλες τις περιπτώσεις, πληρώνει είτε σε μεταλλικά νομίσματα –ελληνικά, αυστριακά, αγγλικά, ιταλικά, οθωμανικά– είτε σε χάρτινο χρήμα, σε τραπεζογραμμάτια της Εθνικής Τράπεζας. Ορισμένες από τις αγορές που πραγματοποιεί από άλλους εμπόρους τις εξοφλεί εν μέρει με ρευστό

1. Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε ακόμη περισσότερο το παράδειγμα. Θα λέγαμε, τότε, ότι από το Λονδίνο φορτώνει άνθρακα που τον εισάγει στην Ελλάδα· ότι τον ξεφορτώνει στο Λαύριο, όπου περιμένει το καύσιμο η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου· και ότι από το Λαύριο φορτώνει ναξία σμύριδα, την οποία του έχουν φέρει εκεί οι προμηθευτές του από την Νάξο και την οποία έχει προπώλησει στους πελάτες του στο Ιάσιο. Για να μην περιπλέξω τόσο τα πράγματα, διατηρώ μόνο τρία σημεία του κύκλου και δύο αγαθά: Ιάσιο / στάρι, Πάτρα και Λονδίνο / σταφίδα.

χρήμα, εν μέρει με ανοιχτή πίστωση, εν μέρει με υποσχετικές δικές του ή πελατών του – δηλαδή με γραμμάτια, τα οποία είτε έχει υπογράψει προσωπικά ο ίδιος ως εκδότης είτε έχει οπισθογραφήσει, διότι πρόκειται για γραμμάτια οφειλετών του.

Όταν ο πατρινός έμπορος συγκεντρώνει ποσότητα επαρκή για φόρτωση, τότε την στέλνει στο Λονδίνο, όπου έχει ήδη συμφωνήσει την πώληση με τοπικούς εισαγωγείς. Οι τιμές άλλοτε είναι προσυμφωνημένες, άλλοτε ισχύει η τιμή της αγοράς του Λονδίνου την ημέρα της παράδοσης.²

Όταν λήξει η εποχή της συγκομιδής, ο Πατρινός εξακολουθεί να αγοράζει στην Ελλάδα, τώρα πια κυρίως από άλλους εμπόρους, και να μεταπωλεί στο Λονδίνο τις επιμέρους ποσότητες που του ζητούνται.

Απλοποιώντας, μπορούμε να πούμε ότι την στιγμή της κάθε πώλησης ο παραδειγματικός μας έμπορος εισπράττει το κόστος του και το κέρδος του.³ Το εισπράττει, μάλιστα, σε λίρες στερλίνες, δηλαδή στο διεθνές αποθεματικό νόμισμα της εποχής, το οποίο είναι και μετατρέψιμο σε χρυσό. Και με το σύνολο του κεφαλαίου και του κέρδους που συγκεντρώνει κατά την διάρκεια της χρονιάς, θα επαναλάβει τον ετήσιο εμπορικό του κύκλο κατά το επόμενο έτος.

Ας προσθέσουμε τώρα στον κύκλο αυτόν μια τελευταία, αλλά σημαντική, επιμέρους λειτουργία. Έστω ότι ο Πατρινός προβλέπει, για τον επόμενο χρόνο, μέτρια συγκομιδή σταφίδας, μεγάλη ζήτηση σε όλους τους «κόμβους» του δικτύου, από το Λονδίνο έως την Κορινθία, και υψηλές τιμές. Έστω ότι αποφασίζει να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία την οποία προβλέπει, προαγοράζοντας μεγάλες ποσότητες, και ότι δεν διαθέτει πρόσθετο δικό του κεφάλαιο. Τότε αποφασίζει να δανειστεί. Έτσι κι αλλιώς, το επιτόκιο που μπορεί να βρει στην αγορά θα είναι χαμηλότερο από τον τόκο που θα χρεώσει στους καλλιεργητές για τις προκαταβολές που θα τους δώσει.

Πιστώσεις μπορεί να εξασφαλίσει από δύο πηγές. Η μία, είναι η Εθνική Τράπεζα. Αν ο Πατρινός έχει κτηματική περιουσία, θα της ζητήσει ένα μεσοπρόθεσμο δάνειο (π.χ. 6-12 μηνών), υποθηκεύοντας ένα κτήμα του. Άλλως, θα πάρει ένα πιο βραχυπρόθεσμο αλλά ανανεώσιμο εμπορικό δάνειο σε ανοιχτό λογαριασμό, παραδίδοντας ενδεχομένως στην τράπεζα ως ενέχυρο, ή ως εγγύηση, γραμμάτια πελατών του προς είσπραξη, τα οποία κρατούσε έως τώρα στο χαρτοφυλάκιό του περιμένοντας να λήξουν και τώρα αποφασίζει να τα προεξοφλήσει. Όταν λήξουν γραμμάτια ικανής αξίας από το εγγυητικό αυτό χαρτοφυλάκιο, η τράπεζα τα εισπράττει και καταβάλλει την αξία τους στον έμπορο, ο οποίος τα αντικαθιστά «χέρι-χέρι» με άλλα γραμμάτια που θα λήξουν σε ένα, δύο ή τρεις μήνες, ανανεώνοντας έτσι το δάνειό του.

2. Franghiadis (1990).

3. Στο υποθετικό παράδειγμα προϋποθέτω, χάριν συντομίας, ότι πρόκειται για έτος κερδοφόρο και όχι ζημιολόγο. Αν επρόκειτο για χρονιά ζημιάς, ο έμπορος θα μπορούσε, με αντίστροφες μεθόδους, να μειώσει τις ζημιές και, ενδεχομένως, να έχει και κέρδη από το παίγνιο στο συνάλλαγμα και με προαγορές ή προπωλήσεις των εμπορευμάτων του.

Η άλλη πιθανή πηγή δανεισμού για τον Πατρινό είναι οι πελάτες του στο Λονδίνο, βρετανοί ή έλληνες εισαγωγείς σταφίδας. Σπανίως θα πρόκειται για απλό δάνειο· συνηθέστερα, θα είναι έντοκες προκαταβολές που θα του δώσουν οι λονδρέζοι πελάτες του έναντι μελλοντικών φορτίων σταφίδας· και συχνά θα είναι έντοκες προεξοφλήσεις γραμματίων της πελατείας του (υπενθυμίζω ότι τα διεθνή επιτόκια είναι πολύ χαμηλότερα από τα ελληνικά).

Πού βρίσκει ο Πατρινός τα γραμμάτια που προεξοφλεί; Είναι αυτά που προέρχονται από άλλες δραστηριότητές του· στο προκείμενο παράδειγμα, από τις εισαγωγές και τις πωλήσεις σίτου στην Ελλάδα. Έτσι ερχόμαστε στον εισαγωγικό κύκλο της δραστηριότητάς του. Εδώ, ο αναγνώστης δεν χρειάζεται πολλές επεξηγήσεις. Αρκεί να αντιστρέψει τις λειτουργίες των εξαγωγών και να φανταστεί τις διάφορες εκτός Ελλάδος δικαιοπραξίες να πραγματοποιούνται όχι πλέον στο Λονδίνο, αλλά στον Δούναβη και το Ιάσιο.

Ας ξαναδούμε τώρα τις αγοραπωλησίες σταφίδας. Ο υποθετικός μας έμπορος την πουλάει στο Λονδίνο και εισπράττει από τους πελάτες του είτε στερλίνες είτε άλλα μεταλλικά νομίσματα είτε χρεόγραφα εκφρασμένα σε αυτά τα νομίσματα ή «συναλλάγματα»: δηλαδή, «συναλλαγματικές», ή υποσχετικές επιστολές: *lettres de change*, με την αρχαϊζουσα ορολογία, ή *lettres de crédit*. Αντιστοίχως, αγοράζει στην Ελλάδα την σταφίδα σε δραχμές και πληρώνει είτε σε τραπεζογραμμάτια είτε σε μεταλλικά νομίσματα, ελληνικά και ξένα, είτε σε χρεόγραφα, συνήθως σε γραμμάτια δικά του ή πελατών του. Κατά κανόνα, όταν αγοράζει από μικρούς και μεσαίους καλλιεργητές, δεν χρησιμοποιεί χρεόγραφα, αλλά μετρητά· αντιθέτως, όταν αγοράζει από εμπόρους, τους πληρώνει κατά κανόνα μεταβιβάζοντάς τους χρεόγραφα – είτε δικής του έκδοσης είτε πελατών του.

Ας δούμε επίσης τις αγοραπωλησίες σίτου. Όταν πουλάει το σιτάρι στην Ελλάδα, ο έμπορος υπολογίζει την αξία είτε σε λίρες ή φράγκα είτε, συνηθέστερα, σε δραχμές· και εισπράττει από τους πελάτες του είτε χρεόγραφα (γραμμάτια, συναλλαγματικές, υποσχετικές) είτε δραχμές σε τραπεζογραμμάτια της Εθνικής είτε μεταλλικά νομίσματα, ελληνικά και ξένα. Αντιστοίχως, αγοράζει στον Δούναβη το σιτάρι υπολογίζοντας σε φράγκα ή σε λίρες ή σε γρόσια και πληρώνει κατά ένα μικρό μέρος με τα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής και, κατά το πλείστον, με παντοειδή μεταλλικά νομίσματα, με στερλίνες και με χρεόγραφα, π.χ. γραμμάτια δικά του και πελατών του.⁴

Τι συμβαίνει όταν επέρχεται μια τοπική ή μια παγκόσμια κρίση; Ένας έμπορος μεσαίας οικονομικής επιφάνειας (όπως αυτός του παραδείγματός μας) ζητεί δάνεια και προκαταβολές από τους λονδρέζους πελάτες του και εισπράττει μια

4. Οικονομική Επιθεώρησις 3 (1875), σ. 438-445: «Η συναλλαγματική υπό οικονομικήν έποψιν»· Γκόφας (1973), Διαμαρτυρικών (πρότεστον) του έτους 1807 εκ Σύρου· (1992), Συναλλαγματική του 1705 από το τοπικό ιστορικό αρχείο Κεφαλληνίας· (1993), Μαρτυρίες για τη χρήση συναλλαγματικών από Έλληνες κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα.

ωραία, κοφτή άρνηση. Ζητεί από τους έλληνες προμηθευτές του πίστωση τριών μηνών, ενός μηνός, έστω ολίγων ημερών, και εκείνοι απαιτούν μετρητά και τον πληροφορούν ότι για την επόμενη αγορά του πρέπει να τους δώσει από τώρα προκαταβολή σε μετρητά. Ταυτοχρόνως, οι Λονδρέζοι αγοράζουν τις μισές ποσότητες από τον συνήθη μέσον όρο, η τιμή της σταφίδας κατακρημνίζεται. Αντίστοιχα προβλήματα αντιμετωπίζει με τους προμηθευτές του, π.χ., στο Ιάσιο, όπου αγοράζει σάρι, και με τους πελάτες του στην Πάτρα, όπου το πουλάει για να αγοράσει σταφίδα.

Το 1848, στην δύσκολη αυτή θέση βρέθηκαν εκατοντάδες έμποροι. Αυτοί στράφηκαν προς την Εθνική Τράπεζα ζητώντας δάνεια. Την ίδια στιγμή, όμως, υπήρχαν και δεκάδες άλλοι που είχαν μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια, επάρκεια ιδίων κεφαλαίων, μηδενικό δανεισμό. Ήταν οι μεγάλοι έμποροι που ασκούσαν ταυτοχρόνως και την δραστηριότητα του τοκιστή. Πολλοί από αυτούς στράφηκαν προς την κερδοσκοπία.

Η βάση της κερδοσκοπίας ήταν οι φήμες τις οποίες οι ίδιοι διέδιδαν: ότι επερχόταν φοβερή καταστροφή, ότι το τραπεζογραμμάτιο της Εθνικής ήταν καταδικασμένο, άρα μαζί του θα έπεφτε και η τιμή της δραχμής.

Οι φήμες ενίσχυαν την κρίση εμπιστοσύνης που οφειλόταν, δικαίως, στην παγκόσμια κρίση και στην αντίστοιχη, δεινή εμπορική ύφεση. Ενίσχυαν, επίσης, και μιαν άλλη, τοπική πραγματικότητα: με την κάμψη της γεωργικής παραγωγής μετά το 1848 και ιδίως μετά το 1850, με την φυλλοξήρα του 1850, με τις σιτοδείες των επομένων ετών, πολλοί οφειλέτες της τράπεζας άρχισαν να καθυστερούν ή και να σταματούν τις πληρωμές των δανειακών υποχρεώσεών τους. Ποιοι ήταν αυτοί; Ο Βαλαωρίτης υποστηρίζει ότι οι μεσαίοι και μικροί έμποροι υποστήριξαν την τράπεζα εξοφλώντας τις υποχρεώσεις τους, ενώ οι μεγάλοι εμποροκτηματίες την υπονόμειυσαν, αρνούμενοι να εξοφλήσουν τα δάνειά τους.⁵

Η μακροχρόνια συμπεριφορά της δραχμής είναι ενδεικτική. Η τιμή της σε σχέση με την στερλίνα παραμένει σταθερή από χρόνο σε χρόνο και, πάντως, δεν υφίσταται διαχρονική ολίσθηση. Οι έντονες υποτιμητικές πιέσεις για τις οποίες μιλούν οι πηγές της εποχής συμβαίνουν σε χρονικό άνοιγμα ημερών· και οι διακυμάνσεις της δραχμής διαρκούν μόλις ολίγους μήνες. Η κρίση του 1848 επικεντρώνεται στο πεντάμηνο Μαρτίου-Ιουλίου, όπως δείχνει ο Πίνακας 1.

5. Βαλαωρίτης (1902), σ. 20.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΤΕ: ΑΠΟΘΕΜΑ ΣΕ ΜΕΤΑΛΛΙΚΟ ΚΑΙ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΡΑΠΕΖΟΓΡΑΜΜΑΤΙΩΝ, 1848 (δραχμές)

Τέλος μηνός	Μεταλλικό	Τραπεζογραμμάτια
Ιανουαρίου	690.000	1.974.000
Φεβρουαρίου	616.000	1.870.000
Μαρτίου	215.000	1.564.000
Απριλίου	130.000	1.240.000
Μαΐου	150.000	1.128.000
Ιουνίου	133.000	917.000
Ιουλίου	144.000	752.000
Αυγούστου	253.000	414.000
Σεπτεμβρίου	481.000	974.000
Οκτωβρίου	692.000	1.185.000
Νοεμβρίου	971.000	1.159.000
Δεκεμβρίου	1.080.000	1.234.000

Πηγές: Βαλαωρίτης (1902), σ. 20.

Όποια και αν είναι η εξήγηση των συνθηκών αυτών, όποιοι και αν ήσαν οι παράγοντες της κρίσης, οι συνθήκες που περιγράψαμε επέφεραν τρεις συνέπειες, όλες δυνάμει βλαπτικές για την τράπεζα, έστω και για λίγο. Η μία συνέπεια ήταν η στενότητα μεταλλικού: ενώ μεγάλο μέρος των εξοφλουμένων δανείων επανερχόταν συνήθως στα ταμεία της σε μεταλλικά νομίσματα, τώρα η πηγή αυτή είχε στερέψει. Η δεύτερη, αλληλένδετη με την προηγούμενη, ήταν η αδυναμία της τράπεζας να συνεχίσει τις χορηγήσεις της με τον ίδιο, παλαιό ρυθμό, αφού τα περιθώρια έκδοσης τραπεζογραμμάτων είχαν συρρικνωθεί. Η τρίτη συνέπεια ήταν η ταμειακή στενότητα.

Οι πράξεις που εκτελούσαν οι μεγάλοι κερδοσκόποι εις βάρος της δραχμής και της Εθνικής Τράπεζας προξένησαν στην αρχή τις συνέπειες αυτές με βάση κυρίως τις φήμες για την γενική κατάσταση και την ευρωστία της Εθνικής. Από εκεί και πέρα, ο γνωστός φαύλος κύκλος συνεχίστηκε τροφοδοτούμενος όχι μόνο από τις φήμες, αλλά και από τις συνέπειές τους, από τις πραγματικές δυσκολίες που στο μεταξύ είχαν επέλθει εις βάρος της τράπεζας.

Έμποροι μεγάλης επιφάνειας, όπως είπαμε, οι άνθρωποι αυτοί είχαν στην κατοχή τους άφθονο μεταλλικό, νομίσματα κάθε είδους και προέλευσης· και αγόραζαν ακόμη περισσότερα, κυρίως από τις όμορες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, φέρνοντάς τα λαθραία στην Ελλάδα – όπου η κυκλοφορία τους είχε απαγορευθεί, επειδή τα περισσότερα ήταν ελλιποβαρή. Εν συνεχεία, τα διοχέτευαν μαζί με όσα άλλα διέθεταν σε διάφορες ελληνικές επαρχίες, όπου η τράπεζα δεν διατηρούσε υποκατάστημα. Τα προσέφεραν, δηλαδή, σε ενδιαφερόμενους ιδιώτες, που ήθελαν να ξεφορτωθούν τα τραπεζογραμμάτια της Εθνικής φοβούμενοι την υποτίμησή τους. Οι ιδιώτες αυτοί, που ήταν προφανώς χιλιάδες, δεν είχαν άλλη διέξοδο από αυτήν που τους προσέφερε ο κερδοσκόπος· επειδή, όπως είπαμε, η τράπεζα δεν διατηρούσε υποκατάστημα στην περιοχή τους· επειδή, επιπλέον, τα τραπεζογραμμάτια που ο καθένας

τους ήθελε να εξαργυρώσει ήταν λίγα και έτσι δεν άξιζαν τον κόπο και, κυρίως, τον κίνδυνο που θα διέτρεχε για να τα μεταφέρει στο πλησιέστερο υποκατάστημα της τράπεζας σε άλλη πόλη και να τα εξαργυρώσει ο ίδιος.

Έτσι, ο κερδοσκόπος διοχέτευε τα μεταλλικά του νομίσματα, κίβδηλα ανάμεικτα συλλήβδην με γνήσια, συγκέντρωνε τα τραπεζογραμμάτια σε τιμή πάντοτε λίγο χαμηλότερη από την κανονική, τα παρουσίαζε στην Εθνική και τα εξαργύρωνε. Με τα γερά νομίσματα που έπαιρνε, ξανάρχιζε τον ίδιο κύκλο, μαζεύοντας πάλι από τις μακρινές επαρχίες τα τραπεζογραμμάτια, αλλά και κίβδηλα ή υποτιμημένα νομίσματα – κ.ο.κ.

Με άλλα λόγια, «το κακό χρήμα εξοβελίζει το καλό». Με τις κερδοσκοπικές επιθέσεις, τα χρηματοκιβώτια της Εθνικής άρχισαν να αδειάζουν από το μεταλλικό. Από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 1848, το μεταλλικό απόθεμά της μειώθηκε κατά 80% και έως τον Αύγουστο, η κυκλοφορία των τραπεζογραμμάτων της είχε μειωθεί επίσης και κατά το ίδιο σχεδόν ποσοστό, όπως επέβαλλε ο νόμος.⁶

Ο Βαλαωρίτης γράφει, όπως είπαμε, ότι οι έμποροι «υποστήριξαν» την τράπεζα εξοφλώντας αμέσως τις υποχρεώσεις τους, ενώ οι κτηματίες την υπονόμισαν, αρνούμενοι να εξοφλήσουν τα δάνειά τους. (Υπενθυμίζω ότι λέγοντας «έμποροι» ο συγγραφέας εννοεί την μεγάλη πλειονότητα των εμπόρων και εξαιρεί πιθανότατα τους μεγαλεμπόρους-τοκιστές, που ήταν κατά κανόνα και οι κερδοσκόποι· επίσης, λέγοντας «κτηματίες», εννοεί κυρίως τους μεγαλοκτηματίες που ασκούσαν ταυτοχρόνως και τοκογλυφία ή εμπόριο.)

Πράγματι, οι μεσαίοι και οι μικροί έμποροι δεν ήθελαν να δυσαρεστήσουν χωρίς ιδιαίτερο λόγο την τράπεζα. Οι περισσότεροι, άλλωστε, εξόφλησαν τα δάνειά τους αποσκοπώντας σε ένα νέο δάνειο. Άλλοι, λιγότεροι, είχαν λόγω της ύφεσης μικρότερες ανάγκες κεφαλαίου και μεγαλύτερη ρευστότητα, άρα δεν είχαν συμφέρον να διατηρούν ψηλά τον δανεισμό τους και να αυξάνουν έτσι το κόστος τους· επομένως, διατηρούσαν το υπόλοιπο των δανειακών λογαριασμών τους στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο (διατηρώντας συνάμα και αποθέματα εμπορευμάτων).

Από την άλλη πλευρά, οι μεγαλοκτηματίες, όσοι κερδοσκοπούσαν, προτιμούσαν οπωσδήποτε να μην εξοφλήσουν τα συγκριτικώς χαμηλότοκα δάνεια της Εθνικής ώστε να διατηρούν την ρευστότητα που τους επέτρεπε να κερδοσκοπούν στην αγορά μεταλλικού, κερδίζοντας πολύ περισσότερα. Ακόμη και οι μεγαλοκτηματίες που δεν ήταν κερδοσκόποι είχαν συμφέρον να διατηρούν ρευστότητα και να αναβάλλουν την εξόφληση των υποχρεώσεών τους· επειδή οι τιμές για τα προϊόντα τους ήταν χαμηλές, είχαν συμφέρον να διατηρούν αποθέματα από την εσοδεία τους έως την ύστατη στιγμή, με την ελπίδα ότι οι τιμές θα αυξηθούν.

6. Βαλαωρίτης (1902), σ. 20.

Η τράπεζα αμύνθηκε με τον κλασικό τρόπο: διέκοψε τις χορηγήσεις και «μάζεψε» τις οφειλές ορισμένων πελατών της, χωρίς να παρέχει καμιά σχεδόν παράταση ή ανανέωση· ορισμένων, όχι όλων. Είναι φανερό ότι οι πελάτες που ανταμείφθηκαν ήταν οι έμποροι και αυτοί που τιμωρήθηκαν ήταν οι μεγαλοκτηματίες. Ο Πίνακας 2 δείχνει πράγματι ότι οι χορηγήσεις προς τους κτηματίες μειώθηκαν κατά 35%, ενώ προς τους εμπόρους σχεδόν τριπλασιάστηκαν (μέσο όροι της τετραετίας 1848-1851 σε σύγκριση με την προηγούμενη).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΡΟΣ «ΓΕΩΡΓΟΚΤΗΜΑΤΙΕΣ» ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΕΜΠΟΡΟΥΣ, 1842-1863

Αξίες σε τρέχουσες τιμές, ποσοστιαία κατανομή και ποσοστιαίες αυξομειώσεις (μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων)

Έτος ή περίοδος	Αγροτική παραγωγή	Συνολικές χορηγήσεις	Χορηγήσεις προς γεωργοκτηματίες	Χορηγήσεις προς εμπόρους
ΜΟ 1842~45	62.414.905	6.380.255	5.615.804 (88%)	764.451 (12%)
ΜΟ 1848~51	71.054.508	6.790.693	3.799.912 (56%)	2.990.780 (44%)
ΜΟ 1854~57	113.373.633	9.723.112	4.061.466 (42%)	5.661.646 (58%)
ΜΟ 1860~63	123.556.314	20.426.238	12.799.239 (63%)	7.626.999 (37%)

Πηγές:

Παραγωγή: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

Χρηματοδότηση: ΙΑΕΤ, Ισολοισμοί και Απολοισμοί της Εθνικής Τραπέζης (1842-1863).

Το σύνολο των χορηγήσεων της ΕΤΕ που εμφανίζεται σε αυτόν τον Πίνακα (στήλη 2) δεν περιλαμβάνει τις χορηγήσεις προς το κράτος.

Στο μεταξύ, πώς άραγε αντιμετώπιζε την κρίση η κυβέρνηση; Πρώτα απ' όλα, επιβάλλοντας την αναγκαστική κυκλοφορία – ήδη από τον Απρίλιο του 1848. Το μέτρο δεν έσωσε αμέσως την κατάσταση, επειδή το ανώτατο όριο που ορίστηκε ήταν χαμηλό. Έτσι, τον Σεπτέμβριο η κυβέρνηση αύξησε το ανώτατο όριο, η τράπεζα ανέπνευσε και μπόρεσε να αυξήσει πάλι τις χορηγήσεις της. Η κατάσταση της αγοράς και το κλίμα βελτιώθηκαν, η κερδοσκοπία μούδιασε και, τον Δεκέμβριο, η κυβέρνηση μπόρεσε να άρει εκ νέου την αναγκαστική κυκλοφορία και να επαναφέρει την «μετατρεψιμότητα» της δραχμής σε μεταλλικό.⁷ Έτσι, παρά τις βίαιες διακυμάνσεις από μήνα σε μήνα, η δραχμή επανήλθε τελικώς στην παλιά τιμή της σε σχέση με την στερλίνα και το χρυσό φράγκο.

Όπως είπαμε, εξάλλου, οι κυριότεροι παράγοντες της κρίσης ήταν το διεθνές ψυχολογικό κλίμα, η κερδοσκοπία των κεφαλαιούχων και η συγκυριακή μείωση ρευστότητας των μικρών και των μεσαίων εμπόρων. Ενώ, αντιθέτως, μικρότερη επίδραση στην κρίση είχαν τα γενικά, διαρθρωτικά προβλήματα της

7. Ν. ΠΑ' /4.4.1848. Η αναγκαστική κυκλοφορία διήρκεσε περίπου οκτώ μήνες (4 Απριλίου έως 16 Δεκεμβρίου 1848). Βλ. και Καλογερόπουλος (1930), *Η πρώτη εν Ελλάδι αναγκαστική κυκλοφορία του 1848*, σ. 6, 16.

οικονομίας. Τέλος, δεν υπήρξε έντονη και παρατεταμένη κρίση εμπιστοσύνης προς την Εθνική και το τραπεζογραμμάτιο.

Άλλωστε, το επιτόκιο των καταθέσεων είχε εν τω μεταξύ αυξηθεί στο 8%, ποσοστό πολύ υψηλό για την εποχή. Σημειωτέον ότι το σύνηθες επιτόκιο ήταν 4-5% για βραχυπρόθεσμες καταθέσεις και στις πιο ανεπτυγμένες χρηματαγορές της Ευρώπης, το επιτόκιο ήταν ακόμη χαμηλότερο. Η Εθνική, επομένως, αυξάνοντας το επιτόκιο της στο 8%, το κατέστησε ακόμη ανταγωνιστικότερο και ελκυστικότερο απ' ό,τι ήταν ήδη στο παρελθόν, επανέφερε τις καταθέσεις στα ταμεία της και περιόρισε την κερδοσκοπία. Ταυτοχρόνως, οι μικρότεροι και πιο αδύνατοι έμποροι σώθηκαν. Η Εθνική τούς αύξησε πάλι τις χρηματοδοτήσεις και εκείνοι εξακολούθησαν να στηρίζονται στο δικό της τραπεζογραμμάτιο και να αποφεύγουν όπως και πριν από την κερδοσκοπία, θέλοντας και μη.⁸ Μια καλή ένδειξη είναι η διάρθρωση των καταθέσεων, που εμφανίζεται στον Πίνακα 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, 1842-1863

Μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων, ποσοστιαία κατανομή

Έτος ή περίοδος	Όψεως	Προθεσμίας	Ταμειυτηρίου	Προθεσμίας και ταμειυτηρίου
ΜΟ 1842~45	1%	82%	17%	99%
ΜΟ 1848~51	4%	81%	15%	96%
ΜΟ 1854~57	14%	77%	9%	87%
ΜΟ 1860~63	7%	89%	4%	93%

Πηγές: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

Μεταξύ 1850-1853 και 1854-1857 το ποσοστό των καταθέσεων όψεως σχεδόν διπλασιάστηκε (από το 8% στο 14% του συνόλου), και επανήλθε στο προηγούμενο επίπεδο (7%) μετά την πάροδο της κρίσης, στην περίοδο 1860-1863· ενώ το άθροισμα των καταθέσεων προθεσμίας και ταμειυτηρίου κινήθηκε αντιστρόφως. Παραλλήλως, το σύνολο των καταθέσεων σε απόλυτους αριθμούς αυξήθηκε. Τι σημαίνουν αυτά; Η μεν ειδική μετατόπιση προς τις βραχυπρόθεσμες καταθέσεις δείχνει τις συνέπειες της ύφεσης, αλλά και της τάσης προς κερδοσκοπία· η δε γενική αύξηση των καταθέσεων δείχνει ότι δεν υπήρχε πραγματική κρίση εμπιστοσύνης προς την Εθνική και προς το τραπεζογραμμάτιό της.

Αυτή ήταν, σε γενικές γραμμές, η πορεία της κρίσης του 1848 και έτσι την αντιμετώπισαν οι κυβερνήσεις της εποχής και η τράπεζα. Το ενδιαφέρον είναι ότι παρόμοιοι κύκλοι κερδοσκοπικών επιθέσεων και πιέσεων εις βάρος του τραπεζογραμματίου παρατηρήθηκαν και κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού.⁹

8. Βαλαωρίτης (1902), σ. 24.

9. Ειδικότερα για τα οικονομικά του Κριμαϊκού και μετέπειτα, πρβλ. Ρηγίνος (1990).

Πράγματι, το 1854-1857, η τράπεζα αμύνθηκε με τον ίδιο τρόπο που είχε ακολουθήσει λίγα χρόνια νωρίτερα: διέκοψε τις χορηγήσεις και «μάζεψε» τις οφειλές ορισμένων πελατών της. Και πάλι ανταμείφθηκαν οι έμποροι και τιμωρήθηκαν οι κτηματίες, όπως δείχνει ο Πίνακας 2. Εξάλλου, οι Πίνακες 4 και 5 δείχνουν την πορεία των βασικών μεγεθών της τράπεζας, την συγκυριακή διακύμανση των εργασιών της και, μέσω της αυξομείωσης των καταθέσεων, το ψυχολογικό κλίμα και τον βαθμό εμπιστοσύνης των καταθετών προς την Εθνική.

Στον Πίνακα 4 διακρίνονται οι συσχετισμοί με την πολιτική και την οικονομική συγκυρία αμφοτέρων των κρίσεων που εξετάζουμε: του 1847-1848 και του Κριμαϊκού Πολέμου. Οι χορηγήσεις και το μέρισμα μειώνονται το 1848 σε σύγκριση με το 1847· μετά το τέλος της κρίσης, το 1849, επανέρχονται σε αυξητικά ποσοστά, ενώ οι καταθέσεις απογειώνονται με αύξηση 56%. Αντιστοίχως, το 1854 και το 1855, το μέρισμα μειώνεται (σπάνιο φαινόμενο όχι μόνο τότε, αλλά στα 160 χρόνια ζωής της Εθνικής Τράπεζας, μεταξύ 1841 και 2001)· το 1854 οι χορηγήσεις μειώνονται κατά 28% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, ενώ το 1857, με το τέλος του πολέμου, αυξάνονται κατά 49% και επανέρχονται σε «διορθωτικά» αρνητικά ποσοστά το 1858.

Τέλος, ο Πίνακας 5 δείχνει επίσης ορισμένα στοιχεία που, σε συνδυασμό με τον Πίνακα 12, αντανακλούν αφενός την ύφεση του 1848, αφετέρου την κρίση του Κριμαϊκού Πολέμου. Σε αμφότερους τους Πίνακες επιβεβαιώνεται η θεμελιώδης εμπιστοσύνη του κοινού προς την Εθνική Τράπεζα. Οι καταθέσεις εξακολούθησαν να αυξάνονται σε όλη την περίοδο, άλλο αν οι χορηγήσεις έμειναν στάσιμες το 1848-51 λόγω της ύφεσης και αυξήθηκαν με χαμηλούς ρυθμούς το 1854-57.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, 1842-1863

Βασικά μεγέθη. Διακυμάνσεις κατά την κρίση του 1847-1848 και τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Ετήσιες αξίες σε τρέχουσες τιμές και ποσοστιαίες αυξομειώσεις.

Έτος ή περίοδος	Καταθέσεις	Χορηγήσεις	Μέρισμα	Καθαρά κέρδη	Κεφάλαιο + Αποθεματικό
1842	-	5.695.943	369.768	-	3.949.000
1847	915.000	7.191.391	486.472	-	5.224.338
1848	1.000.000	6.264.741	442.445	-	5.246.869
1849	1.557.000	6.652.308	500.909	-	5.069.883
1853	2.435.000	9.962.650	496.406	-	6.266.400
1854	3.153.000	7.160.456	464.890	-	6.278.400
1855	4.056.000	8.165.889	447.014	-	6.285.600
1856	4.807.000	9.481.559	500.976	-	6.307.200
1857	6.253.000	14.093.777	572.947	-	6.348.000
1858	5.943.800	13.349.331	563.942	-	6.384.400
1863	9.913.600	25.873.153	931.930	-	10.343.144
1848 / 1847	9%	-13%	-9%	-	0%
1849 / 1848	56%	6%	13%	-	-3%
1854 / 1853	29%	-28%	-6%	-	0%
1855 / 1854	29%	14%	-4%	-	0%
1856 / 1855	19%	16%	12%	-	0%
1857 / 1856	30%	49%	14%	-	1%
1858 / 1857	-5%	-5%	-2%	-	1%
1863 / 1847	1083%	360%	191%	-	198%

Πηγές: Χορηγήσεις: ΙΑΕΤ, Ισολογισμοί και Απολογισμοί της Εθνικής Τραπέζης (1842-1863). Καταθέσεις: Κωστέλενος και Πετμεζάς (2007). Μέρισμα, Κεφάλαιο, Αποθεματικό: Βαλαωρίτης (1902).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, 1842-1863

Βασικά μεγέθη (μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων).

Αξίες σε τρέχουσες τιμές και ποσοστιαίες αυξομειώσεις.

Έτος ή περίοδος	Καταθέσεις	Χορηγήσεις	Μέρισμα	Καθαρά κέρδη	Κεφάλαιο + Αποθεματικό
ΜΟ 1842~45	340.000	6.380.255	402.010	-	4.031.564
ΜΟ 1844~47	668.333	6.880.381	445.942	-	4.475.546
ΜΟ 1848~51	1.511.750	7.027.189	490.795	-	5.290.154
ΜΟ 1850~53	1.952.000	8.152.806	506.537	-	5.681.875
ΜΟ 1854~57	4.567.250	9.725.420	496.457	-	6.304.800
ΜΟ 1860~63	10.480.400	22.338.071	797.462	-	8.380.664
ΜΟ 1848~51 / 1844~47	126%	2%	10%	-	18%
ΜΟ 1854~57 / 1850~53	134%	19%	-2%	-	11%
ΜΟ 1860~63 / 1854~57	129%	130%	61%	-	33%

Πηγές: Χορηγήσεις: ΙΑΕΤ, Ισολογισμοί και Απολογισμοί της Εθνικής Τραπέζης (1842-1863). Καταθέσεις: Κωστέλενος και Πετμεζάς (2007). Μέρισμα, Κεφάλαιο, Αποθεματικό: Βαλαωρίτης (1902).

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Τα θέματα του πληθυσμού και των λιμών στην οθωμανική περίοδο είναι δυσερμήνευτα στην ελληνική περίπτωση, για τρεις κυρίως λόγους: πηγές σπάνιες, δυσπρόσιτες, με πολλά κενά· ισχνή βιβλιογραφία· και μεγάλες μεθοδολογικές δυσχέρειες.

Οι ελληνικές πηγές είναι πολύ σπανιότερες απ' ό,τι οι πηγές άλλων ευρωπαϊκών κοινωνιών – ενίοτε είναι απλώς ανύπαρκτες.¹ Η βιβλιογραφία είναι ελλιπέστατη, ιδίως όταν πρόκειται για εποχές προγενέστερες του 19ου αιώνα. Για τον 17ο και τον 18ο αιώνα, λείπουν μελέτες για την διάρθρωση της αγροτικής οικογένειας, για την διαχρονική της εξέλιξη, για την συνάρθρωσή της με την οικονομία της υπαίθρου και με τις αγορές των πόλεων. Σπανίζουν επίσης οι μελέτες για την λειτουργία των οικονομιών και των αγορών και για τον σχηματισμό των τιμών. Βεβαίως, οι αντίστοιχες στατιστικές σειρές λείπουν ολοσχερώς. Οι μελέτες για δημογραφικά μεγέθη είναι ελάχιστες· στατιστικές σειρές για τις πληθυσμικές διακυμάνσεις δεν υπάρχουν. Από την πλευρά της κλιματολογίας και της μετεωρολογίας, λείπουν οι εργασίες για τις διακυμάνσεις του κλίματος και των βροχοπτώσεων. Ισχνή είναι ακόμη και η γενική βιβλιογραφία για την οικονομική και κοινωνική ιστορία των βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι μεθοδικές δυσκολίες, έπειτα, προκύπτουν από τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής χερσονήσου. Άλλο η Ευρώπη, άλλο η Μεσόγειος: «*Η Δυτική Ευρώπη αναζητεί τις ισορροπίες της γεωργικής παραγωγής της στον κύκλο της ατμοσφαιρικής θερμοκρασίας, η Μεσόγειος στον κύκλο του νερού, των βροχοπτώσεων*».² Αυτή, όμως, είναι μία μονάχα από τις γεωφυσικές παραμέτρους· υπάρχουν και άλλες. Στην Γαλλία, π.χ., μεταξύ Λίγηρος, Σηκουάνα, Ροδανού και των παραποτάμων τους, πλέχθηκε ήδη από τον Μεσαίωνα ένα ευρύτατο πλέγμα διωρύγων, που εξελίχθηκε βαθμιαίως σε ένα σχεδόν τέλειο δίκτυο άρδευσης, μεταφορών και συγκοινωνίας. Ένα τέτοιο δίκτυο ήταν αδύνατον να δημιουργηθεί στην ελληνική χερσόνησο, έστω και

1. Κλασικά παραδείγματα η έλλειψη δημοσίων καταστίχων για την κίνηση του πληθυσμού (γεννήσεις, θανάτους, γάμους, έστω βαπτίσεις) και για την χρήση της γης («κτηματολογία»): τα κενά των πηγών γύρω από την λειτουργία των αγορών (φορολογητέες αξίες, αγορανομικά όρια, τιμές)· και οι περιορισμένες πληροφορίες που οι πηγές περιέχουν για τις ίδιες τις κρίσεις διατροφής.

2. Κωστής (1993), σ. 36.

σε μίαν επιφάνεια με πολύ μικρότερο εμβαδόν. Αλφειός, Ευρώτας, Αξιός, Πηνειός, Αχελώος, Λούρος, είναι υδάτινα συστήματα ακτινωτά και απομονωμένα: μεταξύ τους ορθώνονται οροσειρές και απλώνονται θαλάσσιες εκτάσεις. Με τα δεδομένα αυτά, πώς άραγε θα ερμηνεύσουμε έναν λιμό; Τόσο η κατάτμηση του χερσαίου χώρου όσο και η μεγάλη θαλάσσια περίμετρός του είναι παράγοντες που μπορούν να επηρεάσουν έναν λιμό όχι μόνο αρνητικά, αλλά και θετικά. Απειλούν, αλλά και προστατεύουν. Μπορούν να προξενήσουν ή να εντείνουν την ακρίβεια, την έλλειψη, την πείνα, την κρίση. Μπορούν, όμως, και να τις αμβλύνουν, να τις αποτρέψουν, να εμποδίσουν την εξάπλωσή τους. Ίδιες δυσκολίες και με το κλίμα: η γεωφυσική κατάτμηση διαφοροποιεί τις κλιματικές διακυμάνσεις από τόπο σε τόπο και εμποδίζει καθολικές καταστροφές της παραγωγής. Η αυτάρκεια των αγροτικών νοικοκυριών, η πολλαπλότητα των καλλιεργειών, η πολυέργεια του πληθυσμού, προστατεύουν επίσης από τις κρίσεις διατροφής.³ Αλλά η κατάτμηση του χώρου έχει και αντίστροφες συνέπειες που ευνοούν τις κρίσεις: η γεωγραφική απομόνωση δυσκολεύει την διαμόρφωση νέων αγορών και μειώνει την λειτουργικότητα όσων υπάρχουν, εμποδίζοντας την διακίνηση δημητριακών και άλλων βασικών τροφίμων.

Το θέμα των λιμών και των κρίσεων διατροφής δεν είναι νέο στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.⁴ Στην ερμηνεία τους έχουν ανέκαθεν κυριαρχήσει υποδείγματα μαλθουσιανής προέλευσης, που θεωρούσαν κύριο και προσδιοριστικό αίτιό τους τις διακυμάνσεις του πληθυσμού, δηλαδή την δημογραφική παράμετρο. Διάφοροι συγγραφείς συνέδεαν τα υποδείγματα αυτά, κατά περίπτωση, με παράγοντες αφενός φυσικούς (κυρίως τις κλιματικές διακυμάνσεις), αφετέρου οικονομικούς (κυρίως τις διακυμάνσεις των τιμών, ιδίως των δημητριακών). Αλλά και σε αυτά τα υποδείγματα, η αιτιακή σύνδεση μεταξύ των παραμέτρων αυτών και των κρίσεων ήταν λίγο-πολύ σχηματική.

Στην πρόσφατη ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, οι συνδέσεις αυτές εκλεπτύνονται, οδηγώντας σε υποδείγματα ελαστικότερα, χρηστικότερα και θεωρητικώς επαρκέστερα. Παρ' όλη την πρόοδο, ωστόσο, παραμένει και στις νέες αυτές προσεγγίσεις η αβεβαιότητα που προκύπτει από το γεγονός ότι είναι πρόσφατες, δηλαδή από το ότι δεν έχουν ακόμη επαρκώς αμφισβητηθεί, συζητηθεί, δοκιμαστεί. Επιπλέον, απουσιάζουν από τη συλλογιστική τους ορισμένες άλλες παράμετροι, κοινωνικές, πολιτισμικές και, κυρίως, πολιτικές. Οι παράμετροι αυτές δεν αφορούν άμεσα στις διατροφικές κρίσεις· αφορούν ιδίως στο περιβάλλον των κρίσεων, στα ευρύτερα κοινωνικά συστήματα μέσα στα οποία οι κρίσεις συμβαίνουν.

Το πρόβλημα δεν είναι δευτερεύον, κάθε άλλο. Για να αντιληφθεί κανείς την σημασία του, αρκεί να αναλογιστεί τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνέπειες

3. Κωστής (1993), σ. 44, 77 και 47· όπου και διεθνής βιβλιογραφία για το ειδικό αυτό θέμα.

4. Κωστής (1993): βλ. τον μεθοδολογικό διάλογο στις σελίδες 15-33.

της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια. Η απομόνωση από την Αναγέννηση και από τις προόδους της επιστήμης και της τεχνολογίας δυσχέρανε αφάνταστα την κατασκευή λιμένων, διωρύγων, δικτύων μεταφοράς· το ίδιο και η απομόνωση από την αγροτική και την πρώιμη βιομηχανική επανάσταση· το ίδιο και η ιδιότυπη εξέλιξη της αριστοκρατίας και των αρχηγειών, που εμπόδισαν την δημιουργία μιας τάξης επιστημόνων, τεχνικών, επιχειρηματιών και κρατικών στελεχών. Τα καίρια αυτά θέματα δεν έχουν μελετηθεί εις βάθος. Με τέτοιες ελλείψεις είναι δυσχερέστατο να εντοπίσει κανείς τις κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους των κρίσεων διατροφής στην ελληνική χερσόνησο· και είναι ακόμη δυσκολότερο να τις ερμηνεύσει.

Το ίδιο ισχύει και για τις πολιτικές παραμέτρους των κρίσεων. Ακόμη και στην δυτική ιστοριογραφία, παρά την ισχυρή βιβλιογραφική υποδομή σε πλείστα όσα θέματα, αυτό το συγκεκριμένο θέμα δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Ας πάρουμε τις τιμές των βασικών τροφίμων, ιδίως των δημητριακών· είναι βασικό αίτιο των κρίσεων, τουλάχιστον σε πρωιμότερες ιστορικές περιόδους. Αλλά πίσω από το αίτιο «τιμές», υπάρχουν και άλλα αίτια, οιοσεί πρωτογενή, τα οποία είναι όχι μόνο οικονομικά, αλλά κοινωνικά και πολιτικά.

Πώς άραγε σχηματίζονται οι τιμές πριν οδηγήσουν στην κρίση; Ποιοι παράγοντες τις διαμορφώνουν; Οι σημαντικότεροι είναι, οπωσδήποτε, η οργάνωση των αγορών, το μεταφορικό κόστος, η κερδοσκοπία και, τέλος, η επίδραση που έχει το εξαγωγικό εμπόριο στο επίπεδο των τιμών, οξύνοντας ή αμβλύνοντας τις κρίσεις διατροφής, ακόμη και αποκλείοντάς τις εντελώς.⁵ Κάτι αντίστοιχο συνέβη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο αιώνα. Οι αυξημένες τιμές στην Δύση αύξησαν τις εισαγωγές της από την Αυτοκρατορία, στην οποία προκάλεσαν αντίστοιχες, κρίσιμες ελλείψεις. Ωστόσο, οι αυξημένες δυτικές τιμές δεν θα επέφεραν τόσο μεγάλες αυξήσεις των οθωμανικών εξαγωγών αν δεν συνέτρεχαν και πολιτικοί παράγοντες. Τις εξαγωγές τις ευνοούσε η ίδια η Αυτοκρατορία, με την φορολογία των σιτηρών και με την ρύθμιση της εμπορίας τους· δηλαδή, με ένα πλέγμα διατάξεων και παραχωρήσεων που ευνοούσαν αυξημένο βαθμό μονοπωλίου στις αγορές. Πολιτικό θέμα ήταν επίσης ο εφοδιασμός με δημητριακά των αστικών κέντρων, κυρίως της Κωνσταντινούπολης. Την πολιτική ανάγκη να αποφεύγεται η πείνα στις πόλεις την αισθάνονταν κατά κύριο λόγο όσοι μετείχαν στο πλέγμα εξουσίας που περιέβαλλε το οθωμανικό κράτος και, κυρίως, ο ηγεμονικός του μέτοχος, ο Σουλτάνος. Ο τακτικός εφοδιασμός της μεγαλούπολης, του στρατού και του στόλου ήταν αναγκαίος για να διατηρείται η αυθεντία τους.⁶

5. Κωστής (1993), σ. 25-33, 103 κ.ε., σ. 75 κ.ε.: αναζητεί, ακριβώς, τα αίτια πίσω από τα αίτια.

6. Κωστής (1993), σ. 76, 98, 134, 136· ο συγγραφέας συνδέει τις διατροφικές κρίσεις με ό,τι αποκαλεί «κόστος του αυτοκρατορικού μηχανισμού» (σ. 135-136).

Το κέρδος των γαιοκτημόνων είναι μία ακόμη παράμετρος: αυξάνει τις τιμές και προωθεί την παραγωγή προς τις αγορές. Αυτό ακριβώς συνέβη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Αλλά η αύξηση της γαιοπροσόδου οφειλόταν και αυτή σε πολιτικούς παράγοντες: αντανάκλούσε την ενίσχυση της πολιτικής εξουσίας των γαιοκτημόνων, την καθιέρωση του τσιφλικιού και την αυξημένη εκμετάλλευση των χωρικών.

Σε πολύπλοκα συστήματα όπως αυτό που εξετάζουμε, ο αιτιακός μηχανισμός είναι, ως πούμε, ελικοειδής· και η αιτιακή λειτουργία είναι σπειροειδής. Η σχέση των αιτίων με τα αιτιατά είναι αμφίδρομη. Και όταν ακόμη οι δημογραφικές συνθήκες είναι τα αίτια μιας διατροφικής κρίσης, την επιφέρουν συχνά με τρόπους έμμεσους, με σκολιές πορείες και σε συνδυασμό με πολλές άλλες αιτιακές συνθήκες.

Τελειώνοντας, μια γενικότερη υπόθεση θα μας επαναφέρει στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Σε μίαν Αυτοκρατορία ήδη παρακμάζουσα, σε μίαν οικονομία ήδη απαρχαιωμένη, αφενός οι κρίσεις διατροφής και αφετέρου το κόστος του αυτοκρατορικού μηχανισμού, σωρευόμενο στους ώμους υπηκόων βαρύτατα φορολογουμένων, ήταν φυσικό να οδηγήσουν στην διάβρωση και τελικά στην διάλυση του τμήματος εκείνου της Αυτοκρατορίας που, κατοικούμενο από υπηκόους αλλοεθνείς και αλλοθρήσκους, ήταν το πλέον ευδιάλυτο: των Βαλκανίων. Και ότι η διάλυση ήταν φυσικό να ξεκινήσει από την ελληνική χερσόνησο που, μεσογειακή, ναυτική, εμπορική και ελληνόγλωσση, ήταν η πλησιέστερη προς την Δύση και προς τα δυτικά παραδείγματα. Αυτήν ακριβώς την Δύση που, εκείνη ακριβώς την εποχή, «ξεπερνά τον φόβο της διατροφικής ανισορροπίας»· όπως ξεπερνά και πολλές άλλες ανισορροπίες· οι οποίες, ωστόσο, διατηρούνται απειλητικές στην Αυτοκρατορία έως τον 20ό αιώνα, οδηγώντας την στην κατάρρευση.

Η «ΠΑΡΑΟΙΚΟΝΟΜΙΑ» ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ: ΠΩΣ ΤΗΝ ΑΞΙΟΛΟΓΟΥΜΕ;

Στο υποκεφάλαιο Γ7.1 διατύπωσα τρεις επιφυλάξεις για τις διαφορές ανάμεσα στην πραγματική αξία της παραγωγής και τις στατιστικές του ΑΕΠ. Σε αυτό το Παράρτημα θα τις επεξηγήσω λεπτομερέστερα και με παραδείγματα.

Η πρώτη επιφύλαξη ήταν ότι δεν γνωρίζουμε με ποια λογική έχουν καταγραφεί στις πηγές τα αποτελέσματα των απογραφών (π.χ., του 1860, του 1907 και του 1920, και, βεβαίως, δεν διαθέτουμε τα πρωτότυπα στοιχεία των απογραφών, έτσι όπως τα παρέδωσαν στις κρατικές υπηρεσίες οι απογραφείς). Επομένως, δεν μπορούμε ούτε να ελέγξουμε πόσο σωστά είναι αυτά τα αποτελέσματα ούτε να συγκρίνουμε μεταξύ τους τις τρεις χρονολογίες ούτε να τα ενοποιήσουμε σε μια χρονολογική σειρά, 1860-1920, ώστε να δούμε πώς ακριβώς εξελίχθηκαν τα μεγέθη. Το πρόβλημα, ουσιαστικώς άλυτο, είναι τόσο ευνόητο ώστε ελάχιστα μπορώ να προσθέσω εδώ. Συνήθως, οι οικονομολόγοι και οι ιστορικοί χρησιμοποιούν τα στοιχεία ως έχουν και απλώς επισημαίνουν τα ειδικά ελαττώματα της κάθε πηγής και απογραφής, όσα μπορούν να εντοπίσουν. Στην ελληνική περίπτωση, μπορεί κανείς να πει ότι η αξιοπιστία όλων των πηγών και όλων των απογραφών είναι αμφίβολη για ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε, έως το 1940. Για τον 19ο αιώνα, π.χ., η απογραφή του 1860 είναι ίσως η γενικότερη και πληρέστερη που διαθέτουμε· αλλά και σε αυτήν ίσχυαν ανασφαλείς μέθοδοι και πρακτικές.

Η δεύτερη επιφύλαξη αφορούσε στο πρόβλημα της πληρότητας των στοιχείων. Δεν υπάρχει, κατ' αρχάς, χρονολογική πληρότητα, δηλαδή στοιχεία για όλα τα χρόνια που εξετάζουμε. Όπως είδαμε, οι απογραφές δεν απεικονίζουν σειρές ετών, αλλά χρονικές «στιγμές»: 1860, 1907, 1920. Δεν υπάρχει, επίσης, «πραγματολογική» πληρότητα, στοιχεία για όλα τα «πράγματα» που εξετάζουμε· π.χ., για όλα τα προϊόντα ή για ορισμένους έστω κλάδους της παραγωγής. Πράγματι, λείπουν στοιχεία για πολλές κατηγορίες προϊόντων ή και για ολόκληρους παραγωγικούς κλάδους. Αυτό ισχύει ακόμη και για τον πρωτογενή τομέα, για την παραγωγή της υπαίθρου, για μολονότι γι' αυτόν διαθέτουμε τα περισσότερα απογραφικά στοιχεία. Ισχύει, κατά μείζονα λόγο, για τους άλλους τομείς της οικονομίας, για τους οποίους τα στοιχεία που έχουν καταγραφεί ή σώζονται είναι ελάχιστα έως ανύπαρκτα.

Πράγματι, για τον δευτερογενή τομέα, δηλαδή για την βιοτεχνική και βιομηχανική μεταποίηση, δεν υπάρχουν διόλου απογραφικά στοιχεία πριν από το 1860.

Μια πρόσθετη προσπάθεια καταγραφής και επεξεργασίας, που έγινε το 1875, προσέθεσε λίγα στοιχεία επιπλέον σε όσα είχαν συγκεντρωθεί το 1860. Οι άλλες πηγές πληροφοριών για την περίοδο αυτήν είναι πολύ φτωχότερες. Οι πληροφορίες που υπάρχουν στον Τύπο, π.χ., ή στα δημοσιεύματα της εποχής, είναι λίγες, διάσπαρτες και, πριν από το 1860, σχεδόν ανύπαρκτες. Οι πληροφορίες που υπάρχουν στα γνωστά μέχρι στιγμής ιδιωτικά αρχεία είναι αποσπασματικές και ελάχιστα ενδεικτικές – αντιθέτως, μπορούν να οδηγήσουν σε αδικαιολόγητους ενθουσιασμούς για μια «βιομηχανία» ουσιαστικώς ανύπαρκτη. Διότι, βεβαίως, βιομηχανική δραστηριότητα μεγάλης κλίμακας δεν υπήρχε πριν από την ίδρυση της εταιρείας μεταλλείων Λαυρίου, στην δεκαετία του 1860. Εκτός από την βιομηχανία, βεβαίως, υπήρχε και η μεταποιητική δραστηριότητα βιοτεχνικού ή οικοτεχνικού τύπου. Με τα ελάχιστα στοιχεία που διαθέτουμε γι' αυτήν, είναι αδύνατο να υπολογίσουμε επακριβώς την συνολική αξία της παραγωγής ολόκληρου του τομέα της μεταποίησης (βιομηχανία συν βιοτεχνία).

Παρόμοια προβλήματα απαντούν και στον τομέα των υπηρεσιών. Για το εσωτερικό εμπόριο δεν υπάρχουν διόλου στοιχεία για το μεγαλύτερο τμήμα του 19ου και του 20ού αιώνα· σώζονται μόνο διάσπαρτες ειδικές πληροφορίες. Είναι σχεδόν βέβαιο, μάλιστα, ότι δεν θα υπάρξουν ποτέ αξιόπιστες στατιστικές σειρές ούτε για τον 19ο αιώνα ούτε για το πρώτο ήμισυ του 20ού. Επομένως, για ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, οι υπάρχουσες πληροφορίες είναι ανεπαρκείς για να υπολογιστεί με ακρίβεια το ΑΕΠ που προερχόταν από το εσωτερικό εμπόριο. Στην πλευρά του εξωτερικού εμπορίου, όλες οι υπάρχουσες στατιστικές σειρές αρχίζουν μετά το 1851 και οι περισσότερες σώζονται στα βρετανικά αρχεία.¹ Πανομοιότυπες σειρές υπάρχουν στα δημοσιεύματα του Υπουργείου Οικονομικών τα οποία αρχίζουν επίσης από το 1851 αλλά έχουν σοβαρές ελλείψεις. Μέχρι στιγμής δεν έχουν βρεθεί τόμοι για όλα τα μεταγενέστερα χρόνια, με αποτέλεσμα να στηριζόμαστε, ουσιαστικά,

1. Οι εκθέσεις των βρετανικών αρχείων για την περίοδο 1874-1914 είναι οι εξής:

- AP 1874 (64), σ. 26 (156) κ.ε., Πίνακες 10, 11.
- AP 1880 (76), σ. 28 (450) κ.ε., Πίνακες 10, 11, 12, 13, 16.
- AP 1882 (73), σ. 30 (488) κ.ε., Πίνακες 10-13, 16 και Πίνακας σελίδων 42-45 (500-503).
- AP 1892 (87), σ. 38 (40) κ.ε., Πίνακες 9, 10, 11, 12.
- AP 1900 (98), σ. 40 (316) κ.ε., Πίνακες 9, 10, 11, 12, 19.
- AP 1902 CD 1237 (115), σ. 46 κ.ε. (436-444).
- AP 1906 CD 3136 (132), σ. 22 κ.ε. (612-617).
- AP 1914 CD 7525 (97), σ. 60 (366-373, 392-395, 478-388).

Η σπουδαία αυτή σειρά του 19ου αιώνα, πολύτιμη για διεθνείς συγκρίσεις, χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα από τον Peter Flora και κυρίως τον B. R. Mitchell στην φιλόδοξη εργασία *European Historical Statistics* (1975). Αμφότεροι, άλλωστε, ακολούθησαν τον Simon Kuznets (Νόμπελ 1971). Χρησιμοποιώ αυτήν την πηγή από το 1977 και την έχω παρουσιάσει εξαντλητικά στο δημοσίευμα GBD (1990), «Consular Reports and International Statistics in the British Parliamentary Papers (1830-1914)», στο *The Journal of European Economic History* 2, σ. 311-328. Την πηγή αυτή την αγνοούν σχεδόν όλα τα δημοσιεύματα της ελληνικής ιστορικής βιβλιογραφίας, ακόμη και όσα αφορούν αποκλειστικώς στην οικονομική ιστορία.

στα βρετανικά αρχεία και σε δευτερογενείς ελληνικές πηγές.² Τα κυριότερα προβλήματα, όμως, σχετίζονται με την τρίτη επιφύλαξη που διατύπωσε στο υποκεφάλαιο Γ7.1.

Η τρίτη επιφύλαξη, πράγματι, αφορούσε στην αξία της παραγωγής που δεν καταγράφουν οι απογραφές είτε επειδή ήταν προϊόν λαθρεμπορίου, λαθροπαραγωγής ή λαθροκαλλιέργειας είτε απλώς λόγω σφαλμάτων.

Τα σφάλματα οφείλονταν σε πολλούς λόγους. Πολλές αξίες απλώς δεν καταγράφονταν είτε από αμέλεια και αδιαφορία των υπαλλήλων είτε λόγω άγνοιας. Πράγματι, οι περισσότεροι τελωνειακοί όχι μόνο αδιαφορούσαν για την χρησιμότητα της στατιστικής, αλλ' αγνούσαν και την ίδια την ύπαρξη αυτής της νεαρής τότε επιστήμης. Άλλωστε, υπήρχαν προϊόντα που δεν υπάγονταν σε κανέναν δασμό.³ Επομένως, και όταν ακόμη οι τελώνες κατέγραφαν την αξία, δεν είχαν ιδιαίτερο λόγο να την καταγράφουν επακριβώς. Το ίδιο συνέβαινε και στα προϊόντα επί των οποίων οι δασμοί δεν υπολογίζονταν επί της αξίας, αλλά κατά τεμάχιο ή με βάση το βάρος ή τον όγκο του εμπορεύματος. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η καταγραφή της αξίας δεν ήταν απαραίτητη, αφού δεν επηρέαζε σε τίποτε τον υπολογισμό των δασμών· οι τελώνες κατέγραφαν απλώς μια αξία καθ' υπολογισμό, ή κατά τεκμήριο, ή κατά δήλωση. Τα σφάλματα, όμως, ήταν αναπόφευκτα και στα προϊόντα που δασμολογούνταν επί της αξίας. Οι υπολογισμοί των δασμών και των λοιπών τελωνειακών φόρων γίνονταν κατά κανόνα σε χρυσά φράγκα ή σε «μεταλλικές δραχμές». Οι μετατροπές, ιδίως σε περιόδους μεγάλων νομισματικών διαταραχών και εντόνων διακυμάνσεων της δραχμής, γίνονταν συνήθως με τεκμαρτές τιμές δραχμής και συναλλαγμάτων και, πάντως, δεν κατέγραφαν την ακριβή αξία των εμπορευμάτων. Μετά το 1887, τέλος, οι δασμοί για τα περισσότερα προϊόντα υπολογίζονταν στην βάση τεκμαρτών, σταθερών τιμών που, βεβαίως, δεν ανταποκρίνονταν στις πραγματικές τιμές της αγοράς.⁴

Μεγάλο μέρος της παραγωγής δεν καταγραφόταν λόγω του λαθρεμπορίου. Το θέμα εξετάζεται, με πληθώρα στοιχείων, στο υποκεφάλαιο Γ5.6 του βιβλίου. Το 1883, ο βρετανός πρόξενος στην Ερμούπολη θεωρούσε την δηλωμένη αξία του εξωτερικού εμπορίου της Σύρου χαμηλότερη από την πραγμα-

2. AP 1884 (83), σ. 40 (34)· πρβλ. Ζολώτας (1926). Στην διδακτορική αυτήν διατριβή, ο συγγραφέας παραθέτει ορισμένους πίνακες εξωτερικού εμπορίου. Τους πίνακες αυτούς τους έχω διασταυρώσει με τις στατιστικές που εντόπισα στα βρετανικά αρχεία και διαπίστωσα ότι συμφωνούν. Άρα, προέρχονται από κοινή πηγή· και η βρετανική πηγή, άλλωστε, δίνει στοιχεία μόνο μετά το 1851 (βλ. «Statistics», *Parliamentary Papers*, Foreign and Commonwealth Office). Ο Ξ. Ζολώτας δεν αναγράφει την πηγή του, αλλά θεωρώ απίθανο να είχε ερευνήσει τα βρετανικά αρχεία και πολύ πιθανότερο να είχε πρόσβαση στα αρχεία ελληνικών δημοσίων υπηρεσιών, τα οποία έχουν έκτοτε χαθεί ή έχουν πολτοποιηθεί (προς δόξαν της ελληνικής ιστορίας).

3. AP 1871 (65), Corfu 1869, σ. 79.

4. AP 1897-1891· Corbett, AP 1867/68· Cephalonia 1866, σ. 46-47. Για την οργάνωση των τελωνείων: Δερτιλής, Παν. Β. (1929).

τική κατά 35%.⁵ Άλλωστε το λαθρεμπόριο συνδέεται με την λαθροκαλλιέργεια η οποία το τροφοδοτεί. Αποκαλυπτική είναι η εξής προξενική μαρτυρία από την Λευκάδα:

Παρά το Διάταγμα [...] του Νοεμβρίου 1879 που απαγορεύει την εισαγωγή δένδρων, σπόρων και άλλων ειδών που θα διευκόλυναν την μετάδοση της φυλλοξήρας στην χώρα, λέγεται ότι από τότε έχουν εισαχθεί στον νησί πάνω από 100.000 λίμπρες [40 τόνοι] πατάτας για φύτευση.⁶

Το χαρακτηριστικό αυτό παράδειγμα δείχνει ότι μόνο σε ένα νησί της Ελλάδας και μόνο σε έναν χρόνο πέρασαν λαθραία 40 τόνοι πατάτας, που σημαίνουν επέκταση της λαθροκαλλιέργειας σε μερικές εκατοντάδες στρέμματα. Αυτοί οι 40 τόνοι δεν καταχωρίστηκαν, βεβαίως, στις στατιστικές του εξωτερικού εμπορίου του 1880. Επιπλέον, όμως, τα λαθροκαλλιεργημένα στρέμματα δεν καταγράφηκαν στην απογραφή του 1887, εκτός αν υποθέσουμε ότι αμειλικτοι απογραφείς έλεγξαν και το παραμικρό χωραφάκι και του πιο ταλαίπωρου λευκάδιου σέμπρου.

Αυτό το παράδειγμα οδηγεί κατευθείαν στο θέμα της φοροδιαφυγής και της φοροαποφυγής. Ο έλεγχος της γεωργικής παραγωγής ήταν δυσχερέστατος. Είναι αυταπόδεικτο ότι πολλοί φτωχοί κτηματίες και κτηνοτρόφοι που ζούσαν σε δυσπρόσιτες περιοχές δεν απογράφονταν καθόλου και ότι οι περισσότεροι απέκρυπταν μεγάλα τμήματα του «κεφαλαίου» και της παραγωγής τους, για πολλούς λόγους. Η φοροδιαφυγή δεν ήταν ο μόνος, μετρούσε και ο φόβος και η καχυποψία απέναντι σε ένα κράτος που πιθανόν να φορολογούσε στο μέλλον ό,τι έως τότε ήταν ακόμη αφορολόγητο. Μετρούσε ακόμη περισσότερο η πρακτική της παράνομης κατάληψης δημοσίων, εκκλησιαστικών, μοναστικών και ιδιωτικών κτημάτων. Όλοι αυτοί οι λόγοι ωθούσαν τους χωρικούς και τους κτηματίες στην απόκρυψη. Και ο έλεγχος ήταν δυσχερέστατος τόσο για τους φορολογικούς υπαλλήλους όσο και για τους ανθρώπους που διεκπεραίωναν τις απογραφές.

Ειδικότερα για την στρεμματική φορολογία, η παραγωγή υπολογιζόταν με βάση μια τεκμαρτή, μέση στρεμματική απόδοση για κάθε καλλιεργητική κατηγορία. Έτσι ακριβώς γινόταν και η εκτίμηση της αξίας της παραγωγής και στις κατά καιρούς απογραφές. Αλλά για να υπολογισθεί η μέση απόδοση των κτημάτων μιας περιοχής, έπρεπε να είναι γνωστή η έκταση των καλλιεργουμένων κτημάτων – για να μην μιλήσω και για την ποιότητα, για την ευφορία των κτημάτων, που και αυτή ήταν σχεδόν άγνωστη στις αρχές. Η ποιότητα και οι διαστάσεις των αγρών που καλλιεργούσε ο κάθε χωρικός ή κτηματίας ήταν ανέκαθεν ένα μυστήριο, με δεδομένη την απουσία κτηματολογίου, τις κατα-

5. AP 1884 (80), Syra 1882, σ. 1007/1027.

6. AP 1881 (89), Santa Maura 1878-1879, σ. 174, 180. Η έκθεση χρονολογείται μόλις έναν χρόνο μετά το Βασιλικό Διάταγμα στο οποίο αναφέρεται.

πατήσεις και τις λαθροκαλλιέργειες. Οι απογραφές στηρίζονταν στις δηλώσεις των χωρικών και στις πληροφορίες των κοινοταρχών και των λοιπών τοπικών αρχών. Εφόσον τα περισσότερα αγροτικά προϊόντα φορολογούνταν βάσει του όγκου της παραγωγής, οι χωρικοί δήλωναν οπωσδήποτε μειωμένες εκτάσεις, οι δε τοπικοί άρχοντες συνήθως θα τους εκάλυπταν και θα έδιναν παρόμοιες υποβαθμισμένες πληροφορίες – λόγω επιείκειας και αλληλεγγύης, αλλά και λόγω εύνοιας προς την πολιτική πελατεία τους. Αυτές οι συνθήκες δεν προσέφεραν καμιά εγγύηση αξιοπιστίας – κάθε άλλο.

Τα ίδια προβλήματα υπήρχαν και για τα προϊόντα που δεν υπάγονταν σε κανένα φόρο, ή που διοχετεύονταν στις ανταλλαγές εις είδος και στην αυτοκατανάλωση. Θεωρητικώς και εκ πρώτης όψεως, η τεκμαρτή μέση στρεμματική απόδοση που καταγραφόταν στις απογραφές περιελάμβανε και την αξία της αυτοκατανάλωσης. Δεν είναι όμως έτσι. Όπως είπαμε, η έκταση των καλλιεργουμένων κτημάτων ήταν άγνωστη. Επίσης, οι χωρικοί αυτοκαταλάωναν μεγάλο τμήμα της κτηνοτροφικής και πτηνοτροφικής παραγωγής της χώρας, αυτό που προερχόταν από την «νανώδη», οικόσιτη κτηνοτροφία και πτηνοτροφία. Αυτή, βεβαίως, δεν μπορούσε να απογραφεί ούτε να υπολογιστεί με στοιχειώδη έστω ακρίβεια.

Τέλος, για την κτηνοτροφική παραγωγή, είναι φανερό ότι οι δυσκολίες απογραφής ήταν τεράστιες και ο έλεγχος εντελώς αδύνατος, κυρίως λόγω της κινητικότητας –ενίοτε και της νομαδικότητας– που χαρακτήριζε τις κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία που έχει ήδη αναφερθεί (Κεφάλαιο Γ5.6): «[...] Τα είδη που εισάγονται λαθραία είναι κυρίως [...] όπως επίσης και ζωντανά ζώα».⁷

7. AP 1878 (75), Cephalonia 1877, σ. 1629.

«ΠΛΟΥΤΟΝ ΑΠΟ ΣΠΟΔΟΥ»: ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ

Ας επιστρέψουμε στα μεγέθη του ΑΕΠ, όπως έχουν υπολογιστεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία· και ας συγκρίνουμε τον μέσον όρο του προϊόντος σε δύο τετραετίες: 1833-36 και 1860-63. Σε αυτά τα 30 περίπου χρόνια, η συνολική αύξηση του ΑΕΠ ήταν περίπου 146%. Αυτό αντιστοιχεί σε έναν μέσον όρο 3,4% ετησίως. Υπολογίζοντας ανά κάτοικο, το ποσοστό αύξησης ήταν 63% για όλη την περίοδο και 1,82% κατά ετήσιο μέσον όρο.¹ Τα ποσοστά αυτά είναι υψηλά, ακόμη και αν αφήσει κανείς μεγάλο περιθώριο σφάλματος.

Ο αναγνώστης που θέλει να έχει περισσότερους αριθμούς για το ΑΕΠ, θα τους βρει στο Ηλεκτρονικό Συμπλήρωμα-Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων (www.cup.gr). Στο παρόν Παράρτημα, όπως και στο υποκεφάλαιο Γ4.5 και στο αντίστοιχο Παράρτημά του, θα παραμείνω στα βασικά στοιχεία που μόλις ανέφερα και που δείχνουν αναμφιβόλως σημαντική βελτίωση του επιπέδου ζωής για όλα τα κοινωνικά στρώματα στην περίοδο που εξετάζουμε. Θα προσπαθήσω απλώς να τα επιβεβαιώσω, διασταυρώνοντάς τα με ορισμένα συναφή μεγέθη της οικονομίας. Και πάλι, όμως, θα αποφύγω τους πολλούς αριθμούς. Ο υπομονετικός αναγνώστης θα ρίξει μια ματιά και σε αυτά, μήπως κάτι τον ενδιαφέρει. Η επιμελής φοιτήτρια, διψώσα έλαφος, θα τα διαβάσει με τα μάτια της έρευνας· δεν θα ξεθάψει θησαυρούς, θα βρει όμως δυο-τρία μεθοδολογικά εργαλεία· κάτι είναι κι αυτά. Ο συνάδελφος ιστορικός θα τα ελέγξει σχολαστικά, καλοπροαίρετα ή μοχθηρά, κατά περίπτωση· και σε κάθε περίπτωση, κάτι θα βρει να πει.

Αρχίζω με τους τομείς της οικονομίας που συνεισέφεραν το μεγαλύτερο τμήμα του ΑΕΠ εκείνης της περιόδου, με την παραγωγή της υπαίθρου. Υπενθυμίζω ότι οι αριθμοί που έχουν καταγραφεί στις απογραφές δεν περιλαμβάνουν την αυτοκατανάλωση και τις ανταλλαγές εις είδος. Ωστόσο, μεταξύ 1833-36 και 1860-63, η καταγεγραμμένη αξία της κτηνοτροφικής παραγωγής αυξήθη-

1. Κωστέλενος και Πετμεζάς (2007). Στα στοιχεία τους, που αναπαράγονται σε ορισμένους από τους Πίνακες του Παραρτήματός μου, παρατηρούνται μεγάλες ετήσιες διακυμάνσεις του ΑΕΠ. Αυτό δεν είναι περίεργο για την εποχή εκείνη και ειδικώς για μια αγροτική χώρα. Οι κλιματικές κυμάνσεις προξενούσαν μεγάλες αυξομειώσεις των εσοδίων και αυτές με την σειρά τους αυξομειώνων από χρόνο σε χρόνο το προϊόν του πρωτογενούς τομέα – ο οποίος, κατά τα έτη που εξετάζουμε, εκάλυπτε από το 70% έως το 89% του Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος.

κε κατά 3% ετησίως. Στο ίδιο διάστημα, η συνολική καταγεγραμμένη αξία της γεωργικής παραγωγής περίπου διπλασιάστηκε.

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η αύξηση της παραγωγής τριών βασικών προϊόντων: του σίτου (+23%), του ελαιολάδου (+9%) και του οίνου (+44%). Προφανώς, ακόμη και φτωχά νοικοκυριά αύξησαν αρκετά την παραγωγή τους ώστε να ικανοποιούν την αυτοκατανάλωσή τους και να τους περισσεύει ένα μέρος της για την αγορά. Ακόμη μεγαλύτερες ποσότητες αυτών των προϊόντων διοχέτευσαν στην αγορά οι λιγότερο φτωχοί αγρότες και κτηνοτρόφοι. Έτσι οι αγρότες, σχεδόν στο σύνολό τους, αφού βελτίωσαν το βιοτικό τους επίπεδο, τροφοδότησαν με την παραγωγή λαδιού και αμπελουργικών τις πόλεις αλλά και τις εξαγωγές. Με την αυξημένη παραγωγή σταριού, εξάλλου, συνετέλεσαν στην συγκράτηση των εισαγωγών. Με άλλα λόγια, οι σημαντικές αυτές αυξήσεις τροφοδότησαν κυριολεκτικώς τον ραγδαίως αυξανόμενο πληθυσμό των πόλεων και, βεβαίως, πλούτισαν τους εμπόρους.

Αυτά τα στοιχεία επιβεβαιώνονται και από την εξέλιξη των χρηματοδοτήσεων της υπαίθρου από την Εθνική. Μεταξύ 1842-45 και 1860-63, οι χορηγήσεις προς «γεωργοκτηματίες» ακολούθησαν κατά πόδας την αύξηση της γεωργικής παραγωγής: σχεδόν διπλασιάστηκαν. Ταυτοχρόνως, οι χορηγήσεις προς εμπόρους δεκαπλασιάστηκαν. Αυτή η τεράστια αύξηση χρηματοδότησε προφανώς το εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο: τις εισαγωγές σίτου, π.χ., αλλά και τις εξαγωγές της αγροτικής παραγωγής. Ένα πολύ μεγάλο μέρος της κάλυψαν οι χρηματοδοτήσεις του σταφιδεμπορίου. Πράγματι, στην περίοδο 1833-1863, η παραγωγή της σταφίδας δεκαεξαπλασιάστηκε. Από μίαν άλλη σκοπιά, τέλος, αυτές οι αυξήσεις συνετέλεσαν στον εκχρηματισμό της οικονομίας.

Η μεγάλη ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου συμβαδίζει και αυτή με την ανάπτυξη της οικονομίας· επιβεβαιώνει επίσης τον αργόσυρτο αστικό μετασχηματισμό της χώρας και τον αυξανόμενο πλούτο των πόλεων. Από όλα τα οικονομικά μεγέθη, είναι εκείνο που παρουσιάζει την μεγαλύτερη αύξηση, μαζί με την παραγωγή σταφίδας· με την οποία άλλωστε σχετίζεται στενότερα.

Η επέκταση της νομισματικής κυκλοφορίας σε αυτήν την περίοδο συνοδεύει επίσης την αύξηση της παραγωγής αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων που διοχετεύονταν στις πόλεις και το εξωτερικό και πιστοποιεί τον εκχρηματισμό της οικονομίας. Δείχνει επίσης ότι σε αυτό το σχετικώς σύντομο διάστημα εδραιώθηκε η εμπιστοσύνη του κοινού προς την τράπεζα και το τραπεζογραμμάτιό της· δηλαδή, ουσιαστικά, προς την δραχμή. Παρά τα άθλια οικονομικά του Δημοσίου, τα τοκοχρεολύσια και τις υπέρογκες στρατιωτικές δαπάνες, η δραχμή διατήρησε μια σχετική σταθερότητα σε όλη την περίοδο. Υπήρχαν βεβαίως διακυμάνσεις σε περιόδους κρίσεων και πολεμικών απειλών, αλλά δεν ήταν υπερβολικές. Αυτή η σταθερότητα είναι ένδειξη εμπιστοσύνης προς το νόμισμα.

Άλλωστε και οι τιμές διατηρούνται σχεδόν σταθερές έως τον Κριμαϊκό Πόλεμο, οπότε αυξάνονται κατά 10% περίπου στην τριετία 1854-1857 και, εν συ-

νεχεία, παραμένουν αυξημένες στο ίδιο περίπου επίπεδο έως το 1862. Την ίδια εποχή, ο βρετανικός δείκτης τιμών ακολουθεί τις ίδιες περίπου τάσεις. Υπενθυμίζω ότι η σταθερότερη και ισχυρότερη οικονομία της εποχής είναι η βρετανική: η παράλληλη πορεία των τιμών είναι καλό σημάδι για την οικονομία της Λιλιπούτης.

Η ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας, ωστόσο, δεν συμβάδιζε με την εξέλιξη των δημοσίων οικονομικών. Από τους 31 Απολογισμούς του κράτους αυτής της περιόδου, οι 21 έκλεισαν με ελλείμματα. Τα φορολογικά έσοδα ήταν ανεπαρκή. Τα κυριότερα αίτια των ελλειμμάτων ήταν κυρίως οι στρατιωτικές δαπάνες. Πάντως, έστω και με ανεπαρκείς επενδύσεις υποδομής, το οδικό δίκτυο επεκτάθηκε κατά 47% μεταξύ 1850 και 1863. Εξάλλου, μεταξύ 1840 και 1863, το ταχυδρομικό έργο σχεδόν τριπλασιάστηκε.

Όσα είπαμε περιληπτικά, σε αυτό το κεφάλαιο, ας τα δούμε τώρα με περισσότερες λεπτομέρειες.

Οι πιο αξιόπιστες πληροφορίες που σώζονται για την γεωργική παραγωγή την χωρίζουν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: στις μονοετείς και τις πολυετείς καλλιέργειες. Μεταξύ 1833-36 και 1860-63, η αξία της παραγωγής των μεν μονοετών φυτειών αυξήθηκε περίπου κατά 81%, των δε πολυετών κατά 109%.²

Στη ίδια πάντοτε περίοδο, η συνολική αξία της κτηνοτροφικής παραγωγής αυξήθηκε κατά 124%, δηλαδή υπερδιπλασιάστηκε. Η ανά κάτοικο αξία αυξήθηκε κατά 48%,³ που σημαίνει 1,5% ετησίως κατά μέσον όρο. Στην ίδια περίοδο, το ζωικό κεφάλαιο αυξήθηκε περίπου κατά 20%, ή κατά περίπου 0,68% τον χρόνο (Πίνακες 1 και 2). Τα ποσοστά αυτά φαίνονται χαμηλά, αλλά δεν είναι. Πρώτον, δείχνουν την μεγέθυνση του ζωικού κεφαλαίου επιπλέον του τμήματος της παραγωγής που καταναλώθηκε – γαλακτοκομικά προϊόντα, κρέας κ.λπ. Επομένως, δείχνουν μια μετριοπαθή αλλά σαφή τάση προς επένδυση. Δεύτερον, δεν περιλαμβάνουν, βεβαίως, την παραγωγή για αυτοκατανάλωση όλου του πληθυσμού της υπαίθρου, ορεινού και πεδινού, κτηνοτροφικού και γεωργικού. Τρίτον, δεν περιλαμβάνουν την παραγωγή της μικρής οικόσιτης κτηνοτροφίας και πτηνοτροφίας των γεωργών.

2. Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

3. Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΕΠ, ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ, 1833-1863

Αξίες σε τρέχουσες τιμές, ποσοστιαίες αυξομειώσεις (μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων)

Έτος ή περίοδος	ΑΕΠ	Γεωργία και κτηνοτροφία	Γεωργία	Κτηνοτροφία
ΜΟ 1833~36	70.098.278	58.678.128	37.533.927	21.144.200
ΜΟ 1848~51	96.048.358	69.603.968	42.590.559	27.013.409
ΜΟ 1860~63	172.791.094	120.933.974	73.489.393	47.444.581
ΜΟ 1860~63 / 1833~36	146%	106%	96%	124%

ΜΟ 1833~36: σημαίνει μέσος όρος της τετραετίας 1833-1836 (το ίδιο ισχύει για όλους τους πίνακες του βιβλίου).

Πηγές: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

Τα στοιχεία που είδαμε στον προηγούμενο Πίνακα μπορούν τώρα να συγκριθούν με την εξέλιξη της παραγωγής τεσσάρων βασικών αγροτικών προϊόντων: σίτου, ελαιολάδου, οίνου και σταφίδας, όπως φαίνονται στον Πίνακα 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΟΓΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ**ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ, 1833-1863**

Ποσοστιαίες αυξομειώσεις (μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων)

Έτος ή περίοδος	Σίτος	Ελαιόλαδο	Οίνος	Σταφίδα	Κτηνοτρ. κεφάλαιο
ΜΟ 1844~47 / 1833~36	-2%	-32%	12%	267%	0%
ΜΟ 1860~63 / 1844~47	25%	59%	29%	334%	10%
ΜΟ 1860~63 / 1833~36	23%	9%	44%	1.494%	10%

Η εξέλιξη της παραγωγής των τεσσάρων βασικών αγροτικών προϊόντων (σίτου, ελαιολάδου, οίνου και σταφίδας) εμφανίζεται στον Πίνακα 2. Μεταξύ 1833-36 και 1860-63, η αύξηση της παραγωγής ελαιολάδου είναι περιορισμένη. Αυτό οφείλεται, πιθανότατα, στην συγκυριακή μείωση των εσοδίων κατά την τετραετία 1860-1863. Την συγκυριακότητα αυτού του προϊόντος, άλλωστε, την επιβεβαιώνουν και οι μεγάλες διακυμάνσεις της παραγωγής του σε όλη την τριακονταετία που εξετάζουμε. Αντιθέτως, η ποσότητα της παραγωγής σταριού αυξήθηκε περίπου κατά 23% και οίνου κατά 44%. Το εντυπωσιακότερο ποσοστό παρατηρείται στο κατεχοχήν εμπορευματικό προϊόν, στην σταφίδα: σε διάστημα μιας γενιάς, η ποσότητα της παραγωγής δεκαεξαπλασιάστηκε. Οι αυξήσεις ανά κάτοικο είναι λιγότερο σημαντικές, όπως είναι φυσικό (Πίνακας 3).

Οι θεαματικές αυξήσεις που παρατηρούνται στο εξωτερικό εμπόριο πιστοποιούν την σημαντική βελτίωση του επιπέδου ζωής. Μεταξύ 1851-54 και 1860-63, το άθροισμα εξαγωγών και εισαγωγών (υπολογισμένο σε στερλίνες) υπερδιπλασιάστηκε. Δυστυχώς, δεν έχουμε στοιχεία για την περίοδο πριν από το 1850. Ορθότερη εικόνα έχουμε επιμηκύνοντας την περίοδο έως το 1882-85· στα 35 αυτά χρόνια,

το εξωτερικό εμπόριο σχεδόν επταπλασιάστηκε (Γράφημα 1). Τα στοιχεία, όμως, δεν είναι απολύτως αξιόπιστα, για λόγους που έχουν εξηγηθεί σε άλλο κεφάλαιο. Με δεδομένη την μεγάλη έκταση του λαθρεμπορίου, οι αυξήσεις ήταν πιθανότατα μεγαλύτερες από αυτές που εμφανίζονται στις στατιστικές.⁴

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ, 1833-1863

Κατά κεφαλήν αγροτικού πληθυσμού (μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων)

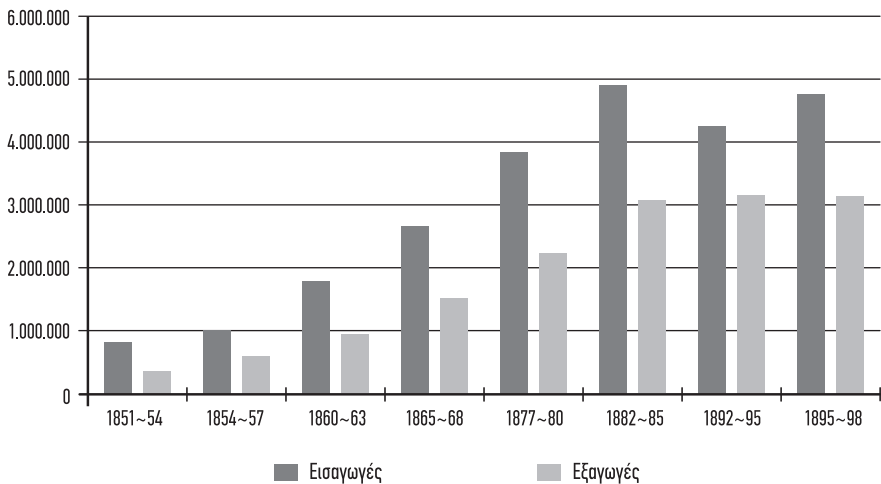
Έτος ή περίοδος	Σίτος	Ελαιόλαδο	Οίνος	Σταφίδα
ΜΟ 1833~36	127	20	110	5
ΜΟ 1860~63	110	16	112	56
ΜΟ 1860~63 / 1833~36	-13%	-23%	2%	1.022%

Πηγές:
 Αγροτικός πληθυσμός: ΓΒΔ (1993).
 Παραγωγή: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ, 1851-1898

(σε λίρες στερλίνες)

Πηγές:
 Εξωτερικό εμπόριο: Επίσημοι Πίνακες Εμπορίου. Βλ. και εδώ, Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων. Τιμή λίρας: ΓΒΔ (1993).
 Σημείωση: Μέσοι όροι τριετίας.

4. Αναλυτικότερα: εάν υποθέσουμε ότι το μέρος που διέφευγε από τις στατιστικές αυξανόταν με τον χρόνο, τότε όντως οι αυξήσεις του εξωτερικού εμπορίου ήταν μεγαλύτερες. Εάν παρέμενε αναλογικά το ίδιο, το ποσοστό των αυξήσεων πρέπει παρομοίως να παρέμενε το ίδιο· και, αν μειωνόταν, οι αυξήσεις του εξωτερικού εμπορίου ήταν μικρότερες. Αλλά όλες οι μαρτυρίες μιλούν για αύξηση του λαθρεμπορίου, όπως είδαμε – και είναι πάμπολλες.

Οι εισαγωγές αυξήθηκαν πολύ λιγότερο από τις εξαγωγές, χάρη στην άνθηση της αμπελουργίας και τις εξαγωγές σταφίδας. Έτσι, βελτιώθηκε αισθητά η σχέση ανάμεσα στα δύο σκέλη του εξωτερικού εμπορίου· δηλαδή, μειώθηκε το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου.⁵

Η εικόνα είναι ενδεικτικότερη με βάση υπολογισμού τις αξίες ανά κάτοικο. Μεταξύ 1851-54 και 1882-85 η κατά κεφαλήν αξία των εισαγωγών τριπλασιάστηκε και των εξαγωγών υπερτετραπλασιάστηκε. Αυτή η βάση υπολογισμού επιβάλλεται για την περίοδο που εξετάζουμε, αφού η ενσωμάτωση της Επτανήσου (1864) και, αργότερα, της Ηπειροθεσσαλίας (1881) αύξησε κατά πολύ τον πληθυσμό.

Ενδιαφέρουσες ενδείξεις παρέχει και η διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου. Αναλυτικά και πλήρη στοιχεία διαθέτουμε μόνο για την περίοδο 1859-1874. Τα κύρια εισαγωγικά προϊόντα ήταν το σάρι, οι ενεργειακές πρώτες ύλες, κυρίως οι άνθρακες, και τα υφάσματα και νήματα. Τα προϊόντα αυτά, κατά την περίοδο 1859-1874, κάλυπταν μεταξύ 44% και 58% του συνόλου των εισαγωγών. Τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα ήταν το ελαιόλαδο, τα κρασιά, η σταφίδα και τα καπνά. Κατά την περίοδο 1859-1874, τα κύρια εξαγωγικά προϊόντα κάλυπταν όλα μαζί μεταξύ 61% και 75% του συνόλου των εξαγωγών. Μόνη της η σταφίδα κάλυπτε μεταξύ 49% και 64% του συνόλου. Η εξάρτηση των εξαγωγών από την παραγωγή και την εξωτερική ζήτηση αμπελουργικών ήταν τεράστια και απειλητική για την ισορροπία της οικονομίας. Βραχυχρονίως, η ακμή της αμπελουργίας ήταν ευλογία. Μακροχρονίως, το τίμημα της εξάρτησης αποδείχθηκε βαρύ έως και εξουθενωτικό. Η χώρα θα το πληρώσει ακριβά στην περίοδο 1892-1910, και δεν θα μπορέσει να λύσει το σταφιδικό πρόβλημα πριν από την δεκαετία του 1960.

Στο σκέλος των εισαγωγών, το κυριότερο πρόβλημα ήταν οι τεράστιες εισαγωγές σίτου. Πρόβλημα οικονομικό: η πίεση στο εμπορικό ισοζύγιο ήταν χρόνια και ανελαστική, εφόσον επρόκειτο για βασικό είδος διατροφής. Αλλά και κοινωνικό πρόβλημα: οι τεράστιες ανάγκες και οι μεγάλες διακυμάνσεις των διεθνών τιμών των σιτηρών, διακυμάνσεις ανεξέλεγκτες, επηρέαζαν τις τιμές της βασικής τροφής των φτωχών στρωμάτων και αποτελούσαν το κυριότερο αίτιο των σιτοδειών και των τοπικών εξεγέρσεων. Το πρόβλημα θα παραμείνει οξύ και μετά την προσάρτηση των σιτοβολώνων της Θεσσαλίας, το 1881, και θα λυθεί οριστικά μόνο μετά την δεκαετία του 1930.

Το εμπορικό ισοζύγιο, τέλος, είχε χρόνιο έλλειμμα. Πρόκειται για μια σταθερά της ελληνικής οικονομικής ιστορίας. Στην εποχή που εξετάζουμε, πάντως, το έλλειμμα του ισοζυγίου καλυπτόταν αρκετά εύκολα από τις εισροές αδήλων πόρων και, κυρίως, κεφαλαίων. Το θέμα αυτό, μαζί με την διαμόρ-

5. Δηλαδή, το έλλειμμα σε απόλυτους αριθμούς τετραπλασιάζεται· αλλά, ενώ στην περίοδο 1851-54 ισούται με το 130% των εξαγωγών, στην περίοδο 1882-85 περιορίζεται στο 60%.

φωση του «ισοζυγίου πληρωμών» σε όλη την περίοδο 1830-1920, το εξετάζουμε διεξοδικά στα κεφάλαια ΣΤ5.2, ΣΤ6, ΣΤ7, Ζ4.

Ερχόμαστε στα οικονομικά του κράτους – δηλαδή, ουσιαστικά, στα χρόνια δημοσιονομικά προβλήματα. Οι Απολογισμοί του ελληνικού κράτους δείχνουν ότι μεταξύ 1833-35 και 1860-62, τα έσοδα από την φορολογία της παραγωγής της υπαίθρου αυξήθηκαν κατά 29%. Στο ίδιο διάστημα, η παραγωγή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας αυξήθηκε κατά 106%. Όπως βλέπουμε στο Μέρος Η', η φορολογία των αγροτικών προϊόντων μειωνόταν συνεχώς σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Είναι προφανές ότι το βιοτικό επίπεδο βελτιώθηκε και γι' αυτόν τον λόγο – αυξημένη παραγωγή και μειωμένη φορολογία. Η βελτίωση αντανακλάται στις αναλογίες ανά κάτοικο. Η κατά κεφαλήν φορολογική επιβάρυνση μειώθηκε στα τριάντα αυτά χρόνια κατά 9%,⁶ ενώ η κατά κεφαλήν παραγωγή αυξήθηκε κατά 36%. Στην πραγματικότητα, μάλιστα, η βελτίωση ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Διότι τα μεν στοιχεία για την παραγωγή υποτιμούν τον όγκο της, ενώ τα στοιχεία για την φορολογία υποτιμούν την φοροδιαφυγή.

Τα φορολογικά έσοδα ήταν προφανώς ανεπαρκή. Αυτό, όμως, δεν οφειλόταν τόσο στην φοροδιαφυγή των φτωχών αγροτών όσο στην πλήρη σχεδόν φοροαπαλλαγή όλων συλλήβδην των ευπόρων Ελλήνων – των μεγαλοκτηματιών, των εμπόρων και των τοκιστών, των τραπεζιτών και των βιομηχάνων, των πλοιοκτητών, των μεγαλοϋπαλλήλων και των ελευθέρων επαγγελματιών. Από τους 31 Απολογισμούς του κράτους αυτής της περιόδου, οι 21 έκλεισαν με ελλείμματα, όλα τεράστια, και μόνο οι 10 με περισσεύματα, όλα ασήμαντα. Εκτός από την φοροαπαλλαγή, τα κυριότερα αίτια των ελλειμμάτων από την πλευρά των δαπανών ήταν κυρίως, οι στρατιωτικές δαπάνες (Πίνακας 4).

Με τέτοια προβλήματα οι επενδύσεις υποδομής, ζωτικές για την ανάπτυξη της χώρας, ήταν σχεδόν αδύνατες. Όντως, οι δαπάνες για δημόσια έργα ήταν χαμηλότερες· στην διάρκεια της τριακονταετίας, έφθαναν κατά μέσον όρο μόλις στο 1,3% των δημοσίων δαπανών (αφαιρουμένων των δαπανών εξυπηρέτησης του χρέους).⁷ Πάντως, το οδικό δίκτυο επεκτάθηκε κατά 47% μεταξύ 1850 και 1863 και το ταχυδρομικό έργο σχεδόν τριπλασιάστηκε μεταξύ 1840 και 1863 (Πίνακας 5). Χωρίς ουσιαστική βελτίωση της υποδομής, κυρίως σε συγκοινωνίες, η ανάπτυξη της οικονομίας ήταν προβληματική· και η σημαντική ανάπτυξη που τελικώς πραγματοποιήθηκε μπορεί να χαρακτηριστεί οικονομικό αίνιγμα – το οποίο εξετάζουμε στα Κεφάλαια Γ7.2, Ε2.4, Θ2, Θ6.3 του βιβλίου καθώς και στα Παραρτήματα ΣΤ4.3α και ΣΤ4.3β.

6. ΓΒΔ (1993), Παράρτημα, Βάση Δεδομένων. Εδώ επιλέγω μέσους όρους τριετιών, ώστε να αμβλυνοθούν οι ετήσιες διακυμάνσεις.

7. Αντωνίου-Κασκαρέλης-Κωστελένος (1999).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΣΟΔΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΔΑΠΑΝΕΣ, 1833-1863

(εκατομμύρια τρέχουσες δραχμές)

Έτος	Στρατιωτικές δαπάνες	Δημόσια έργα	Σύνολο δημοσίων δαπανών	Σύνολο δημοσίων εσόδων	Έλλειμμα/πλεόνασμα
1833	8,6 (57%)	*	15.0	8.0	-7.0
1834	23,7 (73%)	*	32.3	10.4	-21.9
1835	8,6 (48%)	*	18.0	13.0	-5.1
1839	7,1 (41%)	*	17.3	15.2	-2.1
1840	6,9 (39%)	*	17.8	16.0	-1.9
1841	6,5 (36%)	*	17.9	14.8	-3.1
1842	6,9 (39%)	*	17.8	13.2	-4.6
1843	6,1 (36%)	0,02 (0%)	16.1	15.1	-1.0
1844	5,7 (39%)	0,03 (0%)	15.4	14.2	-1.1
1845	4,9 (38%)	0,05 (0%)	15.7	14.7	-1.0
1846	5,3 (37%)	0,1 (1%)	16.1	16.4	0.2
1847	5,4 (31%)	0.1 (1%)	17.1	15.6	-1.6
1853	5,8 (32%)	0.1 (1%)	18.1	19.1	1.0
1855	7,8 (36%)	0,2 (1%)	21.5	22.2	0.6
1857	6,3 (29%)	0.3 (1%)	22.0	25.1	3.0
1858	8,3 (33%)	0.9 (4%)	25.5	24.4	-1.1
1862	8,0 (28%)	0.7 (2%)	28.5	21.9	-6.5
1863	8,5 (32%)	0.3 (1%)	26.2	25.3	-0.9

Σημείωση: Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των δημοσίων δαπανών συμπεριλαμβανομένων των δαπανών εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους.

Πηγές: Απολογισμοί του Ελληνικού Κράτους. Έσοδα: ΓΒΔ (1993). Πρόντζας (2011).

Δαπάνες: Αντωνίου - Κασκαρέλης - Κωστελένος (1999).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΟΔΙΚΟ, ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΤΗΛΕΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ, 1830-1863

Έτος ή περίοδος	Οδικό δίκτυο (μίλια)	Ταχυδρομική αλληλογραφία*	Τηλεγραφική επικοινωνία εσωτερικού και εξωτερικού (αποστολές, σε μονάδες)
1830	8		
1840		585.400	
1845		698.600	
1850		836.300	
1852	102		
1855		1.000.300	
1856		1.042.300	
1857		1.090.500	
1858		1.146.800	
1859		1.211.100	4.823
1860		1.275.300	18.084
1862	150	2.059.900	
1863		2.116.700	56.017

(*) αποστολές εσωτερικού και εξωτερικού, σε χιλιάδες.

Πηγές: ΓΒΔ (1977) και ΕΣΥΕ (1939).

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ, ΕΘΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Οι απολογισμοί της τράπεζας προσφέρουν πολλές σημαντικές πληροφορίες για την οικονομία και το ψυχολογικό κλίμα της εποχής. Μία από αυτές είναι η εξέλιξη της νομισματικής κυκλοφορίας. Το ότι υπερτριπλασιάστηκε μεταξύ 1844 και 1847 δείχνει ταχύτατο εκχρηματισμό της οικονομίας και αντίστοιχη αύξηση της παραγωγής αγροτικών προϊόντων που διοχετεύονταν στις πόλεις και στο εξωτερικό. Οι εξαγωγές αυτές επετάχυναν την ροπή προς εισαγωγές αγαθών για τις αγορές των πόλεων και της υπαίθρου.

Ο Πίνακας 1 δείχνει την συνολική κυκλοφορία, που περιλαμβάνει τραπεζογραμμάτια και μεταλλικό.¹ Τα άλλα στοιχεία αποτελούν ενδείξεις για τον βαθμό σταθερότητας / αστάθειας της οικονομίας και, αντίστοιχως, για τον βαθμό της εμπιστοσύνης του κοινού προς την οικονομία. Αντίστοιχο του Πίνακα 1 είναι το Γράφημα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΔΕΙΚΤΕΣ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑΣ / ΑΣΤΑΘΕΙΑΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, 1842-1863

Αξίες σε τρέχουσες τιμές

Έτος ή περίοδος	Νομισματική κυκλοφορία	Πρωτογενές πλεόνασμα/ έλλειμμα	Φορολογικά έσοδα	Δείκτης τιμών στην Ελλάδα 1914 =100	Δείκτης κόστους ζωής, Μ. Βρετανία 1914=100	Δείκτης τιμής στερλίνας σε δραχμές 1911=100
ΜΟ 1842-45	5.404	-617.922	9.970.500	59	118	114
ΜΟ 1844-47	7.163	-813.003	9.059.250	58	124	113
ΜΟ 1848-51	8.690	251.609	5.200.250	62	106	114
ΜΟ 1850-53	9.653	435.678	5.664.500	63	105	113
ΜΟ 1854-57	13.359	1.718.988	6.903.500	72	122	114
ΜΟ 1860-63	20.482	-9.677.483	10.938.250	73	120	115
ΜΟ 1848-51 / 1844-47	21%		-43%			
ΜΟ 1850-53 / 1842-45	79%		-43%			
ΜΟ 1854-57 / 1850-53	38%		22%			
ΜΟ 1860-63 / 1854-57	53%		58%			
ΜΟ 1860-63 / 1842-45	279%		10%			

Πηγές:

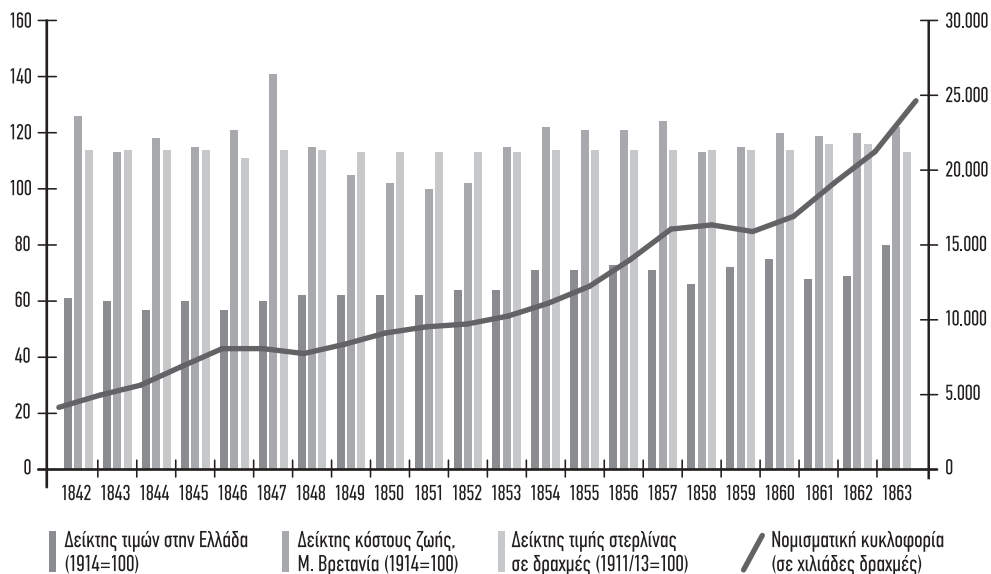
Νομισματική κυκλοφορία: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007). Δείκτης τιμών στην Ελλάδα: Μητροφάνης (αδημ. 2002). Δείκτης κόστους ζωής στην Μ. Βρετανία: Mitchell (1998), σ. 863-868. Σχέσεις τιμών στερλίνας - δραχμής: ΓΒΔ (1993).

1. Βαλαωρίτης (1902)· ΓΒΔ (1977)· Κουγέας (1992).

Είναι προφανές ότι η εμπιστοσύνη του κοινού προς την τράπεζα και το τραπεζογραμμάτιο, δηλαδή προς την δραχμή, εδραιώθηκε σε σχετικώς σύντομο διάστημα. Πράγματι, σε ολόκληρη την περίοδο έως το 1863, η σχέση της δραχμής με την λίρα ήταν σχετικώς σταθερή, με κάπως μεγαλύτερες διακυμάνσεις μόνο σε περιόδους πολεμικής αναταραχής. Αυτή είναι σημαντική ένδειξη, αν κανείς αναλογισθεί πόσο δυσμενείς ήταν οι δημοσιονομικές συνθήκες την εποχή εκείνη: ακόμη και πριν ιδρυθεί η τράπεζα, οι εκροές για την μισθοδοσία του στρατού και για τα τοκοχρεολύσια απορροφούσαν όλες τις εισροές από το δάνειο του 1832.

Η εμπιστοσύνη προς το τραπεζογραμμάτιο και την δραχμή οφειλόταν όχι μόνο στην εμπιστοσύνη προς την τράπεζα αλλά και σε άλλους λόγους: στο δέλεαρ των δανείων που χορηγούσε η τράπεζα σε τραπεζογραμμάτια, επιβάλλοντας εμμέσως την κυκλοφορία τους· στις ανάγκες των συναλλασσομένων για ένα μέσο συναλλαγών πιο εύχρηστο από το μεταλλικό νόμισμα και λιγότερο ενδιαφέρον για τους ληστές.² Σε ορισμένες επαρχίες το τραπεζογραμμάτιο, στα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του, ανατιμήθηκε σε σχέση με τα ξένα μεταλλικά νομίσματα κατά 1-2%· πιθανόν να ανατιμήθηκε σε σχέση και με την στερλίνα, που ήταν το διεθνές αποθεματικό νόμισμα της εποχής.³

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

ΔΕΙΚΤΕΣ ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑΣ / ΑΣΤΑΘΕΙΑΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, 1842-1863

Πηγές: Βλ. Πίνακα 1.

2. Κολιόπουλος (1979)· Alexander (1985)· About (1863).

3. Βαλαωρίτης (1902), σ. 15. Νομίζω πως το ποσοστό ανατίμησης σε σχέση με την λίρα ήταν, πιθανότατα, χαμηλότερο. Την ανατίμηση των τραπεζογραμματίων έναντι των μεταλλικών νομισμάτων ο Βαλαωρί-

Στο σημείο αυτό, ένας οικονομολόγος του 21ου αιώνα ίσως να διαμαρτυρόταν που στο βιβλίο αυτό δεν έχει αναφερθεί η λέξη «πληθωρισμός» παρά μόνο μία φορά έως τώρα. Αλλά στον 19ο αιώνα, στην προηγμένη Ευρώπη και στις ΗΠΑ, ουσιαστικά δεν υπάρχει πληθωρισμός: οι τιμές πολλών προϊόντων, γεωργικών και βιομηχανικών, μειώνονται μακροχρονίως, ασχέτως συγκυριακών διακυμάνσεων. Ας δούμε τώρα πώς διαμορφώνεται η κατάσταση στην Ελλάδα.

Τα στοιχεία που υπάρχουν για τις τιμές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είναι ελάχιστα και ανασφαλή. Άλλωστε, αφορούν κυρίως σε είδη διατροφής και βασικά αγροτικά προϊόντα, εισαγόμενα και εγχώρια, των οποίων οι εσοδείες και οι τιμές παρουσιάζουν μεγάλη αστάθεια και μεγάλες διακυμάνσεις. Παρ' όλα αυτά, στην υπάρχουσα βιβλιογραφία έχει υπολογιστεί ένας δείκτης τιμών που, έστω και χωρίς ακρίβεια, δείχνει ορισμένες τάσεις· και, επομένως, είναι προτιμότερος από το κενό.⁴ Αυτός ο δείκτης εμφανίζεται στο Γράφημα 2. Οπωσδήποτε, όμως, δείχνουν μια αξιοσημείωτη τάση σταθερότητας, η οποία διακόπτεται από τον Κριμαϊκό Πόλεμο και μετά. Στον πόλεμο ο δείκτης αυξήθηκε περίπου κατά 10% και έκτοτε παρέμεινε πάλι σχεδόν σταθερός, με επιμέρους αυξομειώσεις, έως την πολεμική εμπλοκή της χώρας στην επανάσταση της Κρήτης το 1866-1869.

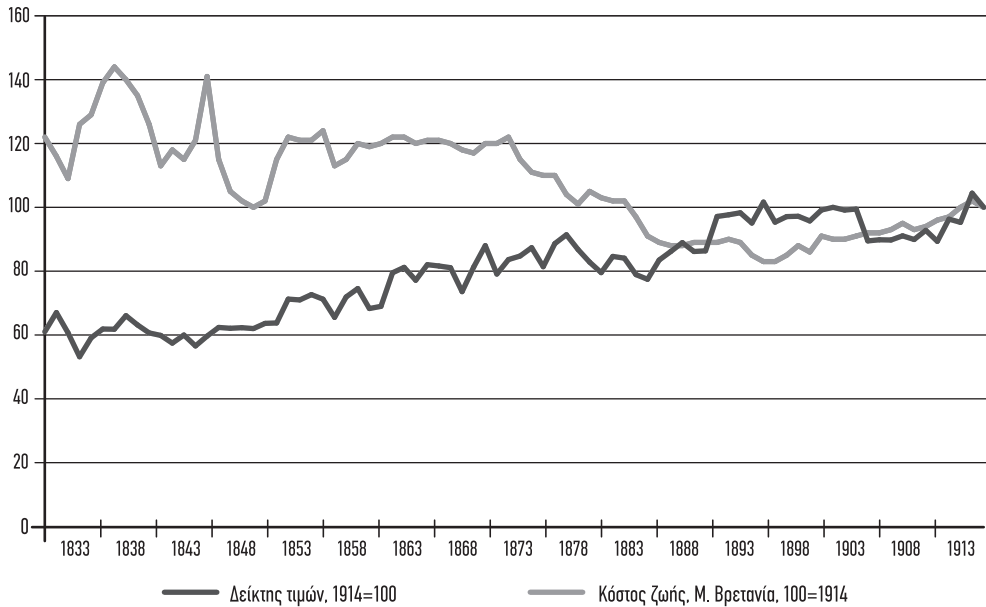
Η δεύτερη καμπύλη του Γραφήματος 2 δείχνει το κόστος ζωής στην Μεγάλη Βρετανία. Βεβαίως, ένας δείκτης κόστους ζωής δεν είναι ακριβώς συγκρίσιμος με έναν δείκτη τιμών· επιπλέον, ο βρετανικός δείκτης είναι πιο αξιόπιστος από τον ελληνικό. Παρά ταύτα, όμως, μπορεί κανείς να συγκρίνει, χωρίς απαιτήσεις ακρίβειας, τις τάσεις των δύο δεικτών. Ο βρετανικός δείκτης, αντιθέτως προς τον ελληνικό, παρουσιάζει ισχυρές διακυμάνσεις έως το 1859. Εν συνεχεία, σταθεροποιείται όπως περίπου και ο ελληνικός. Η σύγκριση, βεβαίως, είναι παρακινδυνευμένη: πρόκειται για την σταθερότερη και ισχυρότερη οικονομία του κόσμου.

Οι διακυμάνσεις αυτού του δείκτη εμφανίζονται ήπιες στην περίοδο 1830-1852, κατά την οποία, όπως είπαμε, οι τιμές παρέμειναν σχεδόν σταθερές. Μετά το 1853, με τον Κριμαϊκό Πόλεμο και τον ναυτικό αποκλεισμό της χώρας, αυξήθηκαν αποτόμως κατά 10% περίπου και στην επομένη εννεαετία (1854-1862) κυμαίνονταν πλέον γύρω από αυτό το υψηλότερο επίπεδο. Το 1863, ο δείκτης εκτοξεύθηκε πάλι προς τα πάνω κατά 15-16%. Από εκεί και πέρα άρχισε μια μακρόχρονη περίοδος 28 ετών (1863-1890) κατά την οποία οι τιμές θα σταθεροποιηθούν σε αυτό το υψηλότερο επίπεδο, με διακυμάνσεις σχετικώς ήπιες (Γράφημα 2).

της την αποδίδει αποκλειστικώς στην εμπιστοσύνη προς την τράπεζα. Τα πολλαπλά αίτια που αναφέρω είναι, πιστεύω, ορθότερη ερμηνεία. Η μεροληψία του Βαλαωρίτη είναι δικαιολογημένη· όταν συγγράφει το έργο του, λίγο πριν από το 1902, είναι υποδιοικητής της Εθνικής. Πάντως, η ποιότητα του έργου του είναι αναμφισβήτητη και οι μαρτυρίες του μετρημένες και πολύτιμες.

4. Στοιχεία για τις τιμές κυρίως στο: Μητροφάνης (αδημ., 2002). Πρβλ. Λιάτα (1984)· Παπαγεωργίου & Μίνογλου (1988).

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

ΔΕΙΚΤΗΣ ΤΙΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΚΟΣΤΟΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗΝ Μ. ΒΡΕΤΑΝΙΑ, 1833-1913

Πηγή: Δείκτης τιμών στην Ελλάδα: Μητροφάνης (αδημ. 2002). Δείκτης κόστους ζωής στην Μ. Βρετανία: Mitchell (1998), σ. 863-868.

Μετά το 1862 ο δείκτης αυξήθηκε κατά 16% περίπου. Η μεταβολή αυτή οφείλεται σε πολλά αίτια· ορισμένα από αυτά είχαν αρχίσει από καιρό να υπονομεύουν το κλίμα της αγοράς και το επίπεδο των τιμών: οικονομική αβεβαιότητα, διεθνή προβλήματα με το δημόσιο χρέος, πολιτική αβεβαιότητα γύρω από το μέλλον της δυναστείας και, μετά το 1862, αντιμοναρχικές εξεγέρσεις και τελικώς ανατροπή του καθεστώτος.

Αλλά η άνοδος των τιμών δεν οφείλεται μόνο στους συγκυριακούς αυτούς παράγοντες. Οφείλεται επίσης και σε τρεις μακροχρόνιες διαρθρωτικές μεταβολές που συντελούνται βαθμιαίως στην οικονομία κατά την ίδια αυτήν τριακονταετία. Η πρώτη ήταν η επέκταση των πόλεων· η δεύτερη, η οικονομική ανάπτυξη· η τρίτη, η ραγδαία διόγκωση του εξωτερικού εμπορίου και των εισαγωγών. Η αυξημένη ζήτηση που προέκυπτε από τις δύο πρώτες μεταβολές ήταν φυσικό να πιέζει τις τιμές προς τα άνω. Η ζήτηση αυτή, μάλιστα, δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί σύντομα, εύκολα και με μικρό κόστος από την εγχώρια προσφορά, για πολλούς λόγους: οι τοπικές αγορές ήταν σχετικά απομονωμένες· η συγκοινωνιακή υποδομή της χώρας ήταν ακόμη σχεδόν πρωτόγονη· οι παραγωγικές μονάδες της ήταν μικρές και ανοργάνωτες – είτε για βιοτεχνίες επρόκειτο είτε για εμπορικά καταστήματα είτε για αγροτικά νοικοκυριά· και η ολιγοπωλιακή οργάνωση πολλών κλάδων του εμπορίου ευνοούσε την αύξηση των κερδών μάλλον παρά την ελαστικότητα της προσφοράς. Η αυξημένη ζή-

τηση που προέκυπτε από την επέκταση των πόλεων και την οικονομική ανάπτυξη δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί σύντομα και οικονομικά ούτε με εισαγωγές. Οργανωτικό έλλειμμα και ολιγοπωλιακή οργάνωση είχαν άλλωστε και οι εισαγωγικές επιχειρήσεις της εποχής. Η άνοδος των τιμών ήταν σύνδρομο της οικονομικής ανάπτυξης.

Πόσο μεγάλη ήταν, τελικώς, η μακροχρόνια άνοδος των τιμών; Πόσο σημαντική σε σχέση με το διεθνές περιβάλλον; Και πόσο επιβαρυντική για τον πληθυσμό της χώρας, από κοινωνική και οικονομική άποψη; Το τέλος της τριακοταετίας 1834-1863 βρήκε τον δείκτη τιμών αυξημένο κατά 32% σε σχέση με την αρχή της. Και το 32% σε 30 χρόνια σημαίνει, κατά μέσον όρο, λιγότερο από 1% ετησίως.

Ο οικονομολόγος μας θα θεωρούσε ασήμαντη αυτήν την αύξηση. Μια τέτοια θεώρηση θα ήταν ανιστορική. Η εποχή των πτωτικών τάσεων των τιμών είχε αρχίσει ήδη από τους Ναπολεοντείους Πολέμους και μετά, στην Ευρώπη και την Αμερική. Η άνοδος των τιμών στην Ελλάδα, επομένως, ήταν εξαίρεση· αλλά οφείλεται βραχυχρονίως σε αίτια συγκυριακά και, μακροχρονίως, στην οικονομική ανάπτυξη. Ήταν ευτύχημα για την χώρα ότι η ανάπτυξη αυτή συνέπεσε με μιαν εποχή μακροχρόνιας πτώσης των τιμών στο διεθνές εμπόριο· και ότι η οικονομία της, χάρη στην ελευθερία του εμπορίου, μπόρεσε να ωφεληθεί από την πτώση αυτήν. (Σε άλλα πεδία, βεβαίως, η ελευθερία του εμπορίου είχε δυσμενείς επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία – παραδείγματος χάριν και κατεξοχήν, στην εκβιομηχάνιση· αυτό, όμως, είναι άλλο θέμα.)

Η άνοδος των τιμών, επειδή ήταν σχετικώς περιορισμένη, δεν επεβάρυνε πολύ τον πληθυσμό της χώρας. Αυτό, μάλιστα, ίσχυε κατά μείζονα λόγο για την πλειονότητα, δηλαδή για τους φτωχούς χωρικούς, γεωργούς και κτηνοτρόφους, όσους διέθεταν την διέξοδο της αυτοκατανάλωσης. Όσο για την μειονότητα των ακτημόνων, των πολύ φτωχών μικροϊδιοκτητών και των ολίγων αθλίων που ζούσαν στις πόλεις και τις κωμοπόλεις, αυτό που πραγματικά τους βάραινε αφόρητα δεν ήταν η γενική και αόριστη αύξηση των τιμών, αλλά οι εξάρσεις της πείνας που οφείλονταν στις σιτοδείες, τις φυσικές καταστροφές των μικροκαλλιεργειών, τις επιζωοτίες⁵ και στις τεχνητές ελλείψεις βασικών ειδών διατροφής (κυρίως δημητριακών και αλεύρων) που προξενούσαν στις αστικές αγορές, ακόμη και στις μικρές, οι κερδοσκόποι έμποροι.

Η άνοδος του δείκτη τιμών δεν συσχετιζόταν στενά με την συναλλαγματική τιμή της δραχμής, η οποία δεν ακολούθησε την ίδια πορεία. Σε όλη την περίοδο 1833-1863, η δραχμή παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητη σε σχέση με το χρυσό φράγκο και, κυρίως, με το διεθνές νόμισμα της εποχής, την στερλίνα. Η δραχμή υποτιμήθηκε κυρίως κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1854-1857) και λίγο ακόμη στην διετία 1861-1862. Οι υποτιμήσεις αυτές συνέπεσαν, πράγματι, με περιόδους αύξησης των εσωτερικών τιμών. Ωστόσο, το ποσοστό της υποτίμησης

5. Κωστής (1993).

του 1854-1857 ήταν χαμηλό, μόλις 0,9% και, πιθανότατα, οφειλόταν μάλλον στις πολιτικές αβεβαιότητες παρά σε πληθωριστικές τάσεις συναφείς με διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας ή με τα θεμελιώδη μεγέθη της. Οφειλόταν, δηλαδή, στον ίδιο τον πόλεμο, στην αγγλογαλλική κατοχή, στην πολιτική αβεβαιότητα και, κατά συνέπεια, σε στιγμές μικροπανικού, στην υπερζήτηση μεταλλικού με παράλληλη υποπροσφορά από τους κερδοσκόπους. Τα ίδια περίπου ισχύουν και για την υποτίμηση του 1861-1862· το ποσοστό της ήταν χαμηλό (2,1%) και οφειλόταν στην εσωτερική πολιτική αβεβαιότητα. Πάντως, μετά το 1863, η τιμή της δραχμής σε σχέση με την στερλίνα επανήλθε στο προ του 1854 επίπεδο και διατηρήθηκε εν πολλοίς σταθερή έως το 1885, απόδειξη ότι δεν συσχετιζόταν στενά με τις τιμές.

Μια διευκρίνιση είναι απαραίτητη σε αυτό το σημείο. Στο εξής και σε ολόκληρο το βιβλίο, θα χρησιμοποιώ τον όρο «υποτίμηση» χάριν ευκολίας. Αλλά ο όρος αυτός δεν σημαίνει, στην περίοδο που εξετάζουμε, μια ηθελημένη κυβερνητική πράξη, με την οποία υποτιμάται το νόμισμα της χώρας· σημαίνει μείωση της τιμής της δραχμής που επιβάλλει η αγορά σε σχέση με τις τιμές του χρυσού, του αργύρου και των άλλων νομισμάτων, ειδικότερα του χρυσού φράγκου και της στερλίνας.

ΤΟ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΜΕΣΑΖΩΝ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΧΡΕΟΥΣ

Αφότου το κράτος συμβιβάστηκε με τους ξένους δανειστές του, το 1878, η εξάρτηση από τους αλλοδαπούς δανειστές μειώθηκε προσωρινώς για να επανακάμψει δριμύτερη μετά το 1890, λόγω νέας υπερχρέωσης. Ήδη από το 1865, όμως, είχε αρχίσει να αυξάνεται ραγδαία και ο εσωτερικός δημόσιος δανεισμός, κάτι που συνέβαινε για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού κράτους. (Πίνακας 1 και Γράφημα 1.)

Μία από τις συνέπειες αυτής της μεταβολής ήταν ότι το δημόσιο, αντλώντας με βουλιμία δανειακά κεφάλαια από την Εθνική Τράπεζα, άρχισε να ανταγωνίζεται τον ιδιωτικό τομέα, να αυξάνει το κόστος του χρήματος στην αγορά και να επιβαρύνει το κόστος της παραγωγής, π.χ., της εγχώριας βιομηχανίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΡΕΟΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ, 1860-1910

Μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων. Ποσοστιαία κατανομή, Εθνική Τράπεζα

Έτος ή περίοδος	Δήμοι και ΝΠΔΔ	Δημόσιο	Λοιπές χορηγήσεις
ΜΟ 1860~63	0%	8%	92%
ΜΟ 1865~68	0%	22%	78%
ΜΟ 1877~80	0%	41%	59%
ΜΟ 1892~95	13%	62%	25%
ΜΟ 1901~1904	15%	49%	36%
ΜΟ 1907~1910	14%	42%	44%

ΜΟ 1860-63: μέσος όρος της τετραετίας 1860-1863.

Πηγές:

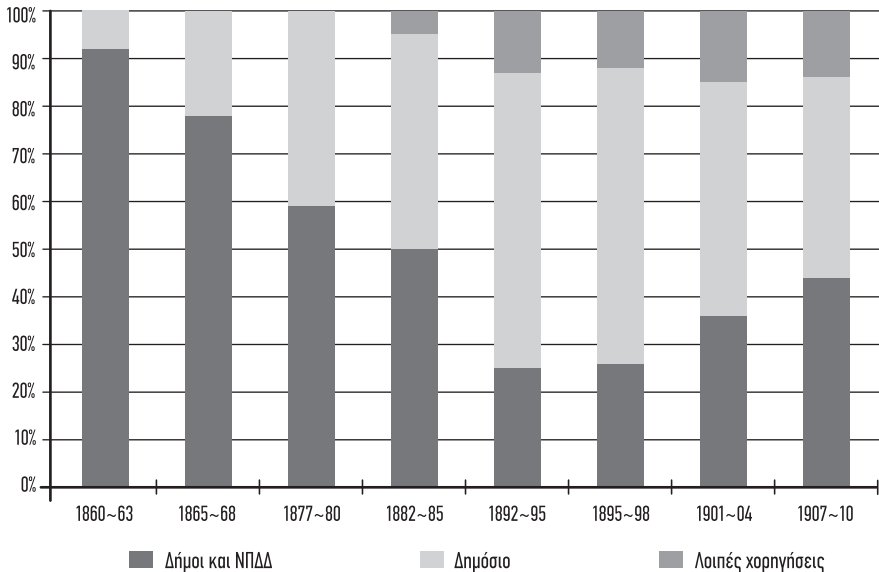
1842-1896: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, Ισολογισμοί και Απολογισμοί της Εθνικής Τραπέζης, και Βαλαωρίτης (1902).

1897-1910: Κωστής (2003).

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΡΕΟΣ ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ, 1860-1910

Μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων. Ποσοστιαία κατανομή, Εθνική Τράπεζα

Μια άλλη συνέπεια αφορούσε στις σχέσεις του κράτους με τους κεφαλαιούχους. Διοχετεύοντας προς το Δημόσιο μεγάλο μέρος των χορηγήσεών της, η Εθνική Τράπεζα αύξησε την εξάρτησή της από το κράτος. Ταυτοχρόνως αυξήθηκε όμως και η εξάρτηση του κράτους από την Εθνική. Το κράτος κατέβαλλε πλέον το τίμημα της επιβίωσής του με την μορφή των υψηλών επιτοκίων. Από την πλευρά της, η τράπεζα υπέστη το αντίβαρο των υψηλών επιτοκίων, τον αυξημένο κίνδυνο· και αυτό σημαίνει ότι ταυτιζόταν πλέον, όλο και περισσότερο, με το κράτος και με την επιβίωσή του. Το ενδιαφέρον νέο στοιχείο, όμως, είναι ότι δεν επρόκειτο απλώς και μόνο για οικονομική επιβίωση. Χρηματοδοτώντας εμμέσως τις διοικητικές δαπάνες, η τράπεζα χρηματοδοτούσε επίσης τους ευνοιοκρατικούς τρόπους με τους οποίους οι πολιτικές τάξεις στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό, ικανοποιώντας τους ψηφοφόρους τους. Με άλλα λόγια, το νεοπαγές πολιτικό και οικονομικό σύστημα της χώρας έβρισκε βαθμιαίως την ιδιότυπη ισορροπία του, κατανέμοντας εξουσία και οικονομικούς πόρους.

Δεν θα επεκταθώ περισσότερο στο παράδειγμα, θα απομακρυνόταν πολύ από την προβληματική αυτού του κεφαλαίου, που είναι κυρίως πολιτική. Στα Μέρη ΣΤ' και Ζ' του βιβλίου βλέπουμε αναλυτικότερα τις νέες συνθήκες και τις νέες συνέπειες της υπερχρέωσης και της εξάρτησης του κράτους από τους δανειστές του, εγχώριους, ομογενείς και ξένους - συνέπειες οικονομικές και, κυρίως, πολιτικές.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΕΡΓΙΑ

Ποιοι είναι, άραγε, οι όροι εργασίας για τους εργάτες του 19ου αιώνα; Ποιες είναι οι συνθήκες της ζωής τους;

Η στενότητα εργατικών χεριών, τα συγκριτικώς υψηλά ημερομίσθια, η μικρή αριθμητική δύναμη του βιομηχανικού προλεταριάτου, όλα αυτά δεν σημαίνουν ότι στην ελληνική βιομηχανία επικρατούσαν ειδυλλιακές εργασιακές συνθήκες.

Για τα εργατικά στρώματα των πόλεων ισχύει ό,τι αντίστοιχο έχω γράψει για τους φτωχότερους καλλιεργητές της υπαίθρου. Όταν λέμε ότι οι φτωχοί πληθυσμοί των πόλεων είχαν σχετικώς καλύτερες συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα, εννοούμε ότι ο βίος τους ήταν απλώς λιγότερο άθλιος από τον βίο των εργατών στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής (θα έγραφα «σε όλες» αν είχα επαρκή γνώση όλων). Δεν έχει κανείς παρά να διαβάσει Μπαλζάκ, Ουγκώ, Ντίκενς, Ζολά, Υίσμάν (Huysmans) για ν' αντιληφθεί την διαφορά.¹

Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι στον Πειραιά, την Αθήνα, το Λαύριο, οι εργάτες και οι εργάτριες ζούσαν ωραία και καλά, ικανοποιημένοι και ήσυχοι. Δεκάωρο και δωδεκάωρο· ανθυγιεινές και επικίνδυνες συνθήκες στα εργοστάσια· γυναικεία εργασία με μισά μεροκάματα· κορίτσια που δούλευαν από την αυγή έως το ηλιοβασίλεμα ή από τις 6 το πρωί έως τις 8 το βράδυ· παιδική εργασία και «μαθητευόμενοι» χωρίς καμία αμοιβή· εργατικά ατυχήματα· πλήρης απαγόρευση των απεργιών, που ήταν μάλιστα ποινικό αδίκημα· και, βεβαίως, ουδεμία πρόνοια για περίθαλψη και συντάξεις. Την εικόνα συμπληρώνουν οι ενδημικές κατάρρες της εποχής: τύφος, ελονοσία, φυματίωση και, στο Λαύριο, μολυβδίαση. Συνθήκες άθλιες, που απλώς δεν έφθαναν στην πλήρη εξαθλίωση που βλέπουμε στο Λονδίνο, το Παρίσι, το Μάντσεστερ ή το Ρουρ του 19ου αιώνα. Οι συνθήκες διαβίωσης των ελλήνων εργατών μπορεί να μην

1. Οι Άθλιοι των Αθηνών είναι, νομίζω, λιγότερο μαρτυρία και περισσότερο λογοτεχνικό αφήγημα, το οποίο, ως προς την ακρίβεια της περιγραφής, ταλαντεύεται ανάμεσα στο ύστερο ρομαντικό και το νατουραλιστικό υπόδειγμα. Πρβλ. Κορασίδου (1995), *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*. Και για τον «Ζητιάνο» του Καρκαβίτσα το ίδιο θα έλεγα.

τους οδηγούσαν πάντοτε στον αλκοολισμό, την πείνα, την αρρώστια και τον θάνατο· αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν ανεκτές. Δεν σημαίνει, επίσης, ότι στην Αθήνα ήταν ανύπαρκτο, στις παρυφές των «τάξεων του μόχθου», αυτό το άλλο, περιθωριακό κοινωνικό στρώμα, στο οποίο απωθούμε όλους συλλήβδην τους εξαθλιωμένους: τους άστεγους και τους πεινασμένους, τους εγκαταλειμμένους ανάπηρους και γέροντες, τους αλκοολικούς και τους ναρκομανείς, τις πόρνες, τους ανθρώπους της «φυγής και των περιπλανήσεων», τους τρελούς και τους αλήτες.

Ας δούμε, για την ελληνική περίπτωση, ορισμένες μαρτυρίες. Θα προσπαθήσω να τις αναδείξω σε τέσσερα πεδία. Πρώτα, στο πεδίο της πραγματικότητας που βιώνουν οι εργάτες, όπως την αντιλαμβάνονται και προσπαθούν να την αναπαραστήσουν οι μάρτυρες: έλληνες αρθρογράφοι και βρετανοί πρόξενοι, όλοι εγγράμματοι αστοί. Έπειτα, στο πεδίο της υποκειμενικότητας των μαρτύρων αυτών, η οποία απομακρύνει φυσικά την μαρτυρία τους από την πραγματικότητα, έτσι όπως την βιώνουν οι εργάτες. Εν συνεχεία, στο πεδίο της ιδεολογίας τους, που καθλώνεται στον κοινωνικό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό, κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής. Τέλος, στο πεδίο της βιωμένης πραγματικότητας των εργατών – όπως την περιγράφουν οι γύρω τους μάρτυρες. Και η πραγματικότητα αυτή δεν έχει και μεγάλη σχέση με την ελευθερία – ούτε με αυτήν που οι ίδιοι οι εργάτες φαντάζονται ούτε με αυτήν που οι αστοί μάρτυρες επικαλούνται.²

Θα αρχίσω με την μαρτυρία του βρετανού προξένου στην Αθήνα, το 1879. Στην μαρτυρία περιγράφονται παραστατικά οι συνθήκες ζωής και εργασίας στα μεταλλεία του Λαυρίου, την κυριότερη βιομηχανία στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή. Το κείμενο είναι περιγραφικό και δεν έχει χαρακτήρα καταγγελίας· είπαμε, η αθλιότητα είναι συνηθισμένη κατάσταση στην βιομηχανία της εποχής, στην Ελλάδα όπως και στην Δύση:

Σε μικρά υποτυπώδη υπόστεγα ή καλύβες, που έχει χτίσει η εταιρεία στους λόφους όπου βρίσκεται το μέταλλευμα, ζουν οι εργάτες σε ομάδες 30 ως 40 ανδρών. Για τροφή έχουν συνήθως σκληρό, μουχλιασμένο ψωμί με κρεμμύδια και ελιές, και για κρεβάτι την αρβανίτικη κάπα τους. [...]

Δεν υπάρχει συμφωνία που να τους υποχρεώνει να δουλέψουν για καθορισμένη χρονική περίοδο, και οποιοσδήποτε εργάτης μπορεί να φύγει από την υπηρεσία της εταιρείας όποτε θέλει. Οι απεργίες είναι άγνωστες.³

2. Στοιχεία και κείμενα αυτού του υποκεφαλαίου, σε πρώτη μορφή, στο ΓΒΔ (1981/1985), *Οικονομική ελευθερία: ιδεολογία και πραγματικότητα*.

3. AP 1880 (73), Piraeus 1879, σ. 71.

Σημειώνω ότι ο μάρτυρας, από την ίδια την θέση του και την κοινωνική του τάξη, δεν είχε λόγο να μεροληπτεί υπέρ των εργατών. Παρ' όλα αυτά, διαφαίνεται μια κάποια συμπάθειά του όταν μιλά για τις κακές συνθήκες διαβίωσης, ιδίως όταν αναφέρει το μουχλιασμένο ψωμί και την υποτυπώδη κλινοστρωμένη.

Από την άλλη πλευρά, όμως, η ελευθερία του εργάτη να αλλάξει εργοδότη παραλληλίζεται με την ελευθερία ενός άλλου πολίτη, του εργοδότη, να απολύσει τους εργάτες του. Ο σχολιαστής δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται την εγγενή ειρωνεία αυτής της εξομοίωσης ισχυρών και ανισχύρων στην στάθμιση των ελευθεριών. Γι' αυτόν τα δικαιώματα αλληλοσυμπληρώνονται, στην αγορά εργασίας βασιλεύουν συνθήκες ελευθερίας και ισότητας.

Υπάρχουν, άλλωστε, για τους εργοδότες και άλλες πηγές εργατικού δυναμικού εκτός από την εσωτερική αγορά. Εκατοντάδες ισπανοί και ιταλοί μεταλλωρύχοι δουλεύουν στο Λαύριο· και γενικότερα, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, οι αλλοδαποί εργάτες είναι ενδημικό φαινόμενο: σε όλα σχεδόν τα δημόσια έργα και σε πολλές βιομηχανίες εργάζονται Αλβανοί, Αρμένιοι, Ιταλοί. Έτσι, καθώς η ελληνική αγορά εργασίας πάσχει από χρόνια στενότητα, καθώς δεν υπάρχουν στην χώρα δεξαμενές εργατικού δυναμικού, οι επιχειρηματικές τάξεις αντλούν από την παγκόσμια δεξαμενή με ικανοποιητικούς όρους. Πρόκειται για δυνατότητα που στηρίζεται στην φιλελεύθερη ιδεολογία. Η ελευθερία προσφοράς και ζήτησης εργασίας υποτίθεται πως πρέπει να ισχύει και όντως ισχύει όχι μόνο εγχωρίως αλλά και διεθνώς, κατοχυρώνοντας έτσι την ελευθερία του επιχειρηματία να δρα σε μιαν αγορά που υπακούει μόνο στους σιδηρούς νόμους της οικονομίας. Έτσι, το δικαίωμα των εργατών να αλλάξουν εργοδότη ισοσταθμίζεται με το δικαίωμα των εργοδοτών να τηλεγραφήσουν στην Καλαβρία ή την Καταλωνία ζητώντας εργάτες προς αντικατάσταση των οποιωνδήποτε απεργών – όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Οι συνθήκες αυτές έχουν δύο συνέπειες· αξίζει να τις αναφέρουμε, εν παρενθέσει. Αφενός, τα ημερομίσθια των Ελλήνων δεν εκτοξεύονται προς τα πάνω, αλλά κυμαίνονται σταθερά σε επίπεδο αντίστοιχο προς αυτά που ζητούν οι ξένοι· αφετέρου, όμως, παραμένουν αρκετά ικανοποιητικά επειδή, άλλωστε, πολλοί από τους ξένους είναι ειδικευμένοι. Έτσι, η εξαθλίωση των ελληνικών εργατών δεν προχωρεί πέρα από κάποιο σημείο· ούτε, βεβαίως, και η εργατική ταξική τους συνείδηση που, για να αναπτυχθεί, θα έπρεπε να συντρέχουν συνθήκες εξαθλίωσης και μάλιστα χωρίς την διέξοδο της επιστροφής στα χωριά και τα χωράφια – διέξοδο που οι έλληνες εργάτες, στην πλειονότητά τους, διατηρούν ανοιχτή. Παράλληλη συνέπεια: οι απεργίες σπανίζουν.

Επιστρέφω στην μαρτυρία. Σε πολλά σημεία της, φαίνεται ότι η ιδεολογία του βρετανού προξένου, προφανώς φιλελεύθερη, δεν διαφέρει από εκείνη που κυριαρχεί και στην Ελλάδα· πολλά από τα φιλελεύθερα ιδεολογήματα έχουν ήδη μεταφτυτευτεί στην ελληνική κοινωνία από την Δύση. Υπάρχουν, όμως, και πολλά σημεία που δείχνουν πόσο λίγο αντιλαμβάνεται ο βρετανός τις ιδέες και τις συνθήκες που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία. Κάπου γράφει, π.χ.:

[...] παρ' όλο το χαμηλό ύψος των ημερομισθίων τους, οι εργάτες καταφέρνουν, με αυστηρές οικονομίες, να αποταμιεύουν.

Οι «αυστηρές οικονομίες» των Ελλήνων, όμως, δεν είναι μια ελληνορθόδοξη έκδοση του προτεσταντικού ήθους, όπως ίσως φαντάζεται ο βρετανός (μια γενιά πριν από τον Μαξ Βέμπερ)· είναι ένα είδος αυτασφάλισης, το υποκατάστατο μιας κοινωνικής πρόνοιας που δεν υπάρχει, φυσικά. Άλλωστε, το έχουμε πει, η αγροτική μικροκαλλιέργεια και μικροϊδιοκτησία έχει κάνει και εδώ το θαύμα της· για πολλούς εργάτες, ένα μέρος της οικογένειας έχει μείνει στο χωριό· για τον ίδιο λόγο, εξάλλου, η ελληνική αγορά εργασίας πάσχει από χρόνια στενότητα· δεν υπάρχουν στην χώρα δεξαμενές εργατικού δυναμικού· και τα ημερομίσθια στην Ελλάδα, αγροτικά και εργατικά, επειδή δεν είναι τόσο χαμηλά όσο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, επιτρέπουν όντως μια (μίζερη) αποταμίευση, η οποία, καμιά φορά, παίρνει την άγουσα προς το χωριό, επιστρέφοντας στις οικογενειακές ρίζες για να τις ποτίσει όποτε οι καλλιεργητικές συγκυρίες δεν είναι ευνοϊκές.

Την ίδια εποχή, κυκλοφορούν και άλλα, γενικότερα ιδεολογήματα γύρω από την ελευθερία και την αναγκαιότητα. Όπως αποφαίνεται ένας άλλος παρατηρητής των ελληνικών πραγμάτων, συμπατριώτης του προηγούμενου μάρτυρα:

[...] κάθε απόπειρα ανάμειξης με τον νόμο της προσφοράς και της ζήτησης οπωσδήποτε θα καταλήξει σε πλήρη αποτυχία [...].

Η μαρτυρία αυτή αφορά στις ιδέες περί προστασίας της σταφιδοπαραγωγής και των μικροκαλλιεργητών· δηλαδή, δεν αφορά σε βιομηχανικούς εργάτες. Αλλά αυτό δεν έχει μεγάλη σημασία· ο προστατευτισμός είναι εξωοικονομική παρέμβαση, εντελώς αντίθετη με τις ιδέες του οικονομικού φιλελευθερισμού· άρα, ο ξένος σχολιαστής την καταδικάζει.⁴

Κάτι παρόμοιο αποφαίνεται και ένας άλλος παρατηρητής, την ίδια εποχή: όπως γράφει, πολλοί στην Ελλάδα πιστεύουν (όπως πιστεύει και ο ίδιος) ότι οποιαδήποτε προστασία των ασθενεστέρων κοινωνικών στρωμάτων είναι περιττή: διότι, απλούστατα, «οι ισχυρότεροι θα επιβιώσουν».

Προσαρμογή, επιβίωση του ισχυροτέρου, εξέλιξη· μια αντίληψη της κοινωνίας που εμπνέεται από τον δαρβινισμό – είναι η εποχή του. Πρόκειται, όμως, για μια ορισμένη αντίληψη του δαρβινισμού, πρόχειρη και εκλαϊκευμένη· που έχει επιστρατευθεί, και αυτή, στην υπηρεσία του φιλελευθερισμού, αλλά και των κεφαλαιοκρατικών αξιών της εποχής. Η ψευδοδαρβινική ιδεολογία, λοιπόν, εμβολιάζεται από τις αιώνιες αξίες του καπιταλισμού: σκληρή εργασία και παραγωγικότητα. Και όλα αυτά μαζί μεταφράζονται σε κοινωνική αποτελεσματικότητα και παραγωγικότητα, με δυο λέξεις σε κοινωνική πρόοδο, όπως την

4. AS 1694, Piraëus 1895, σ. 12. Το 1895 ψηφίζεται ο νόμος περί παρακρατήματος για την παραγωγή της σταφίδας· αυτόν τον νόμο επικρίνει ο φιλελεύθερος ξένος.

αντιλαμβάνεται η εποχή. Είναι η εποχή της ώριμης Βιομηχανικής Επανάστασης και του θριάμβου του καπιταλισμού· και είναι φυσικό η έννοια και η πρακτική της ελευθερίας να εντάσσονται στο όλο ιδεολογικό οικοδόμημα του καπιταλιστικού ήθους ή και να τάσσονται στην υπηρεσία του. Σε αυτό το ιδεολογικό και ηθικό σύστημα, η εργασία και η παραγωγικότητα είναι αξίες πολύ σημαντικές, η ελευθερία δεν επιτρέπεται να τις εξουδετερώνει: απεναντίας, οφείλει να τις συμπληρώνει και να τις στηρίζει.

Απέναντι σε αυτό το πανίσχυρο πλέγμα ιδεών, εκλογικεύσεων, παραπλανήσεων και πραγματικών καταναγκασμών, οι αντιδράσεις των ελλήνων εργατών είναι περιορισμένες. Σύμφωνα με την μαρτυρία που διαβάσαμε στην αρχή, «*οι απεργίες είναι άγνωστες*». Θα έπρεπε να πει «*σχεδόν άγνωστες*», επειδή το 1871 είχε ήδη γίνει μια απεργία στο Λαύριο, οκτώ χρόνια πριν γραφεί η μαρτυρία. Παραμένει πάντως γεγονός ότι πρόκειται για φαινόμενο σπάνιο, ακόμη και με τα μέτρα της εποχής: και αυτή η σπάνις αποζητάει την εξήγησή της.

Η εξελικτική ερμηνεία, που θα εξηγούσε την σχετική αδράνεια των ελλήνων εργατών με μοναδικό αίτιο την περιορισμένη ακόμη ταξική τους συνείδηση, είναι ανεπαρκής. Υπάρχουν ασφαλώς και άλλα αίτια. Σε αυτά συγκαταλέγεται και το πλέγμα των ιδεών που συνδέεται με τις ατομικές ελευθερίες, αλλά και των καταναγκασμών που επιβάλλουν οι αντιφάσεις του φιλελευθερισμού.

Πράγματι, η ελευθερία της εργασίας έχει καθιερωθεί, έχουν εκλείψει πια οι υποχρεωτικές εργασιακές σχέσεις, τα φεουδαλικά ή συντεχνιακά κατάλοιπα. Αλλά, βεβαίως, η ελευθερία της απεργίας δεν έχει ακόμη εμπεδωθεί. Έως την δεκαετία του 1880 αμφισβητείται ακόμη η ευρεία ερμηνεία του συνταγματικού δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Παράλληλα, έως τα τέλη του αιώνα, ισχύουν ακόμη και ερμηνεύονται στενά οι διατάξεις εκείνες του Ποινικού Νόμου με τις οποίες μπορεί να ελεγχθεί απόλυτα μια απεργία: η πολιτική εξουσία μπορεί να διατάξει τους απεργούς να επαναλάβουν τις εργασίες τους· αν εκείνοι δεν υπακούσουν, υπόκεινται σε φυλάκιση· αν επιπλέον επέλθει «στάσις», δηλαδή εξέγερση κατά της κρατικής εξουσίας, τότε οι πρωταίτιοι διακινδυνεύουν ειρκτή, ισόβια ή και θάνατο.⁵ Αυτό ορίζει ο Ποινικός Νόμος της εποχής, παρακάμπτοντας το Σύνταγμα του 1864 με τρόπο μάλλον τυπολατρικό, έστω και νομότυπο. Και η σχετική διάταξη του Ποινικού Νόμου θα καταργηθεί μόλις το 1920, με την νομοθεσία «περί αδικημάτων κατά της ελευθερίας της εργασίας».

Οι πρακτικές αναγκαιότητες, οι οικονομικές και εξουσιαστικές ανάγκες των κυριαρχικών τάξεων, έχουν λοιπόν επιφέρει τα αποτελέσματά τους, έχουν οδηγήσει τις ανώτερες τάξεις στις αναπόφευκτες εκλογικεύσεις της ηθικής και

5. Άρθρο 167 σε συνδυασμό με το άρθρο 177 του Ποινικού Νόμου· και άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864. Το άρθρο 167 του Π.Ν. καταργήθηκε με τον Ν. 211/11.3.1920, άρθρο 4, περί αδικημάτων κατά της ελευθερίας της εργασίας.

της ιδεολογίας τους, στις αντίστοιχες ιεραρχήσεις των αξιών τους και, φυσικά, στην διαρκή προσπάθεια να παγιώσουν με τον Νόμο τις ταξικές διακρίσεις που στηρίζουν την κυριαρχία τους. Έτσι, η κυρίαρχη φιλελεύθερη ιδεολογία αναδιαμορφώνεται, πλασιώνει την πρακτική των ανωτέρων τάξεων και των εξουσιαστικών μηχανισμών και, τελικά, την εκφράζει και την επιβάλλει μέσω του Νόμου.

Με άλλα λόγια, μεταξύ δύο ελευθεριών θυσιάζεται η μία, το δικαίωμα της απεργίας: αυτό ακριβώς συγκαλύπτεται από την ιδεολογία. Αλλά η συγκαλύψη προχωρεί ακόμη περισσότερο. Αυτού του είδους η νομοθεσία είναι, βέβαια, επιβολή των επιχειρηματικών συμφερόντων μέσω της κρατικής εξουσίας. Ασυγκάλυπτη, αυτή είναι η πρωταρχική υλική πραγματικότητα. Και αυτήν, όμως, θα πρέπει η ιδεολογία να την ενσωματώσει, να την συγκαλύψει και να την νομιμοποιήσει. Η ιδέα της οικονομικής ελευθερίας ερμηνεύεται, λοιπόν, με τέτοιο τρόπο, ώστε να νομιμοποιεί την πραγματικότητα. Και η ερμηνεία εκφράζεται με τον Νόμο, που καλείται να προστατεύσει την οικονομική ελευθερία, και όντως την προστατεύει, σε δύο επίπεδα: ελευθερία της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και του ανταγωνισμού, ειδικά, και ελευθερία της αγοράς γενικότερα.

Στο πρώτο επίπεδο λειτουργεί το δικαίωμα του επιχειρηματία να εργάζεται ελεύθερα, να «επιχειρεί» και να παράγει ανεμπόδιστος, που αποτελεί βέβαια και προϋπόθεση του ελεύθερου ανταγωνισμού. Αλλά τον ελεύθερο ανταγωνισμό τον παρεμποδίζει η απεργία, φαινόμενο πολιτικό, εξωοικονομικό και, επομένως, απαράδεκτο στο πλαίσιο της ιδεολογίας αυτής. Αυτό, λοιπόν, είναι το ηθικό και ιδεολογικό υπόβαθρο του Νομοθέτη· και με αυτό το πνεύμα ο Νόμος παρεμβαίνει προκειμένου να προστατεύσει την ελευθερία του επιχειρηματία, όχι όμως και του εργάτη· για να προστατεύσει την ελευθερία της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας και του ανταγωνισμού, όχι όμως και της απεργίας.

Τα ιδεολογήματα αυτά έχουν ήδη αρχίσει να αμφισβητούνται στην Δύση. Στην Ελλάδα, όμως, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Δεν είναι μόνο το ότι πολλές ιδέες εισάγονται, άρα είναι φυσικό να καθυστερούν· υπάρχουν επιπλέον και οι συνθήκες μιας οικονομίας που δεν έχει ακόμη εκβιομηχανιστεί. Δεν αρκεί η συντεχνιακή κατοχύρωση των δικαιωμάτων της ψήφου και του συνεταιρίζεσθαι για να εδραιωθεί, στο δίκαιο, το δικαίωμα της απεργίας· χρειάζεται και η ουσιαστική εμπειρία της απεργίας στην καθημερινή πραγματικότητα των ανθρώπων – δηλαδή, χρειάζεται εργασία στο εργοστάσιο, άρα βιομηχανία. Όπως οι δυτικές παρεμβατικές ιδέες, έτσι και οι ανατρεπτικές και οι σοσιαλιστικές και οι μαρξιστικές χρειάζονται το κατάλληλο οικονομικό έδαφος για να ευδοκιμήσουν χωρίς να διαστρεβλωθούν, χρειάζονται ένα αντίκρισμα στην πραγματικότητα και στην πολιτική πράξη. Χρειάζονται, λοιπόν, κάποιο επίπεδο ανάπτυξης και, κυρίως, βιομηχανία, συνθήκες που λείπουν στην Ελλάδα.

Όλα αυτά, ιδέες και πρακτικές, διαφαίνονται και σε ορισμένες ακόμη πρωιμότερες μαρτυρίες, με τις οποίες και θα τελειώσω. Μία από αυτές αφορά, ακριβώς, στην πρώτη απεργία της ελληνικής ιστορίας, στο Λαύριο το 1871. Η δεύ-

τερη αφορά στην απεργία του 1895, επίσης στο Λαύριο. Μια τρίτη είναι χρονικώς ενδιάμεση: αφορά στο δικαίωμα της απεργίας και καταγράφεται το 1874.

Την πρώτη μαρτυρία καταθέτει μία από τις «αριστερότερες» αθηναϊκές εφημερίδες. Το *Μέλλον* είναι η εφημερίδα που, το 1871, σεμνύνεται ότι συμπαθεί την Κομμούνα, «*τὸν Δῆμον τῶν Παρισίων*», όπως την ονομάζει ο Τύπος της εποχής. Όταν όμως, λίγους μήνες μετά, γίνεται στο Λαύριο η απεργία και οι εργάτες καταλαμβάνουν ένα από τα εργοστάσια της γαλλοϊταλικής Εταιρείας, το *Μέλλον* τηρεί τακτική επαμφοτερίζουσα, αν όχι καιροσκοπική. Στις 17 Νοεμβρίου 1871, δημοσιεύει την είδηση και την τιτλοφορεί «*καὶ παρ' ἡμῖν συμπτώματα διεθνοῦς ἑταιρείας*» – εννοεί, βεβαίως, το πρώτο παγκόσμιο γεγονός του νεαρού σοσιαλισμού, την Α΄ Διεθνή («Εταιρεία»). Στο κείμενο, ο συντάκτης γράφει ότι οι εργάτες του Σερπιέρι κατέλαβαν εργοστάσια, ότι η κυβέρνηση έστειλε στρατό και ότι στο μεταξύ

[...*Η Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου*] *ἔτελεγράφησε* (sic) πανταχοῦ, ζητοῦσα ἐργάτας πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν στασιασάντων.

Έτσι, ουσιαστικώς, η διατύπωση αποδίδει στους εργάτες ποινικό αδίκημα· η διάσταση μεταξύ Συντάγματος και Ποινικού Νόμου στο θέμα των εργατικών ελευθεριών δεν καταγγέλλεται ούτε καν από μια εφημερίδα που πρόσκειται, υποτίθεται, στις σοσιαλιστικές ιδέες. Τέσσερις μέρες αργότερα, το *Μέλλον* θα απολογηθεί. Υπακούοντας ίσως σε κάποιες πιέσεις ή στην φωνή του συμφέροντος, δημοσιεύει μια διόρθωση: προς Θεού, «*στάσιν ἐργατῶν γράφοντες δὲν ἐννοοῦμεν ἐπανάστασιν*». Αλλά δεν προσθέτει κανένα άλλο σχόλιο, καμιά επίκριση της ποινικής νομοθεσίας, μολονότι την απεργία την κατέστειλε πράγματι ο στρατός και μολονότι η εταιρεία, αφού «*ἔτελεγράφησε πανταχοῦ*», αντικατέστησε πράγματι 80 εργάτες – δηλαδή, τους απέλυσε. Αλλά, για την αριστερή εφημερίδα, οι 80 δεν απολύθηκαν: όπως γράφει, απλώς «*ἔφυγαν*».⁶

Θα χρειαστούν άλλα τρία χρόνια για να δημοσιευθεί η πρώτη τεκμηριωμένη αμφισβήτηση των νομοθετικών αντιφάσεων στο θέμα των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Είναι ένα άρθρο «Περί απεργιών» που δημοσιεύεται το 1874 στο πρώτο οικονομολογικό περιοδικό που εκδίδεται στην Ελλάδα. Η δημοσίευση του άρθρου αυτού, όπως άλλωστε και η ίδια η έκδοση του περιοδικού *Οικονομική Επιθεώρησις* στην δεκαετία του 1870, είναι πρόσθετες ενδείξεις μιας πύκνωσης γεγονότων που δείχνει ότι κάτι μεταβάλλεται στην Ελλάδα την δεκαετία αυτήν, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα γεγονότα οδηγούν αναγκαστικά σε μεταβολές ολοκληρωμένες· με άλλα λόγια, ότι οι τάσεις υπάρχουν, αλλά δεν οδηγούν πουθενά, προς το παρόν· οδηγούν, ίσως, στο τέρμα που δείχνει η προσεκτική τους στον μέλλοντα χρόνο.⁷

6. *Μέλλον*, 17 και 21 Νοεμβρίου 1871.

7. *Οικονομική Επιθεώρησις*, Απρίλιος 1874, «Περί απεργιών». Το ύφος του κειμένου δείχνει ότι ο ανώνυμος συγγραφέας ίσως είναι ο ίδιος ο εκδότης, ο Αριστείδης Οικονόμου, που θα εκλεγεί και υφηγη-

Πώς, όμως, αντιμετωπίζουν οι ίδιοι οι εργάτες, οι απεργοί, τα κυρίαρχα ιδεολογήματα; Με ποιους τρόπους τα αμφισβητούν ή πώς υποκύπτουν σε αυτά; Ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση προσφέρει η απεργία που γίνεται 21 χρόνια αργότερα, το 1895, στην Καμάριζα της Λαυρεωτικής. Σύμφωνα με την ψυχρή περιγραφή του τότε βρετανού προξένου,

[...] οι απεργοί χρησιμοποίησαν δυναμίτη και πετρέλαιο, με αποτέλεσμα να χαθούν πολλές ζωές και να τυναχτούν στον αέρα τα γραφεία και οι αποθήκες της γαλλικής εταιρείας μαζί με τα υλικά που περιείχαν [...]. Ο γενικός διευθυντής και οι μηχανικοί, μαζί με τον επιθεωρητή της χωροφυλακής, πολιορκήθηκαν από τους διαδηλωτές. [...] Οι πολιορκημένοι μόλις που γλίτωσαν, μετά από δραστήρια μεσολάβηση του δημάρχου.⁸

Από την σκοπιά των εργατών, η μέρα της εξέγερσης είναι λοιπόν, κατά κάποιον τρόπο, μια στιγμή ελευθερίας. Οι απεργοί καταλύουν την αυθεντία του γάλλου προϊσταμένου και του ιταλού αφέντη, του έλληνα διευθυντή και των μηχανικών, πολιορκούν και την πολιτική αναγκαιότητα που εκπροσωπεί ο ενωμοτάρχης. Ούτε, όμως, η απόρριψη της κυρίαρχης οικονομικής ιδεολογίας ούτε η πολιορκία της πολιτικής εξουσίας σημαίνουν και την ανατροπή της πραγματικότητας: αυτό τουλάχιστον δείχνει η λήξη της εξέγερσης με μόνη την «δραστήρια μεσολάβηση του δημάρχου».

Παρ' όλα αυτά, η μεσολάβηση ίσως να υποδηλώνει και μια ενδιαφέρουσα μεταβολή: ελεύθερα εκλεγμένος, σε ελεύθερες εκλογές, ο δήμαρχος έχει το κύρος που τον νομιμοποιεί να λύσει την κρίση. Ίσως λοιπόν να πρόκειται, ουσιαστικά, για την πρώτη φορά που οι εργάτες της Λαυρεωτικής αντιλαμβάνονται και αποδέχονται, παράλληλα με την αυθεντία μιας αρχής τοπικής και οικείας, μια νομιμότητα πολύ ευρύτερη: την νομιμότητα της βασιλευσμένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας – της δημοκρατίας που στηρίζεται στο Σύνταγμα του 1864, αλλά και στον Ποινικό Νόμο· και τούτο, παρά τις αναπόφευκτες αντιφάσεις ανάμεσα σε αυτόν τον κατεξοχήν νόμο της νόμιμης βίας και στον συνταγματικό χάρτη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

τής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο ίδιο περιοδικό, σχεδόν 10 χρόνια αργότερα, ο ανώνυμος αρθρογράφος (ή, καλύτερα, ανταποκριτής) αναφέρεται με συμπάθεια στις «*αξιώσεις του Παρισινού των εργατών Συνεδρίου*» του 1882. *Οικονομική Επιθεώρησης* 10 (1882-1883), σ. 222-223. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια: η πρώτη κατά σειρά προτεραιότητας «αξιώσις» των εργατών του συνεδρίου ήταν, κατά τον ανταποκριτή, «*ή επέκτασις τοῦ δικαιώματος τῆς ψηφοφορίας καὶ πρὸς τὰς γυναῖκας*». Πρβλ. και το άρθρο στον τ. 10 (1882-1883), σ. 368: «*Εργατικά αξιώσεις εν Ιταλία*».

8. AS 1895, Piraeus 1897, σ. 22.

ΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ, 1860-1901

Είδαμε στο Κεφάλαιο Ε2.1 του βιβλίου τον άνεμο αισιοδοξίας που έπνεε στην Ελλάδα του 1880, την καλή κατάσταση της οικονομίας, τη μείωση του χρέους, την αύξηση του ΑΕΠ και κυρίως της αγροτικής παραγωγής. Προσθέτω εδώ τον Πίνακα 1, που προσθέτει στοιχεία σε αυτά που έχουμε δει στους Πίνακες 18 και 19.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΟΓΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ, 1860-1898

Κατά κεφαλήν αγροτικού πληθυσμού και ποσοστιαίες αυξομειώσεις (μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων)

Έτος ή περίοδος	Σίτος	Ελαιόλαδο	Οίνος	Σταφίδα	Καννά	Αστικός πληθυσμός	Αγροτικός πληθυσμός
ΜΟ 1865~68	108	16	107	55	2	335.880	1.063.620
ΜΟ 1877~80	113	15	122	78	3	459.742	1.204.106
ΜΟ 1882~85	100	11	117	79	3	589.806	1.470.408
ΜΟ 1895~98	95	27	99	96	3	763.537	1.674.118
ΜΟ 1877~80 / 1865~68	4%	-7%	14%	42%	115%	37%	13%
ΜΟ 1895~98 / 1865~68	-12%	64%	-8%	75%	79%	127%	57%

Πηγές:

Πληθυσμός: ΓΒΔ (1993).

Παραγωγή: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

Για τις μονάδες μέτρησης και τον τρόπο υπολογισμού, βλ. το Παράρτημα των ποσοτικών στοιχείων.

Οι αριθμοί που διαθέτουμε δείχνουν, φυσικά, μέσους όρους. Άλλο, όμως, οι μέσοι όροι και άλλο οι άνθρωποι. Πόσοι άνθρωποι βρίσκονταν κάτω από τον μέσον όρο, πόσοι από αυτούς ήταν πάμπτωχοι και πόσο συχνά πεινούσαν; Τα ερωτήματα αυτά δεν θα μπορούσαμε να τα απαντήσουμε ακόμη και αν διαθέταμε τα λεπτομερή στοιχεία που υπάρχουν για τον ύστερο 20ό αιώνα· αλλά θα προσπαθήσουμε να παρακάμψουμε αυτά τα εμπόδια. Και επειδή «πενία τέχνας κατεργάζεται», θα καταφύγουμε σε άλλη μέθοδο: θα αναζητήσουμε τα στοιχεία που θα μας δείξουν αν η παραγωγή κάλυπτε ή όχι τις στοιχειώδεις ανάγκες διατροφής του πληθυσμού. Μια καλή μονάδα μέτρησης για να μετρήσουμε αυτές τις ελάχιστες ανάγκες διατροφής είναι η ανάγκη του οργανισμού να προσλαμβάνει κάθε μέρα με την τροφή του έναν ελάχιστο αριθμό θερμίδων. Μια πρώτη μέτρηση πρέπει να μας δείξει αν η εγχώρια παραγωγή ειδών διατροφής

καλύπτει ένα «ελάχιστο θερμιδικό ισοδύναμο» που αντιστοιχεί στις ανάγκες του συνολικού πληθυσμού.

Τέσσερα προϊόντα ήταν ζωτικά για τη βασική διατροφή του αγροτικού πληθυσμού. Μια τυπική αγροτική οικογένεια συμπλήρωνε το σιτηρέσιό της με αγαθά που παρήγε η ίδια: σάρι και κριθάρι, ελαιόλαδο και ελιές, κρασί, οπωροκηπευτικά και τα προϊόντα της μικρής, οικόσιτης κτηνοτροφίας και πτηνοτροφίας – κρέας, γάλα, τυρί και αυγά. Αυτά δεν είναι ελληνικές αποκλειστικότητες. Είναι κοινά χαρακτηριστικά όλων των περιοχών της βόρειας Μεσογείου, από τη Μικρά Ασία και την Κύπρο έως την Προβηγκία, την Καταλωνία και την Ανδαλουσία.

Στον Πίνακα 2 έχει υπολογιστεί η κατά προσέγγιση «θερμιδική αξία» της παραγωγής αυτών των τεσσάρων βασικών προϊόντων και ο αριθμός θερμίδων που αναλογούσε ανά κάτοικο από το 1860 έως το τέλος του αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΘΕΡΜΙΔΙΚΑ ΙΣΟΔΥΝΑΜΑ ΒΑΣΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ, 1860-1898

Κατά κεφαλήν συνολικού πληθυσμού, με συνυπολογισμό των εισαγωγών σίτου

Έτος ή περίοδος	Σίτος εγχώριος	Λοιπά δημητριακά	Ελαιόλαδο	Οίνος	Σίτος εγχώριος +εισαγόμενος	Στήλες 1+2+3+4	Στήλες 2+3+4+5
1860	783	1.002	166	200	1.063	2.151	2.432
1875	707	813	392	152	1.272	2.064	2.629
ΜΟ 1833~36	946	1.069	393	168	x	2.576	2.576+x
ΜΟ 1860~63	769	899	282	159	983	2.109	2.323
ΜΟ 1865~68	770	849	301	156	1.177	2.076	2.483
ΜΟ 1877~80	765	865	268	169	1.242	2.067	2.544
ΜΟ 1895~98	611	635	447	130	1.147	1.823	2.359

Πηγές:

Απογραφές 1860, 1875 και 1887.

Όγκος παραγωγής: Κωστελένος και Πετμεζάς (2007).

Εισαγωγές: Πίνακες Εμπορίου του Υπουργείου Οικονομικών.

Υπολογισμός θερμιδικού ισοδυνάμου βάσει αντιστοιχών για την Ισπανία: Simpson (1989).

Δεν καταγράφονται στοιχεία της δεκαετίας 1880 ως μη αξιόπιστα λόγω της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της μετακίνησης πληθυσμών.

Από τους υπολογισμούς προκύπτουν δύο συμπεράσματα. Πρώτον, η ανά κάτοικο παραγωγή έστω και μόνο των τεσσάρων βασικών εγχωρίων προϊόντων είχε θερμιδική αξία υψηλότερη από το ελάχιστο ποσό θερμίδων που απαιτείται για τον μέσο ανθρώπινο οργανισμό (στήλες 1, 2, 3, 4 του Πίνακα). Δεύτερον, αυτή η εγχώρια παραγωγή υπερεκάλυπτε τις στοιχειώδεις θερμιδικές ανάγκες του πληθυσμού όχι μόνο της υπαίθρου αλλά και ολόκληρης της χώρας σε ολόκληρη την περίοδο εκτός από την τριετία 1895-1898, μία από τις χειρότερες περιόδους πολέμου, κρίσης και πτώχευσης της νεοελληνικής ιστορίας.

Πέρα από τους αριθμούς, ωστόσο, υπήρχε ένας αφανής αλλά σημαντικός όγκος παραγωγής που μας διαφεύγει, για διάφορους λόγους, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο Ε2.1. Η παραγωγή αυτή υπερεκάλυπτε σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα τις θερ-

μιδικές ανάγκες του πληθυσμού της χώρας. Ήταν η παραγωγή που διέφευγε από τις απογραφές και τη φορολογία· τα προϊόντα που εξασφάλιζαν την αυτάρκεια των νοικοκυριών της υπαίθρου· τα περισσεύματα της παραγωγής που αντάλλασσαν μεταξύ τους οι μικροκαλλιεργητές και οι κτηνοτρόφοι· τα εισοδήματα της Πελοποννήσου από τις εξαγωγές σταφίδας· ήταν, επιπλέον, τα εισοδήματα από την παραγωγή καπνών η οποία εκτεινόταν σε όλες σχεδόν τις περιοχές της χώρας. Τα εισοδήματα από τις τελευταίες δύο μονοκαλλιέργειες μεταφράζονταν, φυσικά, σε αγοραστική δύναμη· και αυτή εκάλυπτε τουλάχιστον τα ελλείμματα στην αυτάρκεια ορισμένων νοικοκυριών και στις περισσότερες περιπτώσεις άφηνε μεγάλα περιθώρια όχι μόνο για άνετη διαβίωση αλλά και για αποταμιεύσεις και επενδύσεις. Τέλος, μεγάλο μέρος των περισσευμάτων εκάλυπτε ανάγκες του πληθυσμού της υπαίθρου για εισαγόμενα αγαθά, υποστηρίζοντας με αυτόν τον τρόπο το εμπορικό ισοζύγιο και γενικότερα τη μεγέθυνση της οικονομίας.

Απομένουν τα ερωτήματα για τον υποσιτισμό, την πείνα και τους λιμούς που έθεσα στο Κεφάλαιο Ε2.1. Πέρα από τους αριθμούς, μήπως υπήρχαν στην Ελλάδα του 19ου αιώνα άνθρωποι που υποσιτίζονταν διαρκώς και απλώς εξαφανίζονται κάτω από τους μέσους όρους; Μήπως υπήρχαν και ορισμένοι που πέθαιναν από την πείνα; Συνέβαιναν άραγε λιμοί μεγάλης διάρκειας και πόσο συχνά;

Ακριβής απάντηση δεν υπάρχει ούτε θα υπάρξει ποτέ. Μπορούμε απλώς να πιθανολογήσουμε ότι, από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα, η αναλογία των ανθρώπων που πεινούσαν ήταν πολύ χαμηλή. Αυτό είναι βέβαιο για τον αγροτικό πληθυσμό. Στις φτωχές, άγονες και απομονωμένες περιοχές της υπαίθρου υπήρχαν οπωσδήποτε ορισμένοι ιδιαίτερα φτωχοί ή ανήμποροι άνθρωποι, που υπέφεραν για δυο-τρεις μήνες από την πείνα σε ορισμένα χρόνια φυσικών καταστροφών ή κακής εσοδείας. Πληροφορίες και μαρτυρίες είδαμε άλλωστε πολλές στα Κεφάλαια Γ5, Γ6 και Γ7. Ωστόσο, οι πηγές που έχουμε μέχρι στιγμής δεν καταγράφουν λιμούς μεγάλης διάρκειας. Αναφέρονται μόνο λιμοί σπάνιοι και περιορισμένοι σε δύο-τρεις μήνες· και κατά τη διάρκειά τους είτε δεν καταγράφονται θάνατοι είτε μνημονεύονται ελάχιστοι που μπορούν πιθανότατα να αποδοθούν και σε άλλα αίτια εκτός από την πείνα. Αντιθέτως, η πείνα και η εξαθλίωση, στον περιορισμένο βαθμό που υπήρχαν, ήταν φαινόμενο των πόλεων. Στις μεγάλες πόλεις και ιδίως στην πρωτεύουσα, οι φτωχοί που υποσιτίζονταν και υπέφεραν διαρκώς ήταν πολλοί. Αλλιώς, η Αθήνα δεν θα χρειαζόταν το «Πτωχοκομείο» που ανήγγειλε η εφημερίδα *Μέλλον* το 1872:

Και ἄλλην μεγαλοδωρίαν μεγαθύμου τέκνου τῆς πατρίδος διασφαλίζομεν, τὴν παρὰ τοῦ κ. Συγγροῦ [...] προσφορὰν 50-60.000 δραχμῶν εἰς τὸ Συμβούλιον τοῦ ἐν Ἀθήναις Πτωχοκομείου πρὸς κατασκευὴν τοῦ καταστήματος αὐτοῦ. [...] Ὁ νῦν ἡγούμενος τῆς Μονῆς τῶν Ἀσωμάτων κ. Νικόδημος δὲν ἀντιτάσσει δυσκολίας εἰς τὴν παραχώρησιν τοῦ διὰ τὴν οἰκοδομὴν καταλλήλου γηπέδου. Ὡστε δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ οἰκοδομὴ ἄρχεται ὁσονούπω.¹

1. *Μέλλον* 7.12.1872.

ΑΡΙΘΜΟΙ, ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ ΘΕΡΜΙΔΕΣ

Ας δούμε πάλι, τώρα από κοντά, τον Πίνακα 2 του Παραρτήματος Ε2.1α. Περιλαμβάνει το εγχώριο στάρι, τα «Λοιπά δημητριακά» εκτός σίτου, το ελαιόλαδο και το κρασί (στήλες 1, 2, 3 και 4).

Η θερμιδική αξία του σίτου περιλαμβάνεται στον Πίνακα για ευνοήτους λόγους. Τα «Λοιπά δημητριακά» ήταν τότε κυρίως το κριθάρι, το καλαμπόκι και η σίκαλη, που χρησίμευαν στην παραγωγή αλεύρων και ψωμιού. Μεγάλο μέρος της παραγωγής, επομένως, διοχετευόταν στην αυτοκατανάλωση ή στην αγορά και κάλυπτε διατροφικές ανάγκες, όπως και στην περίπτωση του σταριού. Ακόμη και το πολύ μικρότερο τμήμα της παραγωγής άλλων δημητριακών που χρησίμευε ως ζωτροφή είχε, εμμέσως, θερμιδική αξία, αφού μετατρέποταν και αυτό σε προϊόντα κτηνοτροφίας και γαλακτοκομίας με μικρότερη ίσως αλλά σημαντική διατροφική αξία σε θερμίδες και πρωτεΐνες.

Ως προς το ελαιόλαδο, η θερμιδική αξία που καταγράφεται στον πίνακα βασίζεται στο σύνολο της παραγωγής του, μολοντί μεγάλο μέρος της παραγωγής του εξαγόταν από την χώρα. Εκτός της παραγωγής που αυτοκατανόωναν οι παραγωγοί, με το τίμημα που εισέπρατταν για τις ποσότητες που διοχέτευαν στην αγορά μπορούσαν προφανώς να αγοράσουν προϊόντα διατροφής τουλάχιστον ίσης θερμιδικής αξίας (ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη ότι το ελαιόλαδο δεν ήταν ποτέ ευτελές είδος διατροφής, και οι τιμές του, παρά τις διακυμάνσεις, ήταν κατά κανόνα υψηλότερες από τις τιμές των δημητριακών). Προσθέτω ότι ένα άλλο μεγάλο τμήμα της παραγωγής διοχετευόταν στις αγορές των πόλεων. Είναι μια πρώτη ένδειξη ότι το θερμιδικό προϊόν της υπαίθρου ικανοποιούσε όχι μόνο τις ανάγκες του δικού της πληθυσμού, αλλά και τις διατροφικές ανάγκες του αστικού πληθυσμού· ας πούμε, προς το παρόν, ότι τις ικανοποιούσε τουλάχιστον εν μέρει. Αυτοί είναι οι λόγοι για τους οποίους η θερμιδική αξία που καταγράφεται στον Πίνακα βασίζεται στο σύνολο της παραγωγής, χωρίς να αφαιρείται ούτε το εξαγόμενο τμήμα της ούτε αυτό που διοχετευόταν στις πόλεις.

Με την ίδια λογική καταγράφεται στον Πίνακα ολόκληρη η θερμιδική αξία της παραγωγής κρασιού. Το κρασί ήταν, εκείνη την εποχή, βασικό είδος διατροφής των αγροτικών πληθυσμών· συνεισέφερε μεγάλο μέρος των θερμίδων που χρειάζεται κατ' ελάχιστον ο ανθρώπινος οργανισμός, άρα η σημασία της αυτοκατανάλωσης ήταν μεγάλη. Υπήρχαν επίσης, όπως και στην περίπτωση του λαδιού, καλλιεργητές που διοχέτευαν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής

τους στην αγορά. Υπήρχαν επίσης και μερικοί που δήλωναν στις απογραφές το τμήμα της παραγωγής που κατανάλωναν οι ίδιοι. Επομένως, για το κρασί ισχύουν γενικότερα όσα είπαμε για το λάδι: εξαγωγές, τιμές συγκριτικώς υψηλές, χρηματική πρόσοδος που επέτρεπε την αγορά άλλων προϊόντων διατροφής ίσης ή μεγαλύτερης θερμιδικής αξίας, τροφοδοσία των αστικών πληθυσμών. Με αυτά τα δεδομένα, στην στήλη του κρασιού μπορεί να καταγραφεί η θερμιδική αξία του συνόλου της παραγωγής, ασχέτως αν καταναλίσκεται επί τόπου ή πωλείται στις πόλεις και στο εξωτερικό.

Το άθροισμα των τεσσάρων πρώτων στηλών καταγράφεται στην στήλη 5 του Πίνακα και είναι αρκετά υψηλό: από το 1860 έως το τέλος του αιώνα υπερβαίνει σταθερά τις 2.000 θερμίδες, δηλαδή το ελάχιστο που απαιτείται για τον μέσο ανθρώπινο οργανισμό (εξαιρείται η τριετία 1895-1898 με 1.823 μονάδες).

Ερχόμαστε τώρα στις στήλες 6 και 7. Η στήλη 6 τιτλοφορείται «Σίτος εγχώριος + εισαγόμενος». Καταγράφει την θερμιδική αξία του συνόλου των ποσοτήτων που παράγονταν και που εισάγονταν στην χώρα. Τέλος, η στήλη 7 προσθέτει και το εισαγόμενο σάρι στον υπολογισμό των θερμίδων ανά κάτοικο, καταγράφει δηλαδή το άθροισμα των στηλών 5 και 6. Εκ πρώτης όψεως, αυτό δεν φαίνεται λογικό, αφού το ζητούμενο είναι μόνο η θερμιδική αξία των προϊόντων που παράγονταν στην χώρα και όχι αυτών που εισάγονταν. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι την αξία των εισαγωγών σίτου την υπερεκάλυπταν οι εξαγωγές σταφίδας, και μάλιστα συνεχώς από το 1860 έως το 1930. Με άλλα λόγια, σε ένα υποθετικό «θερμιδικό ισοζύγιο» των δύο αυτών προϊόντων, η χώρα είχε μακροχρονίως περίσσευμα και όχι έλλειμμα. Γι' αυτόν τον λόγο, λοιπόν, θεωρώ ότι μπορεί κανείς να προσθέσει αυτό το «περίσσευμα» στην θερμιδική αξία της εγχώριας παραγωγής· και μπορεί να το προσθέσει, ακριβώς, ως περιθώριο ασφαλείας. Με τον συνυπολογισμό αυτού του περιθωρίου ασφαλείας, τα θερμιδικά ισοδύναμα που εμφανίζει ο Πίνακας στην στήλη 7 ανέρχονται σε 2.323 έως 2.629 θερμίδες ανά κάτοικο, υπερβαίνοντας κατά πολύ το ελάχιστο όριο.

Μολονότι τεκμαρτό, και αυτό το μέγεθος έχει πολύ μεγάλα περιθώρια ασφαλείας. Υπενθυμίζω ότι υπολογίζεται με βάση μόνο τέσσερα από τα βασικά προϊόντα της υπαίθρου. Έχω ήδη αναφέρει το περιθώριο που προκύπτει από την επιπλέον παραγωγή των τεσσάρων προϊόντων την οποία οι αγρότες είτε αυτοκατανάλωναν είτε αντήλλασαν με άλλα είδη διατροφής. Επιπλέον, όμως, υπάρχει ένα πρόσθετο περιθώριο που προκύπτει από τα άλλα προϊόντα της υπαίθρου. Συγκεκριμένως, από όλα τα γεωργικά προϊόντα εκτός από τα τέσσερα βασικά· από ολόκληρη την παραγωγή της κτηνοτροφίας, την οποία δεν ανέφερα μέχρι στιγμής· και από όλα τα μη βρώσιμα αγροτικά αγαθά που αποδίδουν εισόδημα το οποίο χρησιμοποιείται για αγορά ειδών διατροφής. Τέλος, ό,τι ισχύει γι' αυτήν την τελευταία κατηγορία ισχύει και για τα καπνά. Η αγοραστική δύναμη των καπνοπαραγωγών απέδιδε προφανώς και αυτή ένα θερμιδικό ισοδύναμο που καρπώνονταν οι ίδιοι και αυξάνει ακόμη περισσότερο το περιθώριο ασφαλείας της συλλογιστικής μας ως προς τους κατοίκους της υπαί-

θρου. Σημειώνω ότι τα καπνά και η σταφίδα ήταν δύο από τις σημαντικότερες πηγές εισοδημάτων της υπαίθρου, που κάλυπταν μεγάλο ποσοστό του ΑΕΠ της χώρας και πάνω από το ήμισυ των εξαγωγών της επί έναν και πλέον αιώνα.

Οφείλω μια σύντομη τεχνική διευκρίνιση για τον τρόπο με τον οποίο υπολογίζω το θερμιδικό ισοδύναμο. Παραθέτω, λοιπόν, ένα δείγμα με βάση το στάρι. Τα στοιχεία της παραγωγής προέρχονται από την απογραφή του 1860 και των εισαγωγών από τις εκδόσεις του Εθνικού Τυπογραφείου για το εξωτερικό εμπόριο.

- Συνολική παραγωγή: 91.113.821 χιλιόγραμμα.
- Εισαγωγές: 32.580.449 χιλιόγραμμα.
- Σύνολο: 123.694.270 χιλιόγραμμα.
- Σύνολο πληθυσμού: 1.089.886.
- Χιλιόγραμμα ετησίως ανά κάτοικο: 113,49.
- Ισοδύναμο ενός χιλιογράμμου σίτου σε θερμίδες: 3.420.
- Ισοδύναμο των 113,49 χιλιογράμμων σίτου: 388.145 θερμίδες ετησίως.
- Ημερήσιο θερμιδικό ισοδύναμο ανά κάτοικο της χώρας: 1.063 θερμίδες.

Στους πίνακες υπολογίζω τα θερμιδικά ισοδύναμα κατά κεφαλήν διαιρώντας όχι μόνο με τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας, αλλά με τον συνολικό. Υπολογίζοντας στην βάση του συνολικού πληθυσμού, έθεσα εμμέσως ένα βασικό ερώτημα: μήπως τα τέσσερα βασικά προϊόντα που παρήγε ο αγροτικός πληθυσμός (χωρίς την σταφίδα και τα καπνά) επαρκούσαν για να καλύψουν όχι μόνο τις δικές του θερμιδικές ανάγκες αλλά και αυτές του πληθυσμού των πόλεων; Είδαμε παραπάνω ότι η απάντηση είναι θετική και οδηγεί σε ορισμένα εύλογα συμπεράσματα. Πρώτον, αφού υπερκαλύπτουμε το ελάχιστο απαιτούμενο θερμιδικό ισοδύναμο ανά κάτοικο υπολογίζοντας αυτά και μόνο τα προϊόντα, αν μπορούσαμε να προσθέσουμε το σύνολο της πραγματικής αγροτικής παραγωγής, ο μέσος όρος ανά κάτοικο της χώρας θα αυξανόταν ακόμη περισσότερο. Δεύτερον, η απόδοση της αγροτικής παραγωγής τροφοδοτούσε επιπλέον και ένα τμήμα της αποταμίευσης και της επένδυσης του συνόλου της οικονομίας, μέσω των προσόδων που απεκόμιζαν από την κυκλοφορία της εμπορευματικής παραγωγής της υπαίθρου οι έμποροι, οι τοκιστές, οι τράπεζες, οι μεταφορείς και, τέλος, το κράτος με τους φόρους και τους δασμούς (τόσο με το εσωτερικό όσο και με το εξωτερικό εμπόριο). Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα τα αγροτικά στρώματα εξασφάλιζαν όχι μόνο την δική τους διαβίωση, ενίοτε δύσκολη, αλλά και την τροφοδοσία των αστικών στρωμάτων, ίσως και τον πλουτισμό τους· οι χωρικοί συντελούσαν όχι μόνο στην συντήρηση της υπαίθρου αλλά και στην επιβίωση του κράτους και στην άνθηση των πόλεων.

ΜΕΤΑΞΥ ΣΙΤΟΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΣΙΤΑΡΚΕΙΑΣ: ΕΝΑ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΕΣ ΔΙΛΗΜΜΑ

Η σιτοκαλλιέργεια ήταν επί έναν ολόκληρο αιώνα ένας μεγάλος και προβληματικός κλάδος της οικονομίας. Τα περισσότερα από τα προβλήματά του συνδέονταν με την παραγωγικότητα και με τον αγαθό κύκλο Επενδύσεις - Παραγωγικότητα - Επενδύσεις. Επενδύσεις δεν γίνονται χωρίς πλεόνασμα - χωρίς εισοδήματα, κέρδη και αποταμιεύσεις. Οι συνθήκες που περιγράψαμε στις προηγούμενες σελίδες μείωναν δραστικά το «πλεόνασμα» που αποκτούσαν οι χωρικοί από την καλλιέργεια δημητριακών. Μεγάλα ποσοστά του πλεονάσματος αντλούσαν και οι φόροι, κυρίως έως την κατάργηση της δεκάτης, στα 1880. Άλλοι φόροι λειτουργούσαν ως αντικίνητρα, μείωναν την παραγωγικότητα. Κλασική περίπτωση ήταν ο «φόρος επί των αροτριώντων κτηνών»: υπολογιζόταν βάσει του αριθμού των αροτριώντων ζώων (βοδιών ή αλόγων). Είτε στον χωρικό ανήκαν τα ζώα αυτά είτε, συνηθέστερα, στον ζευγά που τους τα νοίκιαζε, ο φόρος αύξανε το κόστος. Το κυριότερο, όμως, ήταν άλλο: ο φόρος εμπόδιζε ακόμη και την στοιχειώδη βελτίωση της παραγωγικότητας την οποία επιφέρει η σωστή, βαθιά, επιμελημένη άρωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Ιταλία τα αροτριώτα ζώα είχαν απαλλαγεί από την φορολογία ήδη από τον 15ο αιώνα.¹

Υπήρχαν και άλλες συνθήκες που μείωναν την παραγωγικότητα. Ένα πρώτο πρόβλημα ήταν το μικρό μέγεθος των κτημάτων. Ο μέσος κλήρος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ήταν το ένα τρίτο περίπου του μέσου δυτικοευρωπαϊκού, το ένα έκτο του αγγλικού. Το μικρό μέγεθος αυξάνει το κόστος και δεν επιτρέπει οικονομίες κλίμακος σε καλλιέργειες όπως τα δημητριακά (στις μεσογειακές καλλιέργειες, αντιθέτως, αυτό δεν ήταν τόσο μεγάλο μειονέκτημα).

Ένα δεύτερο πρόβλημα ήταν η περιορισμένη εφαρμογή νέων μεθόδων. Οι μεγάλες τεχνολογικές μεταβολές που είχαν εφαρμοστεί στις προηγμένες αγροτικές περιοχές της Ευρώπης μεταξύ 12ου και 18ου αιώνα, στην Ελλάδα εφαρμόστηκαν στον 19ο ή στον 20ό και, πάντως, σε μικρή κλίμακα. Στην κτηνοτροφία, π.χ., η γενετική βελτίωση ήταν για καιρό άγνωστη· η ενσταυλισμένη κτηνοτροφία ήταν περιορισμένη έως ανύπαρκτη· η αιγοτροφία και η νομαδική βοσκή κυριαρχούσαν. Σε πολλές περιοχές δεν γινόταν καν εναλλαγή καλλιερ-

1. Επομένως, στην Φλωρεντία του 1427, υπαγόταν στην φορολογία μόνο το «πλεόνασμα», τα προϊόντα «*d'avanzo alla vita*»: Herlihy - Klappisch (1978), σ. 242.

γειών· και σχεδόν παντού η λίπανση ήταν ανεπαρκής, η άροση επιφανειακή, η χρήση του αλόγου σπάνια. Στον 19ο αιώνα, το σιδερένιο αλέτρι δεν είχε ακόμη αντικαταστήσει το ησιόδειο άροτρο.²

Οι συνθήκες αυτές μείωναν μονίμως την παραγωγικότητα και διαιώνιζαν την ισχνότητα των επενδύσεων, σε έναν αυτοτροφοδοτούμενο φαύλο κύκλο. Ωστόσο, πολλά προβλήματα θα μπορούσαν να ξεπεραστούν. Ορισμένες βελτιώσεις δεν χρειάζονταν μεγάλες δαπάνες, ήταν κυρίως θέμα γνώσεων. Αλλά η αγροτική εκπαίδευση ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη. Το φυτώριο αγροτικής εκπαίδευσης που είχε ιδρύσει στην Αργολίδα ο Καποδίστριας είχε πέσει στο κενό. Η αγροτική επαγγελματική μόρφωση ουδέποτε απέκτησε στην Ελλάδα θέση ανάλογη με την σημασία των κοινωνιών της υπαίθρου και της αγροτικής οικονομίας.³

Τέλος, τα ισχνά εισοδήματα των μικροκαλλιεργητών εξαρτιόνταν από τους εμπόρους, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν τις διακυμάνσεις των εσοδειών για να μεγεθύνουν ακόμη περισσότερο τις διακυμάνσεις των τιμών ή, αντιθέτως, για να τις αμβλύνουν, πάντοτε προς όφελός τους, όπως ήταν φυσικό. Επιπλέον, οι έμποροι έλεγχαν τις τιμές με τις πρακτικές της προαγοράς της εσοδείας και του δανεισμού και αποσπούσαν μεγάλο μέρος των πλεονασμάτων της αγροτικής παραγωγής για να τα επενδύσουν εν συνεχεία στις πόλεις.⁴

Η προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας, το 1881, μετέβαλε τα συνολικά μεγέθη· μετέβαλε, επίσης, την κοινωνική διάρθρωση του αγροτικού πληθυσμού της χώρας, προσθέτοντας μια μάζα ακτημόνων στην κοινωνία μικροϊδιοκτητών της παλαιάς Ελλάδας.

Στα πρώτα χρόνια μετά την προσάρτηση, η θεσσαλική παραγωγή μειώθηκε (σε αυτό συνετέλεσε, εν μέρει, και η φυγή των μουσουλμάνων καλλιεργητών).⁵ Επιπλέον, σε αυτήν την μεταβατική περίοδο, φαίνεται ότι η θεσσαλική παραγωγή δεν μπορούσε πλέον να διοχετεύεται με την ίδια ευκολία στις προηγούμενες, οθωμανικές αγορές της.⁶ Αλλά εκτός από αυτές τις δυσκολίες, συγκυριακές και παροδικές, υπήρχαν και πολλά προβλήματα διαρθρωτικά και μακροχρόνια.

2. AP 1878 (73), Corfu 1876, σ. 407, 408. Πρώιμες μελέτες για την ιστορία της αγροτικής οικονομίας: Ζωγράφος (1980)· Ευελπίδης (1944)· Στεφανίδης (1955)· Αγγελόπουλος (1968).

3. Χαλικιόπουλος (1880), σ. 266-293. Ζωγράφος (1880), τ. Α', σ. 262-282, 293-345, 360 κ.ε.

4. Χαρακτηριστικός τίτλος δημοσιεύματος του βουλευτή Ηλία Ζέγγηλη (1895): *Περί τοκογλυφίας και των κατ' αυτής νομοθετικών μέτρων*. Πρβλ. AP 1867/68 (68) 1866, σ. 42: «η διαβίωση των αγροτών εξαρτάται στους χειμερινούς μήνες από τις προκαταβολές που τους δίνουν οι έμποροι με εγγύηση την εσοδεία του επομένου έτους». Σχετικά και τα: AP 1871 (65), Piraeus 1869, σ. 506· AP 1871 (65), Patras 1869, σ. 593, 595· AP 1871 (66), Morea 1870, σ. 859· AP 1897 (91), Corbett, σ. 374 (7). Πρβλ. Franghiadis (1990)· Καλαφάτης (1990, 1991, 1992).

5. Προς το παρόν, τα στοιχεία που διαθέτουμε για το οθωμανικό παρελθόν της Θεσσαλίας είναι ανεπαρκή. Γι' αυτό, δεν είναι δυνατόν να συγκρίνει κανείς αυτό το παρελθόν με την εξέλιξη της θεσσαλικής οικονομίας στην περίοδο μετά το 1881.

6. Μολονότι ένα τμήμα τουλάχιστον της θεσσαλικής παραγωγής θα εξακολούθησε οπωσδήποτε να διοχετεύεται με λαθρεμπόριο στις προηγούμενες αγορές της, τις γειτονικές οθωμανικές επαρχίες. Οι αγορές τις οποίες, ως φαίνεται, έχασαν οριστικώς οι παραγωγοί της Θεσσαλίας ήταν οι οθωμανικές κρατικές προμήθειες για τον εφοδιασμό στρατευμάτων και πόλεων.

Το θεμελιώδες πρόβλημα ήταν η οργάνωση της ιδιοκτησίας στη Θεσσαλία: στηριζόταν στο δίπολο «τσιφλικούχος - κολίγος»· και θα παρέμενε έτσι επί 40 ακόμη χρόνια, έως την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και την διανομή τους στους αγρότες. Η μεταρρύθμιση του Ελευθερίου Βενιζέλου νομοθετήθηκε πρώτα το 1911-1912 και εν συνεχεία το 1917, αλλά εφαρμόστηκε μεταξύ 1924 και 1932. Η κολιγική οργάνωση ήταν ανέκαθεν δυσμενέστατη για τους κολίγους και, φυσικά, δεν τους παρείχε ισχυρά κίνητρα για την αύξηση της παραγωγής. Βεβαίως, η νοσοτροπία τους θα αλλάξει ήδη από το 1911-1912, μετά την νομοθεσία της μεταρρύθμισης. Έως τότε, όμως, η έλλειψη κινήτρων ήταν μείζον εμπόδιο για την αύξηση της σιτοπαραγωγής.⁷

Με την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού τα μεγάλα κτήματα περιήλθαν στα χέρια ελλήνων κεφαλαιούχων που τα αγόρασαν, κυρίως ομογενών· και μάλιστα απογυμνωμένα από τους οθωμανούς καλλιεργητές τους. Επομένως, έλειπαν δύο στοιχεία που ήταν απαραίτητα για μια καπιταλιστικού τύπου ανάπτυξη των κτημάτων: αφενός, το εργατικό δυναμικό και, αφετέρου, η επιχειρηματική πρωτοβουλία. Οι περισσότεροι ομογενείς κεφαλαιούχοι είχαν αγοράσει τα κτήματα με σκοπό να τοποθετήσουν τα περισεύματά τους σε ασφαλέστερο έδαφος και όχι να δημιουργήσουν γεωργικές επιχειρήσεις.⁸ Η αδιαφορία τους δεν επέτρεψε την βελτίωση των μεθόδων, την άνοδο της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας. Υπήρξαν και εξαιρέσεις, φυσικά: ορισμένοι ομογενείς ασχολήθηκαν με τα τσιφλίκια τους, έκαναν σημαντικές επενδύσεις και τα οργάνωσαν με σύγχρονες μεθόδους. Αλλά οι εξαιρέσεις αυτές ήταν λίγες και δεν ανέτρεψαν τον κανόνα.⁹ (Δεν θα επεκταθώ εδώ περισσότερο στα θέματα των γαιοκτημόνων και του συστήματος γαιοκτησίας, τα οποία πραγματεύομαι εκτενώς τόσο σε προηγούμενα όσο και σε επόμενα τμήματα του βιβλίου).

Μέγα πρόβλημα ήταν και ο διεθνής ανταγωνισμός. Με την επέκταση των σιδηροδρομικών δικτύων και της υπερατλαντικής ατμοπλοΐας, το στάρι της Ρωσίας και, αργότερα, της Αμερικής έφθανε φθηνότερο παντού στην Ευρώπη και την Ανατολή. Η Θεσσαλία μπορούσε θεωρητικώς να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό με βελτίωση της παραγωγικότητας και αύξηση της παραγωγής. Ούτε στην περίοδο που εξετάζουμε συνέβη αυτό ούτε στον πρώιμο 20ό αιώνα θα συμβεί.

Υπό αυτές τις δυσμενείς συνθήκες, η παραγωγικότητα της Θεσσαλίας παρέμεινε στάσιμη για πολλά χρόνια. Και η θεσσαλική παραγωγή επέτρεψε απλώς μια δασμοβίωτη υποκατάσταση εισαγωγών.

7. Πρβλ.: Τσοποτός (1912), *Γη και γεωργία της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, και Τριανταφυλλίδης (1974), *Οι κολίγοι της Θεσσαλίας*.

8. Πρβλ. Spulber (1966), σ. 64.

9. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η στρατηγική των ομογενών γαιοκτημόνων ήταν επιχειρηματικά φρόνιμη, ίσως και ορθή. Οι επιχειρηματικοί κίνδυνοι ήταν αυξημένοι σε αυτήν την περίοδο ανατροπών στο διεθνές εμπόριο (1880-1910), και μάλιστα σε έναν κλάδο προϊόντων με έντονα συγκυριακά χαρακτηριστικά, όπως είναι τα δημητριακά.

Ας φύγουμε τώρα από την Θεσσαλία, για να δούμε την εξέλιξη της σιτοπαραγωγής στο σύνολο της χώρας. Σε απόλυτους αριθμούς, όπως είδαμε (στον Πίνακα 1 του Παραρτήματος Ε2.1α), ο συνολικός όγκος της αυξήθηκε κατά πολύ, τόσο μετά την προσάρτηση όσο και σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Ωστόσο, η παραγωγή κατά κεφαλήν αγροτικού πληθυσμού μειώθηκε. Λείπουν τα στοιχεία για να δούμε αν αυτό οφείλεται σε πτώση της παραγωγικότητας – αν και μάλλον αποκλείεται. Δεν οφείλεται, πάντως, στην μείωση της θεσσαλικής παραγωγής μετά την προσάρτηση. Η μείωση ήταν πρόσκαιρη· και η παραγωγή, έστω και μειωμένη, εξακολουθούσε να είναι πλεονασματική για τις ανάγκες της ίδιας της Θεσσαλίας. Άρα, διοχετευόταν στις λοιπές περιοχές της χώρας και κάλυπτε εν μέρει τα ελλείμματά τους σε δημητριακά. Επομένως, η μείωση της παραγωγής ανά κάτοικο της υπαίθρου οφείλεται σε αίτια γενικότερα, που δεν έχουν άμεση σχέση με την Θεσσαλία.

Πρώτο σημαντικό αίτιο ήταν η αύξηση του πληθυσμού, ιδίως των πόλεων. Στην αμέσως προηγούμενη περίοδο, 1861-1879, ο αστικός πληθυσμός είχε αυξηθεί κατά 68%, ο αγροτικός κατά 48%. Μεταξύ 1879 και 1896, ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε πάλι κατά 62% επιπλέον, ο αγροτικός κατά 38%.

Σχετική με την αύξηση του αστικού πληθυσμού ήταν η μεταβολή στην σύνθεση της διατροφής του, μεταβολή που συμβάδιζε με την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου. Το ψωμί συμμετείχε όλο και λιγότερο σε ένα διατροφικό μείγμα που γινόταν όλο και πλουσιότερο, όσο αυξάνονταν οι κάπως ευκατάστατοι αστοί και μικροαστοί.

Το σημαντικότερο ίσως αίτιο ήταν η στροφή προς άλλες, αποδοτικότερες καλλιέργειες, στην «παλαιά» Ελλάδα αλλά και στις νέες επαρχίες.¹⁰ Η μαζική στροφή προς την σταφίδα είναι η γνωστότερη· υπήρξαν και άλλες, ανάλογα με το έδαφος και το κλίμα της κάθε περιοχής – η μακροχρόνια στροφή προς τα καπνά ήταν η σημαντικότερη. Και η παρακμή της σταφίδας δεν επανέφερε τους καλλιεργητές στην οίκοκαλλιέργεια· τους οδήγησε σε άλλα προϊόντα, αποδοτικότερα. Στις μεταβολές αυτές συνετέλεσε, παραλλήλως, και η μετακίνηση αγροτών προς τις πόλεις επειδή επέβαλλε στα μέλη της υπόλοιπης οικογένειας, εκείνα που παρέμεναν στην ύπαιθρο, να εγκαταλείπουν τις λιγότερο αποδοτικές καλλιέργειες· και αυτές ήταν, συνήθως, τα δημητριακά.

Τέλος, σημαντικό αίτιο ήταν ο αυξανόμενος ανταγωνισμός των εισαγομένων δημητριακών. Η ανάπτυξη των σιδηροδρομικών και, κυρίως, των ατμοπλοϊκών μεταφορών κατέστησε ασυναγώνιστες τις τιμές των δημητριακών της Ρωσίας (και αργότερα των ΗΠΑ).¹¹ Για να γίνουν ανταγωνιστικά τα ελληνικά δημητριακά, χρειάζονταν επενδύσεις και τεχνολογικές βελτιώσεις που θα αύξαναν καθέτως την παραγωγικότητα. Αυτό προϋπέθετε, μεταξύ άλλων, προστατευτική πολιτική συνεκτική και μακροχρόνια, αλλά φθίνουσα και όχι σταθερή διά

10. Οικονομική Επιθεώρησης 10 (1882-1883), σ. 103-112 και 206-212.

11. Ακόμη και η Τουρκία άρχισε να εισάγει σιτάρι στην δεκαετία του 1920: McGowan (1981), σ. 9.

παντός. Η κρατική πολιτική, όμως, επηρεαζόταν από πολλές και αντικρουόμενες ανάγκες. Καλό παράδειγμα είναι η ανάγκη της σιτάρκειας για εξοικονόμηση συναλλάγματος εν καιρώ ειρήνης και για στρατηγικούς λόγους εν καιρώ πολέμου. Η ανάγκη της σιτάρκειας ερχόταν σε αντίθεση με την ανάγκη για φθηνά εισαγόμενα άλευρα, δηλαδή για φθηνό ψωμί ώστε να αποφεύγονται οι κοινωνικές αναταραχές, ιδίως σε περίπτωση σιτοδείας.

Άλλωστε, ο προστατευτισμός είναι έτσι κι αλλιώς δυσχερέστατος για αγαθά όπως τα δημητριακά. Οι διακυμάνσεις των διεθνών τιμών ήταν (και είναι πάντοτε) συχνές και μεγάλες. Το κράτος δεν μπορούσε και, ενίοτε, δεν προλάβαινε να αυξομειώνει συνεχώς τους δασμούς για να τις αντιμετωπίσει. Και σε περιόδους εγγώριας σιτοδείας, δεν το ήθελε: αντιθέτως, απέφευγε να θέσει σοβαρά εμπόδια στις εισαγωγές, γιατί αυτό οδηγούσε σε ανεξέλεγκτες ανατιμήσεις και σε κοινωνική αναταραχή – ο προστατευτισμός είχε κόστος για τις παρατάξεις που τον υποστήριζαν.

Πάντως, το φάσμα της σιτάρκειας για στρατηγικούς λόγους επηρέασε την κρατική πολιτική από τον ύστερο 19ο αιώνα και ύστερα, αλλά διατηρήθηκε και μετά την κατάρρευση του ελληνικού αλυτρωτισμού, το 1922. Στον Μεσοπόλεμο η πολιτική αυτή επιβλήθηκε αρχικώς εξ ανάγκης, για να αντιμετωπιστεί η ζήτηση του νέου προσφυγικού πληθυσμού, αργότερα επειδή η μεταξική δικτατορία έδωσε προτεραιότητα στην σιτάρκεια, για διαφόρους λόγους. Ωστόσο, η τάση προς την σιτάρκεια δεν οδήγησε ποτέ σε μακροχρόνιο προστατευτισμό. Οι πολεμικές συγκυρίες ανέτρεπαν αυτήν την πολιτική επειδή, ακριβώς, ήταν απρόβλεπτες. Σε περιόδους πολεμικών προετοιμασιών, η ανάγκη για αποθέματα δημητριακών ήταν φυσικό να ανατρέπει τους δασμούς. Και όταν πλέον είχε περάσει ο πόλεμος, η γρήγορη επιστροφή στην δασμολογική προστασία και τις υψηλές τιμές ήταν δύσκολη.

Όλα αυτά τα αίτια λειτουργούσαν στην συγκυρία και στην μεσαία ιστορική διάρκεια. Εκτός από αυτά, όμως, υπήρχαν και οι δομικές, μακροχρόνιες συνθήκες που απέκλειαν την μεγάλη και ανταγωνιστική σιτοπαραγωγή. Η μέχρι σήμερα ιστορία του κόσμου δείχνει ότι η καλλιέργεια δημητριακών απέδιδε μόνον όποτε στηριζόταν στην μεγάλη έκταση των κτημάτων και, κυρίως, την μαζική παραγωγή – είτε με την δουλειά και την δουλοπαροικία σε παλαιότερες εποχές είτε, στον 19ο και τον 20ό αιώνα, με μισθωτή εργασία, με διαρκώς ανανεούμενα μηχανικά μέσα και με συνεχώς εκσυγχρονιζόμενες μεθόδους. Όμως, στις περισσότερες ελλαδικές περιοχές, ηπειρωτικές και νησιωτικές, αυτές οι προϋποθέσεις ουδέποτε συνέτρεξαν και ήταν αδύνατον να συντρέξουν, για λόγους φυσικούς, κλιματικούς, δημογραφικούς, κοινωνικούς και, τελικώς, για λόγους πολιτικούς. Έχω ήδη αναπτύξει διά μακρών, στο Β΄ Μέρος, αυτές τις διαρθρωτικές συνθήκες. Επομένως, μπορούμε τώρα να κλείσουμε αυτήν την παρένθεση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε2.3

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΕΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ, 1860-1910

Οι Πίνακες 1 και 2 είναι αρκετά σαφείς ώστε να μη χρειάζονται ιδιαίτερο σχολιασμό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΕΛΛΕΙΜΜΑ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΙΣΟΖΥΓΙΟΥ, 1860-1910

Συνολικοί μέσοι όροι. Αξίες σε στερλίνες, συνολικές και κατά κεφαλήν. Ποσοστιαίες αυξομειώσεις.

Έτος ή περίοδος	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Σύνολο	Έλλειμμα	Εισαγωγές κ/κεφαλήν	Εξαγωγές κ/κεφαλήν
ΜΟ 1860-63	1.791.056	938.256	2.729.312	-852.800	1,6	0,8
ΜΟ 1865-68	2.669.503	1.524.383	4.193.886	-1.145.120	1,9	1,1
ΜΟ 1877-80	3.833.836	2.240.460	6.074.297	-1.593.376	2,3	1,3
ΜΟ 1882-85	4.902.840	3.069.802	7.972.642	-1.833.037	2,4	1,5
ΜΟ 1892-95	4.259.309	3.157.357	7.416.666	-1.101.952	1,8	1,3
ΜΟ 1895-98	4.757.684	3.135.708	7.893.393	-1.621.976	2,0	1,3
ΜΟ 1898-1901	5.379.757	3.763.485	9.143.241	-1.616.272	2,2	1,5
ΜΟ 1903-1906	5.573.360	3.812.707	9.386.067	-1.760.654	2,2	1,5
ΜΟ 1907-1910	5.979.596	4.715.731	10.695.327	-1.263.865	2,2	1,8
ΜΟ 1877-80 / 1865-68	44%	47%	45%	39%	21%	24%
ΜΟ 1892-95 / 1882-85	-13%	3%	-7%	-40%	-24%	-9%
ΜΟ 1895-98 / 1892-95	12%	-1%	6%	47%	7%	-5%
ΜΟ 1895-98 / 1882-85	-3%	2%	-1%	-12%	-18%	-14%
ΜΟ 1898-1901 / 1895-98	13%	20%	16%	0%	11%	17%
ΜΟ 1903-1906 / 1898-1901	4%	1%	3%	9%	0%	-2%
ΜΟ 1903-1906 / 1895-98	17%	22%	19%	9%	11%	15%
ΜΟ 1903-1906 / 1882-85	14%	24%	18%	-4%	-10%	-1%
ΜΟ 1907-1910 / 1903-1906	7%	24%	14%	-28%	4%	20%
ΜΟ 1907-1910 / 1895-98	26%	50%	35%	-22%	15%	38%
ΜΟ 1907-1910 / 1860-63	234%	403%	292%	48%	39%	109%

Πηγές:

Επίσημοι Πίνακες Εμπορίου. Ισοτιμία δραχμής - στερλίνας: ΓΒΔ (1993, σ. 128).

Πληθυσμός: 1833-1933: ΓΒΔ (1993, σ. 143-148).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

**ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ,
1860-1910**

Ποσοστιαία συμμετοχή κυριότερων προϊόντων, μέσοι όροι επιλεγμένων περιόδων

Έτος ή περίοδος	Κυριότερα εξαγωγικά προϊόντα, % συμμετοχής επί της συνολικής αξίας των εξαγωγών					Κυριότερα εισαγωγικά προϊόντα % συμμετοχής επί της συνολικής αξίας των εισαγωγών			
	Ελαιόλαδο	Οίνος	Σταφίδα	Καπνά	Σύνολο κυριότερων εξαγωγικών προϊόντων	Σίτος	Ενεργειακές πρώτες ύλες	Υφαντουργικά	Σύνολο κυριότερων εισαγωγικών προϊόντων
ΜΟ 1860-63	3%	5%	57%	3%	68%	15%	1%	30%	46%
ΜΟ 1865-68	13%	2%	48%	3%	66%	24%	2%	30%	56%
ΜΟ 1873-74	8%	3%	63%	2%	77%	25%	5%	25%	55%
ΜΟ 1887-89	4%	5%	55%	2%	65%	31%	2%	20%	53%
ΜΟ 1892-95	5%	7%	41%	3%	55%	25%	8%	17%	50%
ΜΟ 1895-98	5%	8%	37%	3%	52%	26%	8%	19%	53%
ΜΟ 1898-1901	4%	6%	45%	3%	58%	24%	8%	16%	48%
ΜΟ 1903-1906	5%	11%	35%	7%	58%	22%	5%	15%	43%
ΜΟ 1907-1910	8%	12%	31%	7%	58%	22%	8%	14%	45%

Πηγές: Επίσημοι Πίνακες Εμπορίου.

Ο ΓΛΑΔΣΤΩΝ, Ο ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΤΑΦΙΔΑ ΤΗΣ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

Είδαμε στους αριθμούς την απογείωση των εξαγωγών της αμπελουργίας. Πώς, άραγε, αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος την εξαγωγική αυτή δυναμική; Στα διπλωματικά έγγραφα της περιόδου 1860-1880 αναφέρονται συχνά ορισμένες ευφάνταστες προτάσεις των ελληνικών κυβερνήσεων προς την βρετανική, από την οποία ζητούσαν να μειώσει τους δασμούς που επέβαλλε στην ελληνική σταφίδα. Σε αντάλλαγμα, οι ελληνικές κυβερνήσεις υπόσχονταν να ανοίξουν την ελληνική ακτοπλοΐα σε βρετανικές εταιρείες, αίροντας το αποκλειστικό πρόνομιο που είχαν τα υπό ελληνική σημαία πλοία να εκμεταλλεύονται τις εγχώριες ακτοπλοϊκές γραμμές.¹

Το 1869, ο Γλάδστων αποφάσισε γενική μείωση δασμών για όλα τα προϊόντα που εισήγαγε η χώρα του. Το μέτρο εντασσόταν στην ευρύτερη πολιτική ελευθερίας του εμπορίου που εγκαινίασε τότε η αυτοκρατορία και που είχε παγκόσμιες επιπτώσεις. Η πολιτική αυτή ακολούθησε την υπογραφή της Zollverein (Τελωνειακής Ένωσης) του 1864 στην Γερμανία, ξεκίνησε με την εμπορική συνθήκη την οποία συνήψε η Μεγάλη Βρετανία με τον Ναπολέοντα Γ΄ το 1869, συμπληρώθηκε με ένα κύμα διμερών εμπορικών συμβάσεων και κορυφώθηκε με την κατάργηση του βρετανικού δασμού επί των δημητριακών το 1871.²

Όπως ήταν φυσικό, η γενική μείωση δασμών ελάττωσε και τον δασμό στην ελληνική σταφίδα. Βεβαίως, στην απόφαση να μειώσει τους δασμούς (και) της σταφίδας είχε οδηγήσει τον Γλάδσωνα η παγκόσμια αυτοκρατορική πολιτική και όχι ο γνωστός φιλελληνισμός του. Αυτό δεν εμπόδισε τους Έλληνες να επιδοθούν στις προσφιλείς τους ελληνοκεντρικές ερμηνείες και σε διθυραμβικές επιστολές προς τον Γλάδσωνα, όπως αυτή που τον διαβεβαίωνε:

Μετά τὸν Βάκχον καὶ τὸν Τριπτόλεμον, εἶσθε ὁ μεγαλύτερος εὐεργέτης τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας.

Παράλληλα με τους διθυράμβους, οι ελληνικές κυβερνήσεις άρχισαν και τις επικλήσεις – ζητώντας, βεβαίως, να μειωθεί κι άλλο ο βρετανικός δασμός. Το πρώτο αντάλλαγμα που θα μπορούσε να προσφέρει στην βρετανική κυβέρνηση η ελληνική ήταν η απελευθέρωση της ακτοπλοΐας. Αντιθέτως, δεν θα μπο-

1. FO 32.422, 3/7.1.1871, Erskine to Granville.

2. Ανδρεάδης (1910), *Ο Γλάδστων οικονομολόγος*, σ. 28-29.

ρούσε να προσφέρει αντίστοιχες μειώσεις δασμών στα βρετανικά προϊόντα. Οι αγγλικές εξαγωγές προς την Ελλάδα ήταν ασήμαντες για τα βρετανικά δεδομένα, ενώ ήταν τεράστιες για τα ελληνικά· οι ελληνικοί δασμοί δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλοί ώστε να επιδέχονται σοβαρή μείωση· και, κυρίως, το Ελληνικό Δημόσιο δεν θα άντεχε ούτε την παραμικρή μείωση εσόδων.

Το ερώτημα που τίθεται, βεβαίως, είναι αν η συναλλαγή συνέφερε πράγματι την Ελλάδα. Η μείωση ενός ήδη χαμηλού βρετανικού δασμού σε ένα προϊόν με σχετικώς ανελαστική μακροχρόνια ζήτηση, όπως ήταν η σταφίδα, δεν θα αύξανε και πολύ τις ελληνικές εξαγωγές.³ Οι Άγγλοι δεν θα έτρωγαν πολύ περισσότερες πουτίγκες ή κέικ αν οι σταφίδες τους στοίχιζαν λίγο φθηνότερα ούτε θα στρέφονταν προς την μαζική κατανάλωση σταφίδας. Αντιθέτως, η άρση του ακτοπολιτικού προνομίου ήταν σοβαρή παραχώρηση.

Το θέμα, όμως, έχει και άλλες διαστάσεις, εξ ίσου κωμικοτραγικές. Την ίδια εποχή και στο ίδιο προϊόν, στην σταφίδα, οι ελληνικές κυβερνήσεις εξακολουθούσαν να εισπράττουν έναν φόρο εξαγωγής που απέδιδε περίπου το 5% των συνολικών εσόδων του Δημοσίου.⁴ Ο φόρος αυτός ήταν μάλιστα υψηλότερος από τον βρετανικό δασμό εισαγωγής. Εκ πρώτης όψεως, λοιπόν, η επιμονή των ελληνικών κυβερνήσεων να πείσουν τους Βρετανούς να μειώσουν τον δασμό αυτόν φαίνεται εντελώς παράλογη. Φαίνεται, αλλά δεν είναι.

Ο λόγος ύπαρξης του ελληνικού φόρου εξαγωγής ήταν καθαρά ταμειευτικός. Αν τυχόν οι αφελείς Βρετανοί μείωναν τον δικό τους δασμό, οι πονηροί Έλληνες θα μπορούσαν ίσως να αυξήσουν αργότερα, κατά κάποιο ποσοστό, τον φόρο εξαγωγής· ή, τουλάχιστον, θα είχαν την δυνατότητα να μην τον μειώσουν. Θα διατηρούσαν έτσι αλώβητους τους πόρους του Δημοσίου ή, ακόμη καλύτερα, θα τους αύξαναν – χωρίς, μάλιστα, να επιβαρύνουν τους εκλογείς, αφού τον δασμό θα τον πλήρωναν οι εξαγωγείς σταφίδας.

3. AP 1868/69 (60), Cephalonia 1867, σ. 3-4.

4. Έως το 1880, ο δασμός στην σταφίδα ήταν 11 δραχμές κατά χιλιόλιτρο για τις επαρχίες Καλαμάτας, Μεσσήνης, Πύλου, Ολυμπίας και Ήλιδος, 13 δραχμές για τις άλλες επαρχίες και 18% (συν 2% δημοτικό τέλος) στην Επτάνησο: AP 1883 (71), Egerton (1882), σ. 435 (417). Η διαφορά εις βάρος της Επτανήσου οφείλεται στην ανυπαρξία της δεκάτης και των άλλων ελληνικών φόρων κατά την ένωση με την Ελλάδα το 1864, που ανάγκασε τις τότε κυβερνήσεις να επιβάλουν εξισορροπητική φορολογία: AP 1867/68 (68), Cephalonia 1866, σ. 44· A30 AP 1880 (72), Mounsey (1880) P. 443(425). Το 1880, ο Τρικούπης αυξάνει κατά 2 δραχμές το χιλιόλιτρο τον δασμό στην σταφίδα, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η συνολική φορολογική επιβάρυνση του προϊόντος με 340.000 δραχμές (AP 1883 [71], Egerton (1882), σ. 435). Με την αύξηση αυτήν, ο δασμός εξαγωγής για την Επτάνησο ανέρχεται πλέον σε 15 δραχμές και για την λοιπή Ελλάδα σε 13 δραχμές αντιστοίχως. Το 1882 καταργείται ο φόρος καλλιεργημένης επιφάνειας για τα σταφιδοχώραφα, παραμένει όμως ο δασμός εξαγωγής: AP 1883 (71), Egerton, σ. 433 (415). Με τον Προϋπολογισμό του 1883, ο Παύλος Καλλιγιάς, υπουργός Οικονομικών του Τρικούπης, μεταβάλλει την βάση υπολογισμού από δραχμές σε χρυσά φράγκα, πράγμα που ισοδυναμεί με αύξηση δασμών κατά 12%. Για την Επτάνησο, η επιβάρυνση έφθασε έτσι στο υψηλότερο για δασμό εξαγωγής ποσοστό του 24,4%. Στις άλλες επαρχίες, όπου ο δασμός υπολογίζεται στο βάρος, το αγγλικό προξενείο κάνει το 1883 την αναγωγή στην αξία και δίνει ποσοστό 6%: AP 1884 (83), σ. 52 (46). Στην ίδια μαρτυρία συγκρίνεται η απόδοση του δασμού το 1848 (24.000 λίρες) με το 1882 (134.000 λίρες ή 3.380.000 φράγκα, σχεδόν έξι φορές μεγαλύτερη).

Η ελληνική πονηρία δεν διαφεύγει της προσοχής των Βρετανών. Σε σχετική έκθεσή του ο εμπορικός ακόλουθος της πρεσβείας στην Αθήνα γράφει ότι, αν τυχόν υπογραφόταν μια τέτοια συμφωνία, θα έπρεπε

[...] να συμφωνηθεί με σαφήνεια ότι η μείωση του δασμού στην Αγγλία δεν πρόκειται σε καμιά περίπτωση να αντισταθμιστεί με αύξηση του δασμού εξαγωγής στην Ελλάδα [...] ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος απλής μεταβίβασης εσόδων από το βρετανικό στο ελληνικό δημόσιο ταμείο.⁵

Βεβαίως, αν η ελληνική κυβέρνηση ήθελε όντως να μειώσει την επιβάρυνση των παραγωγών και των σταφιδεμπόρων, δεν είχε παρά να μειώσει τον εξαγωγικό δασμό. Αυτό, όμως, δεν έγινε ούτε πριν ούτε μετά την περίοδο των διαπραγματεύσεων με τους Βρετανούς. Έτσι έρχεται κάποτε η στιγμή, το 1872, που η κυβέρνηση επικρίνεται στην Βουλή:

Μᾶς εἶπαν νὰ κάμωμεν ὄρκον [...] καὶ νὰ μὴ μεταβάλωμεν [εννοεί να μην μειώσουμε] τὸ ἐξαγωγικὸν τέλος τῆς σταφίδας, διότι εἶναι ἐλπίς νὰ γίνει μία ἐλάττωσις τοῦ φόρου ἐν Ἀγγλίᾳ. Πόσοι χρόνοι εἶναι ἀφόταν ἔγινεν ὁ νόμος; Τρία, τέσσερα χρόνια, μοῦ φαίνεται, καὶ ὅμως καμμία ἐλάττωσις τοῦ φόρου ἐν Ἀγγλίᾳ δὲν ἔγινε.⁶

Η τελευταία συζήτηση για το θέμα αυτό συνέπεσε με την πολιτική κρίση του 1874-1875, που θα καταλήξει στην άνοδο του Τρικούπη στην εξουσία. Ήταν η εποχή που άρχισε πάλι να υποβόσκει η επαναστατική διάθεση των πολιτικών δυνάμεων εναντίον της νέας δυναστείας και να αναζωπυρώνεται έτσι η πολιτειακή διαμάχη, με παράλληλο και υπόγειο στόχο την ανακατανομή της κρατικής εξουσίας. Δεν είναι περίεργο που την ίδια εποχή αναζωπυρώθηκαν και οι δημαγωγικές προσπάθειες για μείωση του περίφημου βρετανικού δασμού. Συζητήθηκε ακόμη και η μείωση των δασμών στα εισαγόμενα βρετανικά προϊόντα αν μειωνόταν ο βρετανικός δασμός στην σταφίδα. Αν οι συζητήσεις κατέληγαν σε αποτέλεσμα, και αυτή ακόμη η περιορισμένη προστασία των ελληνικών βιομηχανικών προϊόντων θα εξανεμιζόταν – τα βρετανικά προϊόντα κάλυπταν πάνω από το ένα τρίτο των ελληνικών εισαγωγών.⁷

Την πρωθυπουργία κατείχε, εκείνη την εποχή, ο Επαμεινώνδας Δεληγεώργης – οραματιστής και εκσυγχρονιστής, αλλά και παρορμητικός και φιλόδοξος και νέος και άπειρος. Είχε ανέλθει στην εξουσία το 1872 χάρη στο Λαυρεωτικό Ζήτημα, σε άσπονδη συνεργασία με τους ομογενείς κεφαλαιούχους και, κυρίως, χάρη στην υποστήριξη του Γεωργίου· και είχε έκτοτε γαντζωθεί στην εξουσία χάρη στην βασιλική εύνοια. Στις αρχές του 1874, αναζητούσε πλέον και

5. FO 32.429, 2/21.6.1872, Barrington to Granville.

6. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής Δ.Α.40/5.7.1872, σ. 431.

7. FO 32/429, 8/8.9.1872, Barrington to Granville: τα βρετανικά προϊόντα καλύπτουν το 39% του συνόλου των ελληνικών εισαγωγών το 1867, το 36% το 1868. Ομοίως στα εξής έγγραφα: AP 1880 (72), Mounsey, σ. 442-443 (424-425), AP 1874 (69) και AP 1882 (73). Τα στοιχεία προκύπτουν μετά από επεξεργασία. Πρβλ. Οικονόμος (1869).

άλλα στηρίγματα· και ο βρετανός πρέσβης, οσφραϊνόμενος την αναταραχή, αναρωτιόταν ήδη για την διαδοχή του πρωθυπουργού. Ξαφνικά, η σεμνή σταφίδα εισβάλλει στην σφαίρα της υψηλής πολιτικής και περιβάλλεται την πορφύρα της μυστικής διπλωματίας. Γράφει ο πρέσβης στον προϊστάμενό του, σε ανεπίσημη και ιδιωτική, άρα εμπιστευτική, επιστολή:

Αγαπητέ μου Τέντερντεν,

Σου γράφω [...] σχετικά με την επιθυμία της [ελληνικής] κυβέρνησης να επαναλάβει διαπραγματεύσεις για την μείωση ή την κατάργηση του δασμού της σταφίδας στην Αγγλία. Ο Δεληγεώργης θα ήταν τώρα πολύ πρόθυμος να ελευθερώσει πλήρως την ακτοπολία, και φρονεί ότι και η Βουλή θα ήταν επίσης διατεθειμένη να το κάνει, σε αντάλλαγμα για την παραχώρηση αυτήν, που θα την θεωρούσαν εδώ τόσο μεγάλο δώρο. Κατά την γνώμη μου, οι Έλληνες υπερεκτιμούν τα πλεονεκτήματα που θα αποκτούσαν από την κατάργηση του δασμού της σταφίδας, γιατί θα περνούσε αρκετός καιρός πριν μπορέσουν να εξαγάγουν μεγαλύτερες ποσότητες από αυτές που εξαγωγήν ήδη. Αλλά δεν τους το λέγω, γιατί μας συμφέρει να τους αφήνουμε να υποθέτουν ότι κρατάμε ένα καλό χαρτί, και ότι θα το κρατάμε ώσπου να κάνουν κάτι για να μας δελεάσουν να το θυσιάσουμε. Η σημερινή κυβέρνηση είναι πιθανό να πέσει· αλλά, όπως μου είπε και ο Δεληγεώργης, η αναγγελία της κατάργησης του δασμού θα εξασφάλιζε την δημοτικότητα για οποιονδήποτε πρωθυπουργό [...Αλλά και] ο διάδοχός του ίσως να είχε αρκετή διάθεση να συνεχίσει τις διαπραγματεύσεις, αν αφήσουμε να διαφανούν κάποιες ελπίδες.

Ειλικρινά δικός σου, όπως πάντα,

Στιούαρτ.⁸

Λίγες ημέρες νωρίτερα ο Γλάδστων, πρωθυπουργός της Αυτοκρατορίας, είχε καταθέσει στην Βουλή των Κοινοτήτων έναν κολοσσιαίο Προϋπολογισμό με πλεόνασμα 5.000.000 λιρών. Αυτό ήταν το έναυσμα που είχε αναζωπυρώσει το ελληνικό ενδιαφέρον για την σταφίδα. Και ο βρετανός πρέσβης, σε άλλη ανεπίσημη επιστολή του, είχε ήδη σχολιάσει με συγκαταβατική ειρωνεία το αιφνίδιο ελληνικό ενδιαφέρον:

Οι Έλληνες ανυπομονούν να μάθουν αν ο Κύριος Γλάδστων προτίθεται να κάνει και γι' αυτούς κάτι με το περίσσευμα των πέντε εκατομμυρίων, μειώνοντας τον δασμό στην σταφίδα.⁹

Δυστυχώς για την Βρετανική Αυτοκρατορία, ο Κύριος Γλάδστων δεν πρόλαβε να αξιοποιήσει το «χαρτί της σταφίδας» παράλληλα με τον «μοχλό του δανείου».

8. Stuart Papers, 8.2.1874, Stuart to Tenterden.

9. Stuart Papers, 3.2.1874, Stuart to Granville.

ΟΘΩΜΑΝΟΙ, ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΛΟΙΠΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ ΓΑΙΟΚΤΗΜΟΝΕΣ

Η σύγκριση των ελλήνων μεγαλοκτηματιών με τους γαιοκτήμονες στην λοιπή Ευρώπη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εγείρει ορισμένα ερωτήματα και απαντά πολύ περισσότερα. Εάν πράγματι οι μεγαλοκτηματίες στην Ελλάδα απείχαν από τις επενδύσεις στην γη, τότε πώς εξηγείται το ενδιαφέρον για την γαιοκτησία που έδειξαν, ήδη από τα επαναστατικά χρόνια, ορισμένοι κτηματίες ή τσιφλικούχοι που ήταν, ως συνήθως, και έμποροι και τοκιστές; Πώς εξηγούνται οι μεγάλες αγορές εθνικών γαιών (αλλά και ιδιωτικών κτημάτων) που πραγματοποιήσαν πολλοί από αυτούς στην Στερεά Ελλάδα και την Εύβοια πριν και μετά την απελευθέρωση; Και γιατί, μετά το 1881, στην Ηπειροθρессαλία, ορισμένοι ομογενείς επιχειρηματίες αγόρασαν τσιφλίκια από τους οθωμανούς κατόχους που έφευγαν –ή εκδιώκονταν– μετά την προσάρτηση των επαρχιών αυτών στην Ελλάδα; Εάν πράγματι είχαν αλλάξει στο μεταξύ οι στρατηγικές των παλαιών ελλαδικών γαιοκτημόνων, εάν πράγματι είχε επικρατήσει πάλι η ανασφάλεια και η αδιαφορία για επενδύσεις στην γη, πώς εξηγείται το ότι οι ομογενείς επιχειρηματίες, οξυδερκέστατοι συνήθως στις συναλλαγές τους, αγοράζουν μεγάλες εκτάσεις και γίνονται οιονεί γαιοκτήμονες την ίδια στιγμή που οι ελλαδίτες κτηματίες εγκαταλείπουν τα δικά τους κτήματα;

Οι αντιφάσεις είναι φαινομενικές. Υπάρχουν, άλλωστε, τρεις διακριτές ομάδες γαιοκτημόνων που, σε χωριστές ιστορικές στιγμές και για διαφορετικούς λόγους, ακολούθησαν εντελώς διαφορετικές στρατηγικές. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι προεστοί, έμποροι και τσιφλικούχοι που αγόρασαν εθνικές και ιδιωτικές γαίες στην Στερεά και την Εύβοια πριν και μετά την απελευθέρωση. Το ενδιαφέρον τους οφειλόταν σε πολλούς λόγους. Ο ένας ήταν η ελπίδα (ή η ψευδαίσθηση) ότι τίποτε σχεδόν δεν θα άλλαζε, ότι το τσιφλίκι θα διατηρούσε την ίδια περίπου οικονομική και κοινωνική αξία που είχε επί Οθωμανών και ότι οι τσιφλικούχοι και οι προεστοί θα ήταν και στο νέο καθεστώς άρχουσα τάξη, και μάλιστα χωρίς να είναι υποταγμένη στον οθωμανό επικυρίαρχο. Άλλος λόγος ήταν, πιθανότατα, οι χαμηλές τιμές γης εκείνη την περίοδο. Τρίτος λόγος ήταν ότι, μέσα στην γενικευμένη ανασφάλεια των επαναστατικών και των αμέσως μετεπαναστατικών χρόνων, η γη ήταν περιουσιακό στοιχείο λιγότερο επισφαλές από οποιοδήποτε άλλο. Ένας τέταρτος λόγος ήταν η προσδοκία κέρδους από την ανατίμηση της γης γύρω από τις αναπτυσσόμενες πόλεις. Πράγματι, η ζήτηση γης εκείνη την πρώιμη περίοδο διοχετεύθηκε κυρίως προς αγρο-

κτήματα γύρω από τις πόλεις, ιδίως την πρωτεύουσα,¹ τα οποία υπόσχονταν είτε καλές αποδόσεις ως περιαστικοί λαχανόκηποι είτε πιθανές υπεραξίες ως μελλοντικά αστικά οικοπέδα. Τέλος, ένας ακόμη λόγος ήταν η συμβολική, κοινωνική σημασία που είχε ανέκαθεν και παντού η μεγάλη γαιοκτησία.

Στην δεύτερη κατηγορία κτηματιών μπορούμε να κατατάξουμε όσους αγόρασαν αμπελώνες στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της ακμής. Οι αγοραστές αυτοί, όμως, ήταν κυρίως έμποροι και εξαγωγείς σταφίδας και οίνου, οι οποίοι δεν αγόραζαν οτιδήποτε· περιορίζονταν στους αμπελώνες, ει δυνατόν καλής ποιότητας, επειδή το κίνητρό τους ήταν οι συγκυριακές ευκαιρίες που τους προσέφερε η φυλλοξήρα. Ο χαρακτήρας των αγορών αυτών ήταν καθαρά επιχειρηματικός και, πάντως, συγκυριακός. Αλλά στην κατηγορία αυτήν θα επανέλθουμε.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει τους ομογενείς κεφαλαιούχους οι οποίοι αγόρασαν τσιφλίκια στην Ήπειρο και την Θεσσαλία μετά το 1881. Εκείνη την εποχή, η χρηματιστική κατάσταση στην Αυτοκρατορία τούς είχε εξωθήσει σε αθρόες εκποιήσεις τίτλων του Οθωμανικού Δημοσίου. Αυτοί που αγόρασαν κτήματα στην Ελλάδα, επομένως, μπορούσαν να τα εξοφλήσουν με οθωμανικό νόμισμα. Άρα, μπορούσαν έτσι να εξαγάγουν ένα μέρος των κεφαλαίων που διέθεταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· και να τα εξαγάγουν στην Ελλάδα, σε μια χώρα ασφαλέστερη γι' αυτούς, για ν' αγοράσουν γη, ένα επίσης ασφαλέστερο περιουσιακό στοιχείο. Διττή η εξασφάλιση, διπλά αποδοτική η επένδυση: αυτός ήταν ο σκοπός τους και όχι, βεβαίως, να βελτιώσουν με πρόσθετες επενδύσεις τα κτήματα που απέκτησαν και να αυξήσουν την απόδοσή τους. Υπήρξαν, βεβαίως, και ορισμένοι «γεωργόφιλοι», π.χ., οι Ζωγράφοι και οι Καραμάνοι· ήταν, όμως, εξαιρέσεις.²

Εάν αληθεύουν, οι παραπάνω υποθέσεις δείχνουν ότι αυτά ήταν τα κύρια κίνητρα που ώθησαν τους περισσότερους ομογενείς κεφαλαιούχους στις ηπειροθεσσαλικές τοποθετήσεις τους και όχι το ειδικό ενδιαφέρον τους για γεωργικές επιχειρήσεις. Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο ότι οι βελτιωτικές επενδύσεις τους στα κτήματα ήταν πολύ περιορισμένες, και ότι ακόμη μικρότερη ήταν η διάθεσή

1. GBD(1995). Πρβλ. Leontidou-Emmanuel (1981).

2. Ο ρόλος των γαιοκτημόνων είτε αγνοείται στην βιβλιογραφία (ιδίως την μαρξιστική) είτε αποσιωπάται είτε υποβαθμίζεται ή και διαστρεβλώνεται ώστε να συνταιριάζει με τα θεωρητικά στερεότυπα (όχι του Μαρξ, βεβαίως, αλλά ορισμένων ερμηνευτών του). Στην Ιταλία, οι «*Georgofili*» διάλεξαν αυτό το ελληνοπρεπέστατο όνομα για να δηλώσουν την οιονεί φυσιοκρατική ιδεολογία τους. Οι έλληνες θεωρητικοί του μαρξισμού δεν καταδέχθηκαν, όμως, να ασχοληθούν με τους Ιταλούς και με την ιστορία των ιδεών. Πρβλ. Τριανταφυλλίδης (1974)· Βεργόπουλος (1975, 1994)· για τις απλουστευτικές αυτές ερμηνείες, βλ. σχόλια και στις επόμενες τρεις σελίδες. Προσθέτω ότι, εκτός από τους οθωμανούς τσιφλικούχους, από την Θεσσαλία έφυγαν και οθωμανοί μικροκαλλιεργητές. Ορισμένα από τα κτήματα που κατείχαν τα ανέλαβαν πλέον όσοι χωρικοί παρέμειναν, κυρίως Έλληνες, οι οποίοι τα προσέθεσαν σε όσα χωράφια καλλιεργούσαν από παλιά. Αυτό είχε δύο ευνοϊκές συνέπειες. Πρώτον, αύξησε τα εισοδήματά τους, άλλο αν η συνολική παραγωγή έμεινε σχεδόν στάσιμη μετά την φυγή των οθωμανών χωρικών· και δεύτερον, η σπάνις εργατικών χεριών αύξησε τις διαπραγματευτικές δυνατότητές τους και επέσπευσε την μεταρρύθμιση. Τα θέματα αυτά αξίζουν μια διδακτορική διατριβή – όπως άλλωστε και το θέμα των γεωργοφίλων.

τους να μετατραπούν οι ίδιοι σε ενεργούς γαιοκτήμονες – με ελάχιστες εξαιρέσεις.³ Και, γενικότερα, όλοι οι λόγοι που αναφέραμε δείχνουν ότι αυτές οι επενδύσεις δεν είχαν στόχο την μακροχρόνια γεωργική εκμετάλλευση, αλλά είτε το συγκυριακό κέρδος είτε την εξασφάλιση του επενδυομένου κεφαλαίου είτε τα έμμεσα ωφελήματα της γαιοκτησίας, συμβολικά και κοινωνικά.

Απ' όσα έχουν ως τώρα αναφερθεί, είναι εμφανείς οι διαφορές της στρατηγικής των ελλήνων γαιοκτημόνων από την συμπεριφορά των αντιστοίχων τάξεων σε άλλες χώρες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης – Αγγλία, Πρωσία, Πολωνία, Ουγγαρία, Αυστρία. Ακόμη ενδεικτικότερη είναι η διαφορά με τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και, αργότερα, με την Ρουμανία. Παρά το κοινό οθωμανικό παρελθόν που αυτές οι βαλκανικές περιοχές μοιράζονταν με την Ελλάδα, οι διαφορές είναι σημαντικότερες από τις ομοιότητες.

Πράγματι, στις παραδουνάβιες ηγεμονίες η μεγάλη γαιοκτησία είχε μακρά παράδοση και η μακροχρόνια διάρθρωσή της ήταν πολύ διαφορετική από την ελληνική περίπτωση. Η ανεξαρτησία που απολάμβαναν μετά το 1712 οι παραδουνάβιες ηγεμονίες σε σύγκριση με τις ελλαδικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξασφάλιζε τα γαιοκτητικά δικαιώματα των γαιοκτημόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας· αν προσθέσει κανείς και τα άλλα προνόμιά τους, δεν μπορεί να συγκρίνει την θέση τους με την θέση των ελλήνων προεστών.

Ήδη από τον 18ο αιώνα, οι διαφορετικές αυτές συνθήκες είχαν δημιουργήσει σοβαρή παράδοση, είχαν σωρεύσει τεράστια κεφάλαια στα θυλάκια των ρουμάνων γαιοκτημόνων (από τους οποίους ορισμένοι ήταν Έλληνες) και τους είχαν επιτρέψει επιχειρηματικούς συνδυασμούς αδιανόητους στην Θεσσαλία. Τις περισσότερες επενδύσεις στην αγροτική παραγωγή, π.χ., δεν τις πραγματοποίησαν οι ίδιοι οι γαιοκτήμονες, αλλά οι ενοικιαστές των κτημάτων τους, που ήταν κυρίως εβραίοι έμποροι και επιχειρηματίες – και όχι μικροκαλλιεργητές. Στην Ελλάδα, οι συνεταιίροι των γαιοκτημόνων δεν ήταν επιχειρηματίες και έμποροι, ήταν μικροκαλλιεργητές ανεξάρτητοι και διεκδικητικοί. Από την άλλη πλευρά, τα εισοδήματα των ελλήνων εμπόρων δεν προέρχονταν από την παραγωγή των μεγάλων κτημάτων, όπως στην Ρουμανία, αλλά των μικρών. Και τα εισοδήματα αυτά ήταν εφικτά χάρη στα μεγάλα εμπορικά κέρδη και τα υψηλά επιτόκια. Γι' αυτό οι έμποροι στην Ελλάδα δεν είχαν κανένα λόγο να επενδύσουν σε αγορές ή ενοικιάσεις κτημάτων, εφόσον το εμπόριο και η τοκογλυφία τους απέδιδαν περισσότερα κέρδη και τους απέδιδαν τόσα επειδή συναλλάσσονταν από θέσεως ισχύος με μικρούς παραγωγούς και όχι με όρους αμοιβαιότητας, όπως συναλλάσσονταν οι εβραίοι έμποροι με τους ρουμάνους γαιοκτήμονες.

Επίσης από τον 18ο αιώνα, οι ρουμάνοι γαιοκτήμονες είχαν προχωρήσει στην ανάπτυξη μεγάλης και εξαγωγικής κτηνοτροφίας. Η επενδυτική αυτή δραστηριότητα είχε από τότε οδηγήσει σε μεγάλες εξαγωγές κτηνοτροφικών προϊό-

3. Αυτά τα θέματα, σε πρώτη μορφή: ΓΒΔ (1978.α, σ. 91, 1980.α) και GBD (1988, 1992, 1993).

ντων, παράλληλα με τις εξαγωγές δημητριακών. Στον 19ο αιώνα, οι επενδύσεις τους στην καπιταλιστική αναδιοργάνωση της παραγωγής και σε μεγάλης κλίμακας βελτιώσεις της καλλιέργειας δημητριακών αύξησαν ακόμη περισσότερο την παραγωγικότητα. Τέλος, από τις αρχές του 20ού αιώνα και ιδίως στον Μεσοπόλεμο, η αποδοτικότητα της ρουμανικής γεωργίας επέτρεψε εκβιομηχάνιση της χώρας ταχύτερη και εντονότερη από την αντίστοιχη ελληνική. Ήδη από την δεκαετία του 1870, π.χ., στο Βουκουρέστι είχε ιδρυθεί Εταιρεία Φωτισμού και Θερμάνσεως με κεφάλαιο 5.000.000 φράγκα, στην οποία συμμετείχαν οι εγχώριοι επιχειρηματίες Ι. Μεζεντιάνο, Ι. Ι. Νεγρεπόντης και Οδ. Ι. Νεγρεπόντης, καθώς και ο μεγάλος οίκος της Κωνσταντινούπολης «Ζαφειρόπουλος και Ζαρίφης». ⁴ Το 1938, εξάλλου, οι εξαγωγές τροφίμων και ζώων από την Ρουμανία, παρά την ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα, κάλυπταν μόλις το ένα τρίτο των εξαγωγών αυτής της χώρας. Αντιθέτως, την ίδια εποχή οι εξαγωγές τροφίμων και ζώων από την Ελλάδα κάλυπταν πάνω από τα δύο τρίτα του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών. ⁵

Έτσι έσβησε, ανεπαισθήτως, η τάξη των ελλήνων γαιοκτημόνων – ή, μάλλον, έτσι διαχύθηκε μέσα στα αστικά στρώματα και εκεί διαλύθηκε. Όλοι σχεδόν οι γαιοκτήμονες θα χρησιμοποιήσουν τις περιουσίες τους σαν αστοί· ώστε μέσα σε λίγες δεκαετίες, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να ξεχωρίσει τους απογόνους τους και τις οικογένειές τους από τα αστικά στρώματα. Πολλοί από αυτούς, εξάλλου, θα ενταχθούν σε ένα ευρύ πλέγμα κρατικών θεσμών: Δικαιοσύνη, Πανεπιστήμιο, ανώτατη υπαλληλία, στρατός. Μετά το τέλος του αιώνα, θα πρόκειται πλέον για ένα στρώμα καθαρά αστικό που θα περιλαμβάνει εμπόρους, τοκιστές, τραπεζίτες, αλλά και παντός είδους μορφωμένους αστούς.

Έτσι θα σβήσει, ανεπαισθήτως, ακόμη και η ανάμνησή τους. Δεν είναι περιέργο που, μετά τον Καλλιγά και τον Θεοτόκη, ο τελευταίος Έλληνας μυθιστοριογράφος που επικεντρώνει τρία μυθιστορήματα σε μεγαλοκτηματίες είναι ο Μ. Καραγάτσης – γόνος, ακριβώς, οικογένειας γαιοκτημόνων. Και ο τρόπος με τον οποίο ζει και πεθαίνει ο «Κοτζάμπασης του Καστρόπυργου», όπως και η απώλεια περιουσίας και μνήμης στα «Στερνά του Μίχαλου», συμβολίζουν τον θάνατο μιας τάξης.

Στην Ελλάδα, εξάλλου, η τάξη αυτή δεν είχε βαθύ ιστορικό παρελθόν όπως είχε, π.χ., στην Σικελία. Στον *Γατόπαρδο* του κόμητος Λαμπεντούζα (μεγάλο μυθιστόρημα αλλά και ιστορική μαρτυρία), την πολιτική δύναμη δεν την επιδιώκει ο αριστοκράτης γαιοκτήμων Σαλίνας, αλλά ο Ντον Καλότζερο, ανερχόμενος μικροαστός και μέλλων νεόπλουτος αστός. Ο κόμης Σαλίνας, γόνος πα-

4. *Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως* 3/15 Νοεμβρίου 1871.

5. Για την ανάπτυξη της ρουμανικής αγροτικής οικονομίας στον 19ο και τον 20ό αιώνα, καθώς και για την επενδυτική στρατηγική των ρουμάνων γαιοκτημόνων, βλ. Spulber (1961), σ. 91-92, 84-88, 92-95, 101· τα ποσοστά των εξαγωγών στην σ. 88.

νάρχαιας οικογένειας, αρνείται να επιδιώξει πολιτικό ρόλο. Αρκείται στον προ-
αιώνιο ηγετικό ρόλο του αριστοκράτη, έχοντας πλήρη συναίσθηση του τέλους
που έρχεται αναπόδραστο. Και παρατηρεί αφ' υψηλού, θλιμμένος αλλά ψύ-
χραιμος, την συγκέντρωση των ιδιοκτησιών του στα χέρια των ανερχομένων
αστών και την παρακμή της γαιοκτητικής αριστοκρατίας.

ΤΡΑΠΕΖΕΣ, ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΙ, ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΑ ΚΑΙ ΠΤΩΧΕΥΣΕΙΣ, 1871-1875

Η διαπλοκή των ομογενών επιχειρηματιών με τα κόμματα, με τις εκάστοτε κυβερνήσεις και με ισχυρές προσωπικότητες στην Ελλάδα οδήγησε όχι μόνο στο Ζήτημα των Τραπεζών και στο χρηματιστηριακό σκάνδαλο του Λαυρίου, αλλά και σε αμφισβητήσεις για όλες τις συμβάσεις που υπέγραψαν οι ομογενείς όμιλοι με την ελληνική κυβέρνηση, όπως π.χ., για το σιδηροδρομικό δίκτυο. Κάτω από τις συνθήκες αυτές ο ρυθμός αύξησης των πτωχεύσεων στην Αθήνα θα είναι ταχύτερος ακόμη και από τον ρυθμό που θα παρατηρηθεί λίγα χρόνια αργότερα στην πλούσια και βιομηχανική Λυών, στο ζενίθ της μεγάλης κρίσης του 1881-1882 (Πίνακας 1).¹

Το ίδιο πνεύμα επικρατεί στις επενδύσεις στους σιδηροδρόμους. Ο ανάδοχος δεν αρκείται στο συμβατικό του κέρδος, επιζητεί να κερδίσει και από την ελαχιστοποίηση των κεφαλαίων που θα απασχολήσει. Όταν έρχεται η στιγμή να καταβάλει την εγγύηση για το έργο, ο Βαλατζής, ανάδοχος της γραμμής Αθηνών - Ρίου - Βονίτης, δεν καταθέτει σε μετρητά τις 300.000 δραχμές που απαιτεί η προκήρυξη, δεν στέλνει καν εγγυητική επιστολή τράπεζας της οποίας είναι σημαντικός μέτοχος, πράγμα που θα ήταν ήδη μεγάλη γι' αυτόν ευκολία. Στέλνει μια απλή επιστολή: η Πιστωτική Τράπεζα «τίθεται εις τὴν διάθεσιν τῆς Κυβερνήσεως». Όταν στην Βουλή ελέγχεται ο αρμόδιος υπουργός, τότε η Πιστωτική στέλνει άλλη επιστολή και παρουσιάζει την καθυστέρηση σαν το φυσικότερο πράγμα: «θα καταθέσει» την εγγύηση σε τρεις μήνες.² Εννέα μήνες αργό-

1. Η αύξηση των πτωχεύσεων πρέπει να ήταν πολύ μεγάλη το 1874 και το 1875 στην Σύρο, όπως δείχνουν τα συνεχή σχόλια της συριανής εφημερίδας *Εξέγερσις*, καθώς και στα Ιόνια, όπως φαίνεται από την ειδησεογραφία της ομώνυμης εφημερίδας του Αργοστολίου και τις συζητήσεις στην Βουλή το 1873 και το 1874. Βεβαίως, η σύγκριση δεν έχει απόλυτη αξία, αποτελεί απλή ένδειξη. Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο κρίσεις και στις δύο τοπικές οικονομίες είναι πολύ μεγάλες, και δεν επιτρέπουν ποσοτικές συγκρίσεις. Ωστόσο, κανονικά θα περίμενε κανείς μάλλον χαμηλότερο ρυθμό πτωχεύσεων σε μια προβιομηχανική οικονομία, στην οποία ο ίδιος ο θεσμός της πτώχευσης καλύφθηκε νομοθετικά μόλις το 1874: Ρόκας (1978), *Πτωχευτικόν Δίκαιον*.

2. Πρακτικά Βουλής 1873, σ. 158, άρθρο 8 της σύμβασης για τον σιδηρόδρομο Αθηνών - Λαμίας (Συγγρός): η εγγύηση έπρεπε να κατατεθεί σε μετρητά ή σε ομολογίες δημοσίου δανείου, στο δημόσιο ταμείο, «*ἅμα τῇ ὑπογραφῇ*», δηλαδή στις 23 Μαΐου. Η εγγύηση πληρώθηκε σε ομολογίες. Αντίθετα, στην σύμβαση για τον σιδηρόδρομο Αθηνών - Ρίου - Βονίτης (Βαλατζής) οι καθυστερήσεις δημιούργησαν κύμα ερωτήσεων στην Βουλή. Η εγγύηση έπρεπε επίσης να κατατεθεί «*ἅμα τῇ ὑπογραφῇ*» (άρθρο 3 της σύμβασης, Πρακτικά Βουλής 1873, σ. 167), δηλαδή στις 17 Μαΐου. Την 1η Ιουνίου γίνεται στην Βου-

τερα δεν την έχει ακόμη καταθέσει. Αυτά συμβαίνουν σε εποχή κατά την οποία το δημόσιο ταμείο είναι άδειο, οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων έχουν μειωθεί και πολλές πρεσβείες στην αλλοδαπή έχουν κλείσει για λόγους οικονομίας. Ουμόσοφος και παραστατικός, ο βουλευτής Κερκύρας Ζωχός θα εκφράσει πολύ σύντομα, μόλις έναν μήνα μετά την επικύρωση των συμβάσεων των σιδηροδρόμων, την διάχυτη μεταμέλεια πολλών βουλευτών για τις παραχωρήσεις προς τους αναδόχους των δύο σιδηροδρομικών γραμμών:

Ἐνδέχεται νὰ μᾶς ἀγαποῦν [οἱ ὁμογενεῖς] ἀλλ' ἐγὼ δὲν τὸ πιστεύω [...] θὰ πάθωμεν ὅ,τι καὶ μετὸς σιδηροδρόμων· τουτέστι, θὰ προβῶμεν στραθὰ καὶ ἀνάποδα. Καὶ ὄντως· εἰς μὲν τὸν πρῶτον σιδηρόδρομον ἐδώκαμεν 15.000.000, εἰς δὲ τὸν δεύτερον ἐπάνω-κάτω 16.000.000. [...] Ἀλλὰ [ὁ δεύτερος σιδηρόδρομος...] διαφέρει καὶ κατὰ τὸ μήκος καὶ κατὰ τὰς δυσκολίας. Ὅθεν, ἢ ἐγέλασαμεν τὸν πρῶτον ἐργολάβον ἢ μᾶς ἐγέλασεν ὁ δεύτερος. Δὲν ὑποθέτω [...] τὸν πρῶτον ἐργολάβον τρελλόν. Ἀλλ' ἂν αὐτὸς δὲν εἶναι τρελλός, [ὁ δεύτερος] εἶναι δαιμονισμένος.³

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΤΩΧΕΥΣΕΙΣ, ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΛΥΩΝ, 1870-1884

1870	1871	1872	1873	1874	1875
21	31	55	58	76	104
100	148	262	276	362	495
1879	1880	1881	1882	1883	1884
144	148	209	279	282	394
100	103	145	194	196	274

Πηγές:

Λυών: J. Bouvier, «Les crises économiques», σ. 45 και 50.

Αθήνα: «Παλιγγενεσία» 15.10.1876. Δείκτες: Αθήνα 1870 = 100 και Λυών 1879 = 100.

λή η πρώτη ερώτηση (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* Ε.Α. 32). Τότε έδωσε ο υπουργός την ατελέστατη απάντηση ότι η τράπεζα «*έτέθη εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Κυβερνήσεως*». Στις 11 Ιουνίου το θέμα επανέρχεται στην Βουλή, ο υπουργός αναφέρει αόριστα μια εγγυητική, χωρίς όμως να την παρουσιάζει. Απλώς επαναλαμβάνει ότι η τράπεζα, «*κατ' ἐντολὴν τῆς (μητρικῆς τῆς) ἑταιρείας, ἐτέθη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως [καὶ] ἐδήλωσε τὴν ἀποδοχὴν τῆς [συμβάσεως]*» (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* Ε.Α. 40/1873). Ο υπουργός Οικονομικῶν Παπαμιχαλόπουλος θα προβάλει στην Βουλή την δικαιολογία ότι η τράπεζα «*μέχρι τοῦδε δὲν προσεκλήθη ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν νὰ καταθέσῃ τὸ ποσὸν αὐτό· θέλει ὅμως προσκληθῆ*». Έτσι, η εγγυητική θα κατατεθεῖ στην Βουλή εννέα ολόκληρους μήνες αργότερα, στις 23.2.1874 (Ε.Β. 14/23.2.1874, σ. 161). Και μάλιστα θα φέρει ημερομηνία 10 Ιουνίου 1873. Η σκόπιμη προχρονολόγηση έγινε προφανώς για να συγκαλύψει κάπως την καθυστέρηση. Σημειωτέον ότι η εγγύηση της τράπεζας απάλλασε τον ανάδοχο από το βάρος να καταθέσει μετρητά για τον σιδηρόδρομο. Αλλά ανάδοχοι και τραπεζίτες ήταν τα ίδια πρόσωπα. Έτσι ούτε ο ανάδοχος ούτε η τράπεζα που του ανήκε θα έβγαζαν μετρητά από τα ταμεία τους. Γιατί λοιπόν καθυστερούσαν να καταθέσουν μια εγγυητική που δεν τους κόστιζε τίποτε; Πιθανότατα διότι δεν ήθελαν να εγγραφεί το μεγάλο ποσό της εγγυητικής στο παθητικό του ισολογισμού της Τράπεζας ώστε να μην μειωθεί αντιστοίχως η οικονομική επιφάνεια στην οποία στηριζόταν η επέκταση ορισμένων εργασιών της: υπόδειγμα απληστίας.

3. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* Ε.Α. 42/13.6.1873.

Ο ίδιος βουλευτής έχει κάτι να πει και για την σύγκριση ανάμεσα στις ξένες επενδύσεις και τις επενδύσεις των ομογενών. Προτιμά τις ξένες, όπως ήταν αυτές που πρότεινε η Ιονική, που ανήκε σε βρετανούς μετόχους – και το υποστηρίζει απλά και στέρεα:

Ἡ Ἴονικὴ Τράπεζα σὰς λέγει [...]: θὰ φέρω χρήματα ξένα. Ἡ Πιστωτικὴ ἀπ' ἐναντίας, σὰς λέγει: θὰ ἐκδώσω μετοχάς.⁴

Ο Ζωχιός έχει, άλλωστε, απαντήσει ήδη στους συναδέλφους του, που υπερθεματίζουν για την ίδρυση της Πιστωτικής αναφέροντας ξένους συγγραφείς (όπως, φυσικά, τον Μισέλ Σεβαλιέ) και διαβάζοντας ολόκληρα αποσπάσματα στα γαλλικά:⁵

Ἐγὼ δὲν ἐξετάζω τὸν Σισμόνδη καὶ τὸν Γκρότ, πῶς τὸν λέγετε; ἐξετάζω τὸν χωρικὸν τὸν ἰδικόν μου. Πάρτετε τὸν χωριάτην, πέστε του τί τὸν συμφέρει, καὶ αὐτὸ νὰ κάμετε.⁶

Ἔτσι, η εφαρμογή των ξένων ιδεών δεν θα έχει καμιά σχέση με την βιομηχανία, καμιά σχέση με το γαλλικό πρότυπο ανάπτυξης. Πλάνη ήδη από την γέννησή της, πριν φθάσει στην Ελλάδα, η ιδεολογία γίνεται διπλή πλάνη μετά την μεταφύτευσή της. Θα περάσει καιρός πριν κατασκευαστούν, με βάση τις πλάνες και τις διαψεύσεις τους, νέες νοοτροπίες και μια νέα βιωμένη πραγματικότητα, λιγότερο αντιφατική.

4. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής Ε.Α. 39/9.6.1873, αγόρευση Ζωχιού.

5. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής Ε.Α. 36/6.6.1873 για την αναφορά στον Μισέλ Σεβαλιέ. Βλ. ιδίως τις αγορεύσεις και τις παρεμβάσεις του βουλευτή Βαλέττα στις συνεδριάσεις του Ιουνίου του 1873, μνημεία φορμαλιστικής και μιμητικής νοοτροπίας.

6. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής Ε.Α. 45/16.6.1873, σ. 61.

ΟΙ ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: «ΞΕΝΕΣ» Ή «ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ» ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ;

Το ερώτημα του τίτλου δεν είναι ρητορικό. Πράγματι, πώς θα χαρακτηρίσουμε τις επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα; Ως «ξένες» ή ως «ελληνικές»;

Η απάντηση εξαρτάται από τον σκοπό για τον οποίο θέτουμε το ερώτημα. Π.χ., αν θέλαμε να διαπιστώσουμε ποιο ποσοστό του εγχωρίου προϊόντος επενδύταν στην χώρα, δεν θα περιλαμβάναμε στην καταμέτρησή μας τις άμεσες επενδύσεις των ομογενών, αφού τα σχετικά κεφάλαια δεν προέρχονταν από εγχώρια παραγωγή. Άρα, στο συγκεκριμένο ερώτημα θα απαντούσαμε κατηγορηματικώς ότι πρόκειται για «ξένες» επενδύσεις.

Ωστόσο, με δεδομένη την ιδιοτυπία των ομογενών κεφαλαιούχων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς, με δεδομένη την ιδιαίτερη σχέση τους με την Ελλάδα, προτιμώ να θέσω ένα διαφορετικό ερώτημα: είχαν ή όχι οι ομογενείς κεφαλαιούχοι την πρόθεση να επανεξαγάγουν το κεφάλαιό τους και να εξάγουν συστηματικώς όλα τα κέρδη τους στην αλλοδαπή; Αν η απάντηση είναι θετική, έχουμε κάθε λόγο να θεωρήσουμε τις επενδύσεις τους «ξένες». Αντίθετως, αν στις προθέσεις τους ήταν η παραμονή κεφαλαίου και κερδών στην εγχώρια οικονομία, τότε μπορούμε να εξομοιώσουμε τις επενδύσεις τους με αυτές που πραγματοποιούσαν οποιοιδήποτε εγχώριοι έλληνες κεφαλαιούχοι. Οι λόγοι για τους οποίους προτιμώ αυτήν την διάκριση θα γίνουν ευκολότερα αντιληπτοί αν συγκρίνουμε τους ομογενείς με τους αλλοδαπούς επενδυτές.

Οι αλλοδαποί κεφαλαιούχοι, πριν κάνουν μια επιχείρηση (δηλαδή μιαν άμεση επένδυση) σε ξένη χώρα, κατά τις διαπραγματεύσεις τους με την εγχώρια κυβέρνηση επιδιώκουν κατά κανόνα μια βασική εξασφάλιση: την νομική δυνατότητα να μεταφέρουν κέρδη και κεφάλαια πίσω στην έδρα τους. Ο μόνος περιορισμός που οι αλλοδαποί επενδυτές διαπραγματεύονται με την εγχώρια κυβέρνηση είναι ο ρυθμός του επαναπατρισμού μέσα στον χρόνο· και τον σταθμίζουν με τον ρυθμό απόδοσης των επενδύσεών τους. Όσο ταχύτερος είναι ο ρυθμός του επαναπατρισμού που εξασφαλίζουν και όσο υψηλότερη είναι η αναμενόμενη αποδοτικότητα των επενδύσεών τους τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα να αποφασίσουν τελικώς να προβούν στην συγκεκριμένη επένδυση.

Σε γενικές γραμμές, οι ομογενείς ακολούθησαν την ίδια περίπου επενδυτική στρατηγική που ακολουθούσαν οι ευρωπαίοι κεφαλαιούχοι. Προτιμούσαν τις τοποθετήσεις σε κρατικά χρεόγραφα και μάλλον απέφευγαν τις επιχειρηματικές, άμεσες επενδύσεις, προφανώς επειδή θεωρούσαν την Ελλάδα, δικαίως, φτωχή

και οικονομικώς καθυστερημένη χώρα που είχε επιπλέον το «μειονέκτημα», σε σχέση με αποικίες, να είναι χώρα όχι μόνο ανεξάρτητη, αλλά και δημοκρατική και κοινοβουλευτική.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι ομογενείς είχαν ως απαραίτατο στρατηγικό κανόνα να μην τοποθετούν τα κεφάλαιά τους στην Ελλάδα και σε άλλες υπανάπτυκτες χώρες. Ο κεφαλαιούχος είναι φυσικό να προτιμά επενδύσεις σε περιοχές αφενός οικείες, αφετέρου ασφαλείς. Αλλά αυτή η προτίμηση δεν αποκλείει τις επενδύσεις σε υπανάπτυκτες χώρες, με την μορφή των επενδύσεων χαρτοφυλακίου. Αυτό, άλλωστε, εξασφαλίζει ένα ισόρροπο μείγμα επενδύσεων χαμηλού κινδύνου με χαμηλές αποδόσεις και υψηλού κινδύνου με δυνάμει υψηλές αποδόσεις.

Εξάιρετο δείγμα της επενδυτικής στρατηγικής των μεγιστάνων της ομογένειας αποτελεί η κατανομή των κινητών αξιών της περιουσίας του Ανδρέα Συγγρού το 1901, όταν γίνεται η καταμέτρηση της κληρονομιάς του: δείχνει, ακριβώς, επιμελημένη διασπορά επενδύσεων σε πολλές χώρες.¹ Το παράδειγμα του Συγγρού και των ομογενών εκατομμυριούχων γενικότερα το ακολουθούσαν πολλοί αυτόχθονες επιχειρηματίες και κεφαλαιούχοι αστοί.

Επομένως, τις τοποθετήσεις ομογενών κεφαλαιούχων σε ελληνικά χρεόγραφα και σε τραπεζικές καταθέσεις τις θεωρώ κατά κανόνα επενδύσεις αλλοδαπών κεφαλαίων. Άλλωστε, τα ελληνικά κρατικά χρεόγραφα, ακόμη και ορισμένα που προέρχονταν από εσωτερικά δάνεια, εκδίδονταν πάντοτε σε ξένο νόμισμα ή με ρήτρα χρυσού και κυκλοφορούσαν ευρύτατα στις ξένες και τις παροικιακές χρηματαγορές. Η ίδια λοιπόν η φύση των χρεογράφων αυτών ήταν διεθνική και ευέλικτη, στοιχεία που ταίριαζαν καλά με την στρατηγική των ομογενών και την ευρύτερη επιχειρηματική λογική τους. Όπως όλοι οι σοβαροί και ισχυροί κεφαλαιούχοι απανταχού της γης, έτσι και οι ομογενείς θεωρούσαν τις επενδύσεις χαρτοφυλακίου περιουσιακό στοιχείο διεθνικό, μετατρέψιμο, ευκίνητο. Είναι φυσικό με τον ίδιο τρόπο να αντιμετώπιζαν και τις επενδύσεις τους στα χρεόγραφα του ελληνικού κράτους και τις καταθέσεις τους σε ελληνικές τράπεζες.²

1. Έκθεσις του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους (κληρονομία Α. Συγγρού), Εθνικόν Τυπογραφείον, 1904.

2. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, φάκελος «Δάνειον των 25 εκατομμυρίων», φάκελος «Ευ. Βαλτατζής», φάκελος «Συγγρός, Κορωνιός και Σία»: πρόκειται για το πρώτο δάνειο που χρησιμοποίησαν οι χρηματιστές του Γαλατά με σκοπό να διεισδύσουν στην ελληνική αγορά. Για το ίδιο δάνειο, βλ. επίσης τα σχόλια του τότε πρέσβη της Γαλλίας Ζυλ Φερρύ: *Papiers Thiers* (8) CP 35/20.2.1873, Ferry à Rémusat. Επίσης AP 1883 (LXXIII), Piraeus 1882, σ. 1306· E.F.C.Law, AP 1893, Annual Series Nr. 1169, σ. 15, 22· AP 1881 (LXXXIX), Athens 1881 (Mounsey), σ. 389-390 (367-368)· και ΥΕ, 8/4, 10467/20.12.1868 και 666/19.1.1869, Χατζανάρης (Τεργέστη) προς Π. Δεληγιάννη· ΥΕ 8/4, 293/9.2.1869, Ζυγομαλάς (Αλεξάνδρεια) προς Θ. Δηλιγιάννη. Βλ. και Ν. ΑΣΖ/21.2.1883. Για τις στρατηγικές και την τακτική διείσδυσης των ομογενών κεφαλαιούχων, βλ. Ανώνυμος (1883, υπογραφή: «Ζ»), «Το δάνειον των 10 εκατομμυρίων»· Σιμόπουλος (1894)· Συγγρός (1908), τ. Β', σ. 195, 200-204· Ανδρεάδης (1925), σ. 89, 110, 157, 163· ΓΒΔ (1977, 1980, Κεφάλαιο Β'). Πρβλ. Bouvier (1961), τ. I, σ. 241 κ.ε., τ. II, σ. 683.

Αντιθέτως, εξομοιώνω τις άμεσες επενδύσεις των ομογενών κεφαλαίουχων σε εγχώριες επιχειρήσεις, σε κτήματα και σε σπίτια, με τις αντίστοιχες επενδύσεις εγχωρίων κεφαλαίων. Οι ίδιοι οι ομογενείς τις αντιμετώπιζαν άλλοτε ως έλληνες και άλλοτε ως ξένοι. Αυτό δεν σημαίνει ότι ρύθμιζαν την συμπεριφορά τους με βάση τον πατριωτικό τους συναισθηματισμό, μολονότι και αυτό το κριτήριο έπαιζε ρόλο. Το σημαντικότερο κριτήριό τους ήταν, πιστεύω, οι μακροχρόνιες προβλέψεις τους για τον γεωγραφικό τόπο της διαμονής ή της έδρας τους και για τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο των επενδύσεών τους (πάντοτε με ορίζοντα μακροχρόνιο). Εγκατεστημένοι σε περιβάλλοντα αλλόθρησκα, αλλοεθνή, ξένα, ήταν φυσικό να αισθάνονται ανασφάλεια, μικρότερη ή μεγαλύτερη, ανάλογα με τον τόπο διαβίωσής τους. Αυτό τους οδηγούσε φυσιολογικά στην σκέψη ότι ίσως θα χρειάζονταν κάποτε, οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους, να μεταφέρουν στην Ελλάδα την διαμονή τους, ένα μέρος των αποταμιεύσεων ή των επενδύσεών τους, κατά περίπτωση και την επαγγελματική έδρα τους. Η προοπτική αυτή ούτε ευχάριστη τους ήταν ούτε αποκλειστική: ήταν απλώς δικλίδα ασφαλείας, τμήμα της λογικής μιας διασποράς που έχει πρόσβαση σε ένα «συγγενικό» της εθνικό κράτος.

ΜΙΑ ΞΕΝΗ ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΕΝΔΥΣΗ
ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Η επένδυση μιας βρετανικής εταιρείας στην αποξήρανση και την εκμετάλλευση της λίμνης Κωπαΐδος, μια ιστορία που διήρκεσε από το 1870 έως το 1953, είναι παραδειγματική περίπτωση για δύο λόγους. Αφενός, προοιωνίζεται ορισμένα από τα πιο μακροχρόνια προβλήματα που θα αντιμετώπιζαν οι άμεσες ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα. Αφετέρου, δείχνει με ενάργεια αυτό που έχει ήδη διαπιστωθεί σε προηγούμενα κεφάλαια του βιβλίου: ότι η κρατική πολιτική ήταν πάντοτε επωφελής για τους χωρικούς και μάλλον δυσμενής για τις μεγάλες μονάδες αγροτικής παραγωγής (B1.4, E3.4, βλ. και Μέρος Η΄).

Η βρετανική εταιρεία είχε αναλάβει, ήδη από την δεκαετία του 1870, την αποξήρανση της λίμνης, της οποίας η έκταση ήταν τεράστια για τα ελλαδικά μεγέθη. Είχε επίσης αναλάβει την εκμετάλλευση των κτημάτων που θα αναδύονταν, τα οποία ήταν δυνάμει ευφορότατα. Μεταξύ 1870 και 1910 η πολιτική του κράτους ήταν ευνοϊκή για την εταιρεία. Οι κυβερνήσεις της εποχής και οι βρετανοί ήθελαν προφανώς «να δημιουργήσουν επί τόπου μια αγροτική μονάδα-πλότο, η οποία θα εισήγαγε σύγχρονη τεχνολογία και νέες μεθόδους εκμετάλλευσης».¹

Η μεγάλη αυτή επιχείρηση θα στηριζόταν, ουσιαστικά, στην μισθωτή εργασία. Ωστόσο, δεν είχαν την ίδια ακριβώς άποψη για το μέλλον της λίμνης οι χωρικοί της περιοχής, καλλιεργητές των παροχθίων κτημάτων και όσων εκτάσεων αποξηραίνονταν βαθμιαίως. Θεωρούσαν ότι τους ανήκαν όχι μόνο τα παρόχθια κτήματα, αλλά και η λίμνη – μολονότι είχε εξ αρχής χαρακτηριστεί «εθνική γη».

Οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να προστατεύσουν την λίμνη από τις συνεχείς διεκδικήσεις των χωρικών. Το 1871, η Κωπαΐς εξαιρέθηκε από την διανομή των εθνικών γαιών. Το ίδιο θα συμβεί και το 1924, με την νέα διανομή. Αυτό σήμαινε ότι η αποξηραμένη λίμνη παρέμεινε υπό τον έλεγχο της εταιρείας για όλο αυτό το διάστημα.

Εντούτοις, σε όλη την διάρκεια αυτής της μακράς περιόδου, επί 50 ολόκληρα χρόνια, οι καλλιεργητές αντιστέκονταν στις καινοτομίες των ιδιοκτητών και, ειδικότερα, στην μετατροπή των καλλιεργειών που η εταιρεία προ-

1. Μέλιος (1986 και αδημοσίευτο χ/φο 1991).

σπαθούσε να τους επιβάλει. Ταυτοχρόνως, απαιτούσαν συνεχώς την διανομή των αγρών στις οικογένειές τους και απέφευγαν, όσο τους ήταν δυνατόν, την μισθωτή εργασία. Θα χρειαστεί μισός αιώνας διαπραγματεύσεων και αντιπαραθέσεων για να επιβληθεί, μόλις το 1930, ένα σύστημα οιοει υποχρεωτικής μισθωτής εργασίας· και μάλιστα για μέρος μόνο των γαιών. Αλλά ούτε αυτό το σύστημα θα ευδοκιμήσει. Οι καλλιεργητές θα συνεχίσουν τις κινητοποιήσεις τους, έως την τελική τους επικράτηση: το 1953 θα τους διανεμηθούν όλα τα κτήματα της εταιρείας.

Η Κωπαΐς ήταν ίσως η καταλληλότερη περιοχή της χώρας για την ανάπτυξη μιας μεγάλης μονάδας καπιταλιστικής αγροτικής εκμετάλλευσης με μισθωτή εργασία. Παρ' όλα αυτά, επί έναν αιώνα και πλέον, οι χωρικοί αντιπαράτασσαν την δική τους, την μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση, στο σύστημα που προσπαθούν να επιβάλουν το κράτος και ο αλλοδαπός κεφαλαιούχος και γαιοκτήμων. Αλλά, ενώ το πρώτο σύστημα, παραδοσιακό, το προστατεύουν σθεναρότατα οι χωρικοί, το δεύτερο, σύγχρονο και καπιταλιστικό, θα επιβληθεί αργά, τμηματικά και πρόσκαιρα.

Καπιταλιστικός θύλακος στην Ελλάδα των μικροϊδιοκτητών, αυτό το αποτυχημένο πείραμα δείχνει καθαρά τις αντιστάσεις που συναντούσε στην Ελλάδα οποιαδήποτε πολιτική ευνοϊκή προς την μεγάλη ιδιοκτησία. Οποιαδήποτε πολιτική αντίθετη προς τα συμφέροντα των χωρικών και τις προδιαγραφές της μικρής οικογενειακής μονάδας ήταν καταδικασμένη. Γιατί ενάντια σε μια τέτοια πολιτική ορθωνόταν συνεχώς η αγροτική τάξη: ισχυρή δύναμη στους κόλπους των πελατειακών δικτύων και συντριπτική εκλογική πλειοψηφία.

Η επένδυση της βρετανικής εταιρείας στην Ελλάδα, παρά την αποτυχία της, δεν ήταν παράλογη, ιδίως στην εποχή που έγινε. Οι βρετανοί επιχειρηματίες απλώς δεν στάθμισαν σωστά ούτε την ισχύ των ελλήνων μικροκαλλιεργητών ούτε την λογική του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τους δεσμούς του με το πελατειακό σύστημα. Μακροχρονίως, οι δεσμοί αυτοί ήταν κατά κανόνα οικονομικώς ατελέσφοροι για την ελληνική ύπαιθρο και για τον πληθυσμό της, και πολιτικώς τελεσφόροι για τις πολιτικές τάξεις και, γενικότερα, για το κοινοβουλευτικό καθεστώς. Ήταν επίσης κοινωνικώς αναγκαίοι για την εξισορρόπηση της ταξικής ανισότητας, άλλο αν η διαίωσίση τους έως τις αρχές του 21ου αιώνα θα είναι πλέον βλαπτική σε όλα τα πεδία.

Την ίδια εποχή που οι βρετανοί κεφαλαιούχοι αδιαφορούσαν για την ελληνική αγορά, υπήρχαν έλληνες που επένδυαν στην Μεγάλη Βρετανία. Οι ελληνικές επενδύσεις στην ναυτιλία, όπως είδαμε, δεν είναι ανεξήγητες· αλλά μια ελληνική επένδυση στην βρετανική βαριά βιομηχανία έχει μια δόση ειρωνείας.

Το 1873, η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία ίδρυσε στην Αγγλία την εταιρεία Royal Greek Iron Foundry of Newcastle. Στην ελληνική γλώσσα, ο τίτλος της ήταν «Βασιλικά Ελληνικά Σιδηροτηκτικά εν Newcastle Εργοστάσια». Καταστατικός σκοπός της εταιρείας ήταν η τήξη στην Μεγάλη Βρετανία των σιδηρομεταλλευμάτων της Σερΐφου.

Η εταιρεία δεν οικοδόμησε εξ υπαρχής ένα νέο εργοστάσιο στο Νιούκασλ· απλώς αγόρασε και ξανάνοιξε ένα παλιό εργοστάσιο που είχε κλείσει και παρέμενε αργό (οι πηγές μας δεν αναφέρουν τους λόγους για τους οποίους το εργοστάσιο αυτό αργούσε και προσφερόταν προς πώληση).²

Η συνολική αξία της επένδυσης ανήλθε σε 12.000 λίρες στερλίνες (300.000 χρυσά φράγκα). Το σημαντικό αυτό ποσό διατέθηκε στην αγορά του εργοστασίου, την επισκευή των υψικαμίνων του και των λοιπών εγκαταστάσεων, την αγορά μηχανημάτων και, τέλος, την κατασκευή νέων κλιβάνων που θα παρήγαγαν ανθρακίτη.

Πρωταγωνιστές της επένδυσης ήταν ο Στέφανος Ξένος, που εκπροσωπούσε την ελληνική εταιρεία, και δύο Γάλλοι, οι αδελφοί Τυμπινί (Tubini), οι οποίοι χρηματοδότησαν την επένδυση μέσω του *Crédit Foncier* του Λονδίνου.

Τα πρόσωπα αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Στέφανος Ξένος ήταν από τους πρώτους έλληνες επιχειρηματίες που πραγματοποίησαν μαζικές επενδύσεις σε ατμόπλοια· το 1860 είχε ήδη νηολογήσει υπό την βρετανική σημαία 10 ατμόπλοια με συνολική χωρητικότητα που πλησίαζε τους 6.000 τόνους.³ Η επωνυμία αυτής της άλλης εταιρείας του είναι χαρακτηριστική: «The Greek and Oriental Steam Navigation Company». Και ο μεν Ξένος ήταν γνωστός τόσο για τον μοντερνισμό του όσο και για την εκκεντρική και ενθουσιώδη προσωπικότητά του και για την αγγλοφιλία του. Αλλά οι λόγοι συμμετοχής των δύο γάλλων τραπεζιτών είναι μυστηριώδεις – σημειωτέον, μάλιστα, ότι ουδέποτε στο παρελθόν είχαν εμφανισθεί στην ελληνική χρηματαγορά με οποιαδήποτε σοβαρή δραστηριότητα.

Ο ένας εκ των αδελφών ήταν, πιθανότατα, ο Μπ. Τυμπινί (B. Tubini), διευθυντής της γαλλικής τράπεζας *Société Générale*. Το 1868, ο Τυμπινί είχε ιδρύσει, από κοινού με την *Société Générale*, την τράπεζα *Crédit Général Ottoman* στην Κωνσταντινούπολη. Έκτοτε, ήταν από τους πρωταγωνιστές των τοποθετήσεων που έκαναν οι τράπεζες αυτές στις μεγάλες δανειοδοτήσεις του Οθωμανικού Δημοσίου. Τον Μάιο του 1870, διεκπεραίωσε μία από τις μεγαλύτερες πρόχειρες χρηματοδοτήσεις που είχαν συμφωνηθεί την εποχή εκείνη, μια προεξόφληση κρατικών ομολόγων αξίας 1.780.000 φράγκων, τα οποία έγιναν κατόπιν γνωστά με το όνομα *Bons Tubini*. Κοντολογίς, ο Τυμπινί ήταν ένας από τους ικανότερους και πιο πεπειραμένους τραπεζίτες του 19ου αιώνα – και από τους πιο αμφιλεγόμενους.

Γαλβανισμένος στην χρηματιστική ζούγκλα της Πόλης, ο Τυμπινί δεν ήταν ασφαλώς ο άνθρωπος που πείθεται εύκολα να χρηματοδοτήσει μια διεθνή επένδυση. Και ναι μεν ήταν γνωστός του Στέφανου Ξένου, αλλά αυτό δεν αρκούσε. Ούτε, βεβαίως, παρασύρθηκε από τον ενθουσιασμό του έλληνα επιχειρημα-

2. Αιών 9 και 11.12.1873, άρθρο-επιστολή του Στ. Ξένου από το Νιούκασλ, με ημερομηνία 26/8.12.1873. Επίσης AP 1874 (67), Piraeus 1873, σ. 1368.

3. Harlaftis (1996), Table 2.10 και σ. 63-64, σε παραβολή με Xenos (1869).

τία. Το ότι πείσθηκε να τον χρηματοδοτήσει για μια επιχείρηση στην Μεγάλη Βρετανία δείχνει ότι, εκτός της γνωριμίας, υπήρχαν οπωσδήποτε και επιχειρηματικοί λόγοι: είτε μια γερή ασφάλεια υπέρ των χρηματοδοτών είτε άλλα κίνητρα είτε και οι δύο λόγοι μαζί. Θεωρώ πολύ πιθανή την τρίτη εκδοχή. Οι γάλλοι τραπεζίτες πιθανώς πέτυχαν μια εγγύηση που εξασφάλιζε την χρηματοδότηση προς τον Ξένο, αλλά ταυτοχρόνως τον βοήθησαν να δημιουργήσει ένα επιχειρηματικό σχήμα που θα μπορούσε να αποφέρει μεγάλα κέρδη στο πρώτο γονο Χρηματιστήριο Αθηνών το οποίο, τότε ακριβώς, έως το 1873, διερχόταν περίοδο λαμπερής ακμής. Υπέρ αυτής της εκδοχής συνηγορεί η σχέση των Τυμπινί με τον ελληνικό επιχειρηματικό κύκλο της Μασσαλίας (όπως δείχνει η εμπλοκή τους στην υπόθεση των Bous Tubini) και, επομένως, η καλή πληροφόρηση που πρέπει να είχαν και για την ελλαδική χρηματαγορά.

Εάν η Royal Greek Iron Foundry σχεδίαζε πράγματι να ωφεληθεί από την ακμή του Χρηματιστηρίου Αθηνών, δεν πρόλαβε. Η κατάρρευση που επήλθε με τα Λαυρεωτικά απέκλεισε την δυνατότητα αυτήν για όλες τις επιχειρήσεις που προετοιμάζονταν τότε να ακολουθήσουν το χρηματιστηριακό παράδειγμα του Ανδρέα Συγγρού, άλλες με σκοτεινές προθέσεις και άλλες καλοπίστως.

Η περίπτωση του Στέφανου Ξένου και της επένδυσής του στην Αγγλία δεν είναι μόνο ένα ανέκδοτο επεισόδιο, που μας βοήθησε να μετριάσουμε κάπως την ανία του αναγνώστη. Είναι μια ιστορία που μας επιτρέπει γόνιμες ερμηνευτικές υποθέσεις.

Η επένδυση ενός Έλληνα στην Αγγλία είναι μεμονωμένη και ειδική περίπτωση. Ίσως, όμως, είναι ενδεικτική μιας τάσης των ελλήνων και των ομογενών επιχειρηματιών να επενδύουν εκτός Ελλάδος και εκτός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παρά την τελική αποτυχία της, δεν ήταν παράλογη, κάθε άλλο. Η λογική της φαίνεται σε πολλά πεδία.

Στο πεδίο της ιδεολογίας και των συμβολισμών της, η ελληνική επένδυση στην Αγγλία έχει πολλαπλές σημασίες. Στην Σέριφο και στο Λαύριο, η πρωτοβουλία του Στέφανου Ξένου αντιπαραθέτει το Νιούκασλ, έναν από τους πνεύμονες της Βιομηχανικής Επανάστασης. Στην δυσπιστία και την αδιαφορία των ευρωπαϊών κεφαλαιούχων για επενδύσεις στην Ελλάδα αντιπαραθέτει την εμπιστοσύνη των πρωταγωνιστών της ελληνικής επένδυσης στην Μεγάλη Βρετανία. Στην διστακτικότητα πολλών ελλήνων επιχειρηματιών απέναντι στις βιομηχανικές επενδύσεις αντιπαραθέτει τον ενθουσιασμό των ολίγων απέναντι στην ώριμη Βιομηχανική Επανάσταση.

Άλλο ενδεικτικό στοιχείο που καθιστά αξιοπρόσεκτη την πρωτοβουλία του Στέφανου Ξένου είναι ο νεωτερισμός της. Δείχνει ότι ο επιχειρηματικός μοντερνισμός δεν έλειπε διόλου από την σκέψη των ελλήνων επιχειρηματιών της εποχής, τουλάχιστον ορισμένων (ίσως, μάλιστα, και να περίσσευε). Ο νεωτερισμός εδώ δεν ήταν απλώς και μόνο ο προσανατολισμός προς την βιομηχανία, αλλά και η οργανωτική σύλληψη της επένδυσης. Ο σχεδιασμός προέβλεπε κάθετη οργάνωση της παραγωγής, που θα συνδύαζε τον πρωτογενή τομέα της με-

ταλλευτικής παραγωγής με τον δευτερογενή, βιομηχανικό τομέα. Προέβλεπε, επίσης, μια παράλληλη παραγωγική διαδικασία, με την εγκατάσταση κλιβάνων που θα παρήγαγαν ανθρακίτη.

Τέλος, ένα εξ ίσου ενδεικτικό στοιχείο είναι η προχωρημένη οικονομική σκέψη γύρω από την επένδυση. Ο σκοπός της επιχείρησης είναι να συνδυάσει την πρώτη ύλη που υπάρχει στην Ελλάδα, τα σιδηρομεταλλεύματα της Σερίφου, με την επεξεργασία της, στην Μεγάλη Βρετανία. Να συνδυάσει, δηλαδή, δύο συγκριτικά πλεονεκτήματα, ένα ελληνικό και ένα βρετανικό.

Με άλλα λόγια, πέρα από την πραγματικότητα και την καθημερινότητα των ελλήνων επιχειρηματιών της εποχής, η περίπτωση της Royal Greek Iron Foundry of Newcastle δείχνει, με τρόπο σχεδόν αδιόρατο, τις περιπλανήσεις της φαντασίας τους. Το ότι οι περισσότεροι δεν τόλμησαν να περιπλανηθούν και στην πραγματικότητα, είναι άλλη ιστορία. Ίσως τους χρειαζόνταν δυο τρεις γενιές πριν τολμήσουν. Ίσως οι τολμηρότεροι να προτίμησαν τις περιπλανήσεις στην θάλασσα. Και ίσως αυτοί να είχαν, τελικώς, δίκιο.

Η ΥΠΟΤΙΜΗΣΗ: ΘΕΜΕΛΙΩΔΗ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΑ ΑΙΤΙΑ

Στο υποκεφάλαιο ΣΤ5.2 του βιβλίου είδαμε σε ποιους παράγοντες απέδιδαν την υποτίμηση της δραχμής κατά τον 19ο αιώνα οι συγγραφείς εκείνης της εποχής. Θα τα δούμε εδώ κάπως λεπτομερέστερα.

α. Το εμπορικό ισοζύγιο

Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου ήταν χρόνιο από καταβολής ελληνικού βασιλείου, χωρίς να προκαλεί υποτιμήσεις. Μόνη εξαίρεση ήταν μια μικρή υποτίμηση στην τριετία 1866-1869. Αυτή, όμως, οφειλόταν στην Κρητική Επανάσταση και στην απειλή πολέμου και περιορίστηκε όταν κόπησε ο μικροπανικός.

Σε σύγκριση με την τετραετία πριν από την υποτίμηση (1882-1885) με την χειρότερη περίοδο της κρίσης (1892-1895), το μέσο έλλειμμα βελτιώθηκε κατά 40%¹ (βλ. Πίνακα 32 του βιβλίου σε παραβολή με τον Πίνακα 1 του Παραρτήματος Ε2.3). Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται και στην περίοδο ανάκαμψης της δραχμής. Μολονότι το έλλειμμα θα αυξηθεί μεταξύ 1895 και 1906 κατά 50% περίπου σε σύγκριση με την περίοδο 1892-1895, η δραχμή αντιθέτως θα ανακάμψει και το 1906 θα επανέλθει στην ισοτιμία με το φράγκο.²

Στα ελλείμματα του ισοζυγίου συνετέλεσε κυρίως η κρίση της αμπελοργιάς, και αυτό, όπως είδαμε στο υποκεφάλαιο ΣΤ5.2, οδήγησε πολλούς στο συμπέρασμα ότι η κρίση ήταν βασικός παράγοντας της υποτίμησης. Ωστόσο, η σταφιδική κρίση άρχισε το 1892, επτά ολόκληρα χρόνια μετά την έναρξη της υποτίμησης. Οι διακυμάνσεις των εξαγωγών σταφίδας δεν συγχρονίζονται σχεδόν καθόλου με τις διακυμάνσεις της δραχμής. Η πρώτη εξαετία της υποτίμησης συνέπεσε με μία από τις ανθηρότερες περιόδους στην παραγωγή και τις εξαγωγές σταφίδας. Μόνο στην επομένη διετία, 1892-1893, η υποτίμηση συνέπεσε χρονικά με την κρίση της αμπελοργιάς.³ Αντιθέτως, αμέσως μετά η πτώ-

1. AP 1884(83), σ. 40 (34)· Μοσκόφ (1972), σ. 166, 167, 169. Επίσης, και κυρίως, Ζολώτας (1926), σ. 155· και Synarelli (1986).

2. Βεβαίως, τα στοιχεία δείχνουν μεγέθη πολύ χαμηλότερα από τα πραγματικά, ιδίως στο σκέλος των εισαγωγών, που επηρεάζοταν περισσότερο από το λαθρεμπόριο (και ιδίως από το 1890 και πέρα, όταν είχαν πλέον καταργηθεί ολωσδιόλου οι δασμοί εξαγωγής). Και πάλι, όμως, ο ετεροχρονισμός ανάμεσα στην υποτίμηση και στο εμπορικό ισοζύγιο παραμένει και δείχνει ότι αυτά τα δύο μεγέθη δεν συσχετίζονται αναγκαστικά στην περίπτωση που εξετάζουμε.

3. AS 1591 1895, σ. 2.

ση της δραχμής ανακόπηκε, παρά το ότι η κρίση έφθανε στο απόγειό της και οι εξαγωγές σταφίδας μειώνονταν δραματικά.⁴ Μετά το 1897, μάλιστα, η δραχμή άρχισε να συνέρχεται· και μολονότι τον ίδιο χρόνο ξεκίνησε η χειρότερη περίοδος της σταφιδικής κρίσης και η προστασία των παραγωγών άρχισε να επιβαρύνει αισθητά τον Προϋπολογισμό, η δραχμή σταθεροποιήθηκε ήδη από το 1898 και οδηγήθηκε σε συνεχή ανάκαμψη έως το 1905. Ο συγκυριακός χαρακτήρας της σταφιδικής κρίσης απλώς επέτεινε το χρόνιο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, δεν το δημιούργησε.

Πολύ σημαντικότερο ήταν το πρόβλημα των εισαγωγών δημητριακών, επειδή συνδεόταν με το βασικότερο είδος διατροφής, το ψωμί. Το ψωμί και το σάρι είχαν ανελαστική ζήτηση, ενώ η προσφορά σίτου και δημητριακών εξαρτιόταν από τις τυχαίες και απότομες αυξομειώσεις της εγχώριας εσοδείας, των εισαγωγών σιτηρών και των αβεβαίων διεθνών τιμών. Έτσι, όταν συγχρονίζονταν οι δυσμενείς συγκυρίες, προκαλούσαν μεγάλα ελλείμματα στο ισοζύγιο. Ωστόσο, τα ελλείμματα χρόνιζαν από καταβολής ελληνικού βασιλείου χωρίς να προκαλούν υποτιμήσεις, επειδή οι εισροές αδήλων πόρων και κεφαλαίων κάλυπταν συνήθως το έλλειμμα. Η σημασία των εισροών αδήλων πόρων και κυρίως κεφαλαίων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε πολλοί πρωταγωνιστές της οικονομικής και της πολιτικής ζωής, με κυριότερο τον Τρικούπη, την χαρακτήριζαν ελληνική ιδιαιτερότητα.⁵

-
4. Η μείωση των εξαγωγών αμπελοουργικών αρχίζει να γίνεται σοβαρό πρόβλημα μετά τα τέλη του 1894: ενώ ήταν 25% τον προηγούμενο χρόνο, φθάνει τα 60-70% μεταξύ 1894 και 1897. Γι' αυτό, άλλωστε, τα πρώτα κυβερνητικά μέτρα λαμβάνονται μόλις τον Ιούλιο του 1895, όταν ο φόρος στην σταφίδα μειώνεται κατά 4 δραχμές το χιλιόλιτρο. Στην επόμενη σύνοδο της Βουλής, το 1896, θεσπίζεται το παρακράτημα: η υποχρέωση των σταφιδεμπόρων να φέρουν στις αποθήκες του Δημοσίου, δωρεάν και εις είδος, το 15% της ποσότητας που εξάγουν. Τον Μάιο του 1896 έχουν ήδη σχηματιστεί τα πρώτα μεγάλα αποθέματα σταφίδας στις αποθήκες του Δημοσίου. Απολογισμοί του Ελληνικού Κράτους, 1858-1859, 1865-1867· ΔΡ 1874 (69), σ. 10 (140), 12 (142), Πίνακες 2 και 3· AS 1872, Athens 1895/96, σ. 14 κ.ε. Πρβλ. Πεσμαζόγλου (1898), Υπόμνημα περί ιδρύσεως Σταφιδικής Τραπεζίτης· Andréades (1906.α)· Ζολώτας (1926), σ. 155. Μοσκόφ (1972), σ. 166, 167, 169.
5. *Παλιγγενεσία* 3.5.1893, «Προ του συμβιβασμού», υπό Réaliste. Η σοβαρή αθηναϊκή εφημερίδα δημοσίευσε συνολικώς πέντε άρθρα με την ψευδώνυμη αυτή υπογραφή από την 1η έως την 22α Μαΐου 1893, δηλαδή λίγο μετά την δημοσιοποίηση της έκθεσης Λω. Ο συγγραφέας είναι ουδερικής και γνωρίζει την οικονομική πραγματικότητα και τις οικονομικές θεωρίες της εποχής του. Ιεραρχεί τους παράγοντες της υποτίμησης και της κρίσης ως εξής. Απορρίπτει εντελώς την αναγκαστική κυκλοφορία και εν μέρει την ποσοτική θεωρία του χρήματος. Αναφέρει ελάχιστα την κερδοσκοπία (νομίζω πως δεν πρόκειται για λάθος αλλά για εκλογίκευση, αν όχι για αποσιώπηση, εκλογίκευση που ίσως φείλεται στην ταυτότητα του συγγραφέα, ο οποίος είναι ενδεχομένως τραπεζίτης ή επιχειρηματίας). Ως σημαντικότερους παράγοντες της κρίσης αναφέρει, αφενός, τα προβλήματα της δημοσιονομικής πολιτικής, κυρίως τις υπέρογκες δημόσιες δαπάνες, την υπερχρέωση και την κακή διαχείριση του δημοσίου χρέους, και, αφετέρου, το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, το οποίο αποδίδει όχι τόσο στην σταφιδική κρίση όσο στο έλλειμμα δημητριακών (ορθώς). Ωστόσο, απορρίπτει την σημασία των αδήλων πόρων, όχι επειδή τους θεωρεί ανύπαρκτους, αλλά επειδή πιστεύει ότι δεν μπορούν να καταμετρηθούν και, πάντως, ότι υπερτιμώνται από τον Τρικούπη και άλλους (λάθος, κατά την γνώμη μου· χαρακτηριστικό είναι ότι ο συγγραφέας δεν γράφει σχεδόν τίποτε για την ελληνόκτητη ναυτιλία και αγνοεί τόσο τις αγορές γης όσο και τις δωρεές των ομογενών). Ως μόνη ορθή λύση ο συγγραφέας προτείνει στην κυβέρνηση να προβεί τάχιστα στην μερική παύση πληρωμών και τον συμβιβασμό και, παρ'αλήλως, να απορρίψει τον διεθνή οικονομικό έλεγχο, πείθοντας τους δανειστές της, με συγκεκρι-

β. Η αναγκαστική κυκλοφορία

Μεταξύ 1848 και 1910, η αναγκαστική κυκλοφορία ίσχυε κατά καιρούς για μεγάλα διαστήματα (Πίνακας 1), χωρίς να συνεπιφέρει υποτίμηση της δραχμής.⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ, 1868-1905

1868	ΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
1870	ΑΡΣΗ ΑΝ. ΚΥΚΛ.
1877	ΑΝ. ΚΥΚΛ. (19.6.77)
1885	ΑΡΣΗ ΑΝ. ΚΥΚΛ. (1.1.85)
1885	ΑΝ. ΚΥΚΛ. (20.9.85)

Το 1848, όταν επεβλήθη για πρώτη φορά η αναγκαστική κυκλοφορία, η υποτίμηση που την συνόδευσε ήταν εντελώς ασήμαντη και παροδική, παρά την διεθνή κρίση. Το 1868 επεβλήθη και πάλι αναγκαστική κυκλοφορία χωρίς να συμπέσει με σοβαρή υποτίμηση. Παρατηρήθηκε απλώς μια συγκυριακή αιχμή (-16%), που ακολούθησε τις φήμες ότι επέκειτο κήρυξη πολέμου για την στήριξη της Κρητικής Επανάστασης, και μετά η δραχμή επανήλθε σε φυσιολογικά επίπεδα. Στην κρίσιμη περίοδο 1868-1869, το μέσο ποσοστό της υποτίμησης διατηρήθηκε σταθερά γύρω στο 3-4%, παρά τα σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα που είχαν προκαλέσει οι μακρόχρονες πολεμικές κινητοποιήσεις και τα κύματα των χιλιάδων προσφύγων από την Κρήτη.⁷

μένο πρόγραμμα, ότι θα βάλει τάξη στα οικονομικά του κράτους. Λύση σωστή αλλά ουτοπική· μόνο ο διεθνής έλεγχος θα εξουδετέρωνε την δημαγωγία. Ο συγγραφέας διαφωνεί διαρρήδη με τον Τρικουπή, του οποίου είναι προφανώς αντίπαλος (εκφράζοντας, όμως, και τον σεβασμό του για τον μεγάλο πολιτικό). Τα επιχειρήματά του, πάντως, στηρίζονται απλώς και μόνο στο ότι δεν υπήρχαν στοιχεία για τους αδήλους πόρους, άρα δεν μπορούσε κανείς να στηρίξει σε αυτούς την πολιτική του κράτους σε ένα θέμα τόσο κρίσιμο όσο ήταν εκείνη την στιγμή η άμεση προοπτική της παύσης πληρωμών. Ο Réaliste είχε δίκιο σε αυτό και μόνον αυτό το ρεαλιστικό επιχειρήμα. Είχε επίσης δίκιο για έναν ακόμη λόγο που δεν τον αναφέρει (διότι δεν ωφελεί την υπόλοιπη επιχειρηματολογία του). Είναι, ακριβώς, η ευπάθεια των αδήλων πόρων, η ευαισθησία τους σε περιόδους κρίσης και, ιδίως, υποτίμησης: με άλλα λόγια, είναι η συγκυριακή λογική του κατόχου κεφαλαίων την κρίσιμη εκείνη στιγμή. Πάντως, όσοι πίστευαν τότε στην μεγάλη σημασία των αδήλων πόρων δεν την εξηγούσαν επαρκώς. Ανέφεραν κυρίως τα εμβάσματα των ναυτιλλομένων, των μεταναστών αλλά και των ευπόρων ομογενών σε συγγενείς τους, καθώς και τις εισροές από τους ολίγους περιηγητές της εποχής. Ανέφεραν επίσης τις πωλήσεις ομολόγων του ελληνικού κράτους. Αλλά οι εμπειρίες τους δεν είχαν βάθος χρόνου, άρα δεν μπορούσαν ν' αντιληφθούν ούτε πόσο σημαντικές ήταν μακροχρονίως οι μεταβιβάσεις ομογενειακών κεφαλαίων ούτε πώς λειτουργούσαν.

6. Ακόμη και όταν δεν ίσχυε στην πρωτεύουσα, η αναγκαστική κυκλοφορία ίσχυε, στην πράξη, σε όλες τις επαρχίες της χώρας· και αυτό συνέβαινε ανέκαθεν, από το 1841 έως το 1886. Όπως έγραφε το 1869 ο βρετανός πρόξενος στην Πάτρα: «Επειδή το τραπεζογραμματίο της Εθνικής εξαργυρώνεται μόνο στην Αθήνα, στην πράξη δεν είναι μετατρέψιμο στις απομακρυσμένες από την πρωτεύουσα επαρχίες. Ένας έμπορος της Πάτρας θα χρειάζοταν να περιμένει τουλάχιστον επτά μέρες ώπου να πάρει μεταλλικό από την τράπεζα, ενώ παράλληλα θα διέτρεχε κίνδυνο και θα πλήρωνε ναύλο και προμήθεια». ΑΡ 1871 (65), Patras 1869, σ. 593.
7. Βαλαωρίτης (1902), σ. 45 κ.ε.

Η αναγκαστική κυκλοφορία ήρθη το 1870 και καθιερώθηκε πάλι κατά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877-1878. Παρά τους φόβους πολεμικής εμπλοκής, το μέτρο δεν συνέπεσε με υποτίμηση, με εξαίρεση μια πρόσκαιρη πτώση το 1878.⁸ Μετά την λήξη του πολέμου, η αναγκαστική κυκλοφορία διατηρήθηκε εν ισχύ επί έξι χρόνια, έως το τέλος του 1884. Στα χρόνια αυτά όχι μόνο δεν υπήρξαν υποτιμητικές πιέσεις αλλ' αντιθέτως η δραχμή παρέμεινε σταθερή.

Την 1η Ιανουαρίου 1884, η κυβέρνηση ανέστειλε την αναγκαστική κυκλοφορία. Το μέτρο ήταν πρόωρο και η διαχείρισή του άτεχνη. Η κυβέρνηση συνέχισε να υπερχρεώνεται, και τον Σεπτέμβριο επανέφερε την αναγκαστική κυκλοφορία,⁹ που συνέπεσε για πρώτη φορά με σοβαρή υποτίμηση. Συνέπεσε, βεβαίως, επειδή είχε ανακύψει στο μεταξύ το πρόβλημα της Ανατολικής Ρωμυλίας, και ο Δηλιγιάννης είχε ξεκινήσει την δημαγωγία που θα οδηγούσε τον ίδιο στην εξουσία και την χώρα στον «Ειρηνοπόλεμο». Το 1886 η αγορά, αναμένοντας πόλεμο, είχε προεξοφλήσει την υποτίμηση. Έτσι, μεταξύ 1886 και 1891 ο ρυθμός της υποτίμησης ήταν ήπιος, και νέα σοβαρή πτώση επήλθε μόνο μετά το 1891.¹⁰ Και σε αυτήν επίσης την περίπτωση, όπως θα δούμε παρακάτω, την υποτίμηση και την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας επέφεραν τα εντεινόμενα δημοσιονομικά προβλήματα σε συνδυασμό με την αυξημένη δυσπιστία των διεθνών αγορών, την άρνησή τους να δανείσουν την Ελλάδα, κατά συνέπεια το δημοσιονομικό έλλειμμα και την συνακόλουθη κερδοσκοπία στο συνάλλαγμα.

Η αναγκαστική κυκλοφορία, μάλιστα, διατηρήθηκε για λόγους προληπτικούς και όταν η τιμή της δραχμής έφθασε στο χαμηλότερο επίπεδό της, στις αρχές του 1895, και όταν άρχισε να ανακάμπτει, μετά τον Μάιο του ίδιου χρόνου, και μετά το 1898, όταν η δραχμή είχε πλέον αρχίσει να ανεβαίνει σε διαρκώς υψηλότερα επίπεδα, ακόμη και μετά το 1905, όταν ξαναβρήκε την ισοτιμία της με το χρυσό φράγκο: έως το 1910.

Συγκρίναμε την χρονολόγηση της αναγκαστικής κυκλοφορίας με τις χρονικές φάσεις της υποτίμησης. Οι φάσεις όχι μόνο δεν συμπίπτουν, αλλά η διαπλοκή τους εμφανίζει οιοσδήποτε τυχαία μορφή, που αποκλείει οποιαδήποτε αιτιακή συσχέτιση. Με τα δεδομένα αυτά, πού οφείλονται άραγε οι μαρτυρίες που συσχετίζουν τα δύο αυτά φαινόμενα;

Πολλοί συγγραφείς του 19ου αιώνα ήταν οπαδοί της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος την οποία, επιπλέον, εφάρμοζαν απλουστευτικά. Θεωρούσαν επικίνδυνη για το νόμισμα την υπερβολική αύξηση της ποσότητας των τραπεζογραμμάτων που κυκλοφορούσαν· επομένως, ορισμένοι συμπέραναν ότι η αναγκαστική κυκλοφορία συντελούσε στην υποτίμηση. Αλλά δεν προβληματίζο-

8. Βαλαωρίτης (1902), σ. 70 κ.ε.

9. Ήδη από τις 20 Σεπτεμβρίου 1885: Πρακτικά της Βουλής, συν. ΙΒ' /24.10.1885.

10. AS 1169, E. F-G. Law 1893, σ. 16. Πρβλ. Ευταξίας (1894), *Η Ελλάς εν χρεωκοπία*.

νταν ιδιαίτέρως για την ταχύτητα της κυκλοφορίας¹¹ ούτε συσχετιζαν την ποσότητα του χρήματος με τον όγκο της παραγωγής και με την νομισματική και δημοσιονομική πολιτική.¹²

Η θεωρία αυτή κρίθηκε σχηματική και απλουστευτική ακόμη και στην εποχή της. Πράγματι, ένα πρόβλημα τόσο πολύπλοκο δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί με ποσοτικούς όρους. Επίσης, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία, εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι η αναγκαστική κυκλοφορία συνυπήρχε κατά καιρούς τόσο με υποτιμητικές όσο και με ανατιμητικές τάσεις. Κανονικά δεν θα υπήρχε λόγος να τα αναφέρω, αφού η ποσοτική προσέγγιση του προβλήματος θεωρείται μάλλον αφελής. Εφόσον κάνουμε ιστορία, όμως, οφείλουμε στις ιστορικές μαρτυρίες έναν διάλογο, ιδίως όταν διαφωνούμε μαζί τους. Επομένως θα αναφερθώ εν συντομία και στα ποσοτικά στοιχεία. Όμως, θα δείξω με τρόπο επίσης σύντομο και κατανοητό και ορισμένους άλλους λόγους της διαφωνίας μου με αυτήν την προσέγγιση.

Με βάση τα στοιχεία του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, λοιπόν, καμία από τις φάσεις της υποτίμησης δεν συμπίπτει με αντίστοιχες αυξομειώσεις της ποσότητας των τραπεζογραμμάτων. Οι φάσεις αυτές ήταν οι εξής.

- Μεταξύ 1877 και 1883, η ποσότητα του χρήματος αυξήθηκε κατά 50%, αλλά η δραχμή διατηρήθηκε ακλόνητη.
- Το 1886, η ποσότητα των τραπεζογραμμάτων αυξήθηκε παροδικά σε σχέση με το 1885. Αυτή η αύξηση συνέπεσε με την πρώτη σημαντική πτώση της δραχμής και πολλοί συσχέτισαν τότε τα δύο γεγονότα. Ωστόσο, παρά την συγκυριακή αύξηση, η ποσότητα του χρήματος ήταν χαμηλότερη απ' ό,τι το 1882 και το 1883, όταν η δραχμή ήταν ακόμη ακμαιότατη. Το αίτιο της υποτίμησης του 1886, ήταν, απλούστατα, ο Ειρηνόπολεμος.
- Μεταξύ 1885 και 1891, η ποσότητα του χρήματος ελάχιστα αυξήθηκε σε σύγκριση με την αμέσως προηγούμενη εξαετία· και όμως, το 1891 η δραχμή κατέρρευσε.

11. Πρβλ. Βαλαωρίτης (1902)· ΓΒΔ (1980)· Κουγέας (1992).

12. Ενώ δεν υπήρχε προβληματισμός για την ταχύτητα της κυκλοφορίας, υπήρχαν πολλές συζητήσεις για τις περιοδικότητες της αγροτικής παραγωγής σε σχέση με την ποσότητα του χρήματος και για τις μεγάλες αυξήσεις της παραγωγής που προκαλούσαν αντίστοιχες συγκυριακές ανάγκες για μεγαλύτερη ποσότητα τραπεζογραμμάτων στις τοπικές αγορές, σε συσχέτιση με την χρηματοδότηση των εμπορών από τις τράπεζες. Το 1872, π.χ., οι πωλήσεις σταφίδας, μόνο στην Πελοπόννησο, αντιστοιχούν περίπου στο 40% της αξίας των τραπεζογραμμάτων που κυκλοφορεί σε όλη την χώρα. (Στοιχεία από Ιστορικό Αρχείο Εθνικής, Απολογισμός 1872, σ. 5, και Ισολογισμός 1872, και από ΑΡ 1873 (64), Patras 1872, σ. 466: σταφιδοπαραγωγή Πελοποννήσου περίπου 13.000 τόνοι, μέση τιμή εξαγωγής 21 λίρες, άρα συνολική αξία 31.000.000 δραχμές, συνολική αξία τραπεζογραμμάτων σε κυκλοφορία στις 31.12.31.796.012 δραχμές, μηνιαίος μέσος όρος 35.779.385 δραχμές τον Σεπτέμβριο, μήνα εσοδείας.) Επίσης, τα στοιχεία για την κυκλοφορία πριν και μετά την έναρξη της υποτίμησης (1875-1885 και 1885-1895) δείχνουν περιοδικότητα που αντιστοιχεί χρονικά στις εσοδείες σταφίδας και ελαιοκάρπου: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, Ισολογισμοί και Απολογισμοί 1875-1895.

– Από το 1892 έως το 1896, η ποσότητα των τραπεζογραμμάτων ήταν κάθε χρόνο χαμηλότερη απ’ ό,τι ήταν το 1891· παρ’ όλα αυτά, η δραχμή έφθασε στο κατώτατο σημείο της και παρέμεινε εκεί έως το 1898.

Μια άλλη ένδειξη είναι οι μηνιαίες μεταβολές της ποσότητας των τραπεζογραμμάτων στην χειρότερη περίοδο της κρίσης, από τον Δεκέμβριο του 1893 έως τον Νοέμβριο του 1894. Σε αυτήν την περίοδο η ποσότητα των τραπεζογραμμάτων όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά παρέμεινε σταθερή και μάλιστα σε ελαφρώς χαμηλότερα επίπεδα από πριν (Πίνακας 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΤΡΑΠΕΖΟΓΡΑΜΜΑΤΙΩΝ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΣΕ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ, 1893-1894

Τέλος μηνός	Τραπεζογραμμάτια
Δεκεμβρίου 1893	126.775.044
Ιανουαρίου 1894	125.653.498
Φεβρουαρίου	122.892.153
Μαρτίου	121.122.272
Απριλίου	120.976.755
Μαΐου	119.678.198
Ιουνίου	119.014.633
Ιουλίου	118.819.543
Αυγούστου	122.627.321
Σεπτεμβρίου	125.589.309
Οκτωβρίου	125.831.150
Νοεμβρίου	123.751.421

Πηγές: Βαλαωρίτης (1902), ένθετο διάγραμμα Ε.

γ. Τα δημοσιονομικά προβλήματα, η υπερχρέωση και οι υποτιμήσεις

Αυτά αρκούν για την ποσοτική αντιμετώπιση του προβλήματος. Περισσότερο ενδιαφέρον έχει, βεβαίως, να συγκρίνει κανείς τις φάσεις της υποτίμησης με την εξέλιξη του δημοσίου χρέους της χώρας, εσωτερικού και εξωτερικού. Η σύγκριση δείχνει ότι η διακύμανση της δραχμής συγχρονιζόταν πολύ καλά με την υπερχρέωση του Δημοσίου (και, πάντως, πολύ περισσότερο απ’ ό,τι με την ποσότητα του χρήματος). Πράγματι:

- Μεταξύ 1879 και 1884, όσο ο δημόσιος δανεισμός διατηρείται σχετικά χαμηλός, η δραχμή κυμαίνεται σε φυσιολογικά επίπεδα και ενίοτε υπερτιμάται.
- Μεταξύ 1885 και 1891, το κεφάλαιο του δημοσίου χρέους αυξάνεται κατά 62%· παραλλήλως, η δραχμή αρχίζει να υποτιμάται και το 1893 φθάνει στο πρώτο κατώτατο σημείο της.
- Το 1898, όταν σταματά ο ανεξέλεγκτος δημόσιος δανεισμός, έστω και αν η ποσότητα τραπεζογραμμάτων κινείται στα ύψη, η δραχμή αρχίζει να σταθεροποιείται.
- Μεταξύ 1898 και 1906 η δραχμή ανακάμπτει και ξαναβρίσκει την ισοτιμία της με μικρές αυξήσεις του δημοσίου χρέους και παρὰ το ότι η ποσότητα

του χρήματος (ίσως και η ταχύτητα της κυκλοφορίας του) εξακολουθεί να είναι αυξημένη.

Δεν είναι τυχαίο ότι ένας ειδήμων της εποχής, ο Κάρολος Μέρλιν, είχε προβλέψει την αναγκαστική κυκλοφορία πολύ πριν επέλθει, ήδη από το 1870· και είχε διακρίνει τους πρωτογενείς, δημοσιονομικούς παράγοντες που θα εξανάγκαζαν την κυβέρνηση να την επιβάλει:

Όσοι έχουν μελετήσει τα δημοσιονομικά θέματα δεν έχουν πλέον καμιά αμφιβολία ότι οι προφανείς και αυξανόμενες δημοσιονομικές δυσχέρειες και ανάγκες του Ελληνικού Βασιλείου είναι τόσο μεγάλες [...] ώστε σύντομα θα του επιβάλουν να ζητήσει την βοήθεια των τραπεζών· και πριν περάσει καιρός, η Ελλάς θα επιβαρυνθεί αμετακλήτως με την αναγκαστική κυκλοφορία χαρτονομίσματος, με την μία ή την άλλη μορφή.¹³

Παρόμοια άποψη για τα δημοσιονομικά αίτια της αναγκαστικής κυκλοφορίας εξέφρασε 14 χρόνια αργότερα, το 1884, ο υποδιοικητής της Εθνικής Ευθύμιος Κεχαγιάς, με αρθρογραφία στην εφημερίδα *Αιών*. Άλλα 18 χρόνια αργότερα, το 1902, την ίδια περίπου άποψη κατέγραψε στο βιβλίο του και ο τότε υποδιοικητής της Εθνικής Ι. Α. Βαλαωρίτης.¹⁴ Άλλωστε η Εθνική δεν επιθυμούσε την ανεξέλεγκτη επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας ούτε την αθρόα εκτύπωση τραπεζογραμματίων, διότι έτσι κινδύνευε και η δραχμή και η δική της αξιοπιστία, αν όχι και η επιβίωσή της. Η Εθνική προτιμούσε πάντοτε την υπό όρους αναγκαστική κυκλοφορία και την λελογισμένη έκδοση τραπεζογραμματίων, ώστε να μπορεί να δανείζει το κράτος και να καρπούται τους τόκους χωρίς να κινδυνεύει. Όπως μάλιστα δείχνει το αρχείο της, η τράπεζα μπορούσε συνήθως να επιβάλει στο κράτος τους περισσότερους από τους συμβιβαστικούς όρους που επιθυμούσε και που διαφύλαξαν τα κέρδη της και μακροχρονίως προφύλαξαν και την ίδια και την δραχμή.

Στο κείμενο και σε προηγούμενο παράρτημα συνέκρινα την εξέλιξη διαφόρων μεγεθών στον χρόνο για να δω αν συσχετίζονται μεταξύ τους. Διευκρινίζω εδώ ότι η σύγκριση αυτή είναι απλώς μια χρήσιμη διαδικασία ελέγχου. Η συγχρονισμένη εξέλιξη μεγεθών δεν σημαίνει απαραίτητως αιτιακή σχέση· και, πάντως, δεν δείχνει ποια είναι η διαδρομή από τα αίτια στα αιτιατά. Παραδείγματος χάριν, η εξυπηρέτηση του χρέους απορροφά πολύ μεγάλα ποσά κατά την δεκαετία του 1890, επειδή το Δημόσιο αναγκάζεται να διαθέτει όλο και περισσότερες υποτιμημένες δραχμές για να αγοράζει το συνάλλαγμα που καταβάλλει για τοκοχρεολύσια. Στην περίπτωση αυτή, ποιο είναι το αίτιο και ποιο το αιτιατό, η υποτίμηση ή το δημοσιονομικό πρόβλημα;

13. AP 1871 (65), Pitsaeus 1869, σ. 506. Στήριξα εξ ανάγκης την ανάλυση που προηγήθηκε σε μαρτυρίες και σε διάσπαρτες ποιοτικές πληροφορίες, καθώς και σε μια χρονική αντιπαράθεση των φάσεων της διακύμανσης. Δυστυχώς λείπουν τα στοιχεία που θα επέτρεπαν την οικονομετρική ανάλυση και θα έδειχναν με περισσότερη ασφάλεια τις αιτιώδεις σχέσεις.

14. Βαλαωρίτης (1902), σ. 94 κ.ε.

Άλλο παράδειγμα: η σταφιδική κρίση δεν συνέπεσε χρονικά με την υποτίμηση, αλλά με την «πτώχευση»· αυτό σημαίνει ότι ίσως συνετέλεσε ως έναν βαθμό στην παύση πληρωμών του Δημοσίου. Πράγματι, η μείωση των εξαγωγών αμπελουργικών προϊόντων μείωσε τις εισπράξεις του Δημοσίου από τον εξαγωγικό φόρο που τα επεβάρυνε, άρα και τις δυνατότητές του να εξοφλεί εγκαίρως τα τοκοχρεολύσια του δημοσίου χρέους. Αυτό αύξησε το δημοσιονομικό έλλειμμα και αυτό το πρόβλημα με την σειρά του θορύβησε τους τακτικούς χρηματοδότες του κράτους, οι οποίοι περιόρισαν την χρηματοδότησή του, με αποτέλεσμα να αυξάνεται ακόμη περισσότερο το δημοσιονομικό έλλειμμα. Με αυτόν τον δημοσιονομικό φαύλο κύκλο συνδέθηκε πάραυτα ο κύκλος της κερδοσκοπίας. Οι περισσότεροι χρηματοδότες του Δημοσίου λειτουργούσαν και οι ίδιοι στην αγορά συναλλάγματος. Οι προβλέψεις για τα δημοσιονομικά ελλείμματα, αυτές που αρχικώς είχαν οδηγήσει άλλους στην αμυντική αποχή από την αγορά των κεφαλαίων και άλλους σε ένα είδος «αμυντικής κερδοσκοπίας» στην αγορά συναλλάγματος, ώθησαν τελικώς ορισμένους στην επιθετική κερδοσκοπία εις βάρος της δραχμής (επανερχομαι στους όρους αυτούς στα Κεφάλαια ΣΤ6.1, ΣΤ6.6 και στο Παράρτημα ΣΤ6.6). Ποιο είναι εδώ το αίτιο και ποιο το αιτιατό; Η υποτίμηση, το δημοσιονομικό πρόβλημα, η μείωση των φορολογικών εισπράξεων και η πτώχευση, η κερδοσκοπία; Η αιτιότητα των υποτιμήσεων και των κρίσεων δεν είναι ούτε ευθύγραμμη και μονόδρομη ούτε αυτοτροφοδοτούμενος φαύλος κύκλος· είναι δυναμική αλληλουχία πολλών επιμέρους αιτιακών διαδικασιών που καταλήγουν σε στρόβιλο, διαδικασία με έντονα στοιχεία απροσδιοριστίας.

δ. Το δημόσιο χρέος και η κερδοσκοπία στο συνάλλαγμα

Επανερχομαι στα δύο παραδείγματα που αναφέρθηκαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο: στα δάνεια του 1880-1881 (ποσού 100.000.000 χρυσών φράγκων) και του 1883-1884 (ποσού 10.000.00 / 20.000.000). Θα περιγράψω λεπτομερώς τους όρους των δύο δανείων, επειδή συνιστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα· δείχνουν πώς τα δημοσιονομικά προβλήματα διευκόλυναν πρακτικά την κερδοσκοπία και τους πρωταγωνιστές της.

Στο δάνειο των 120.000.000 του 1881 μεσολάβησε όμιλος ομογενών κεφαλαιούχων με επικεφαλής τον Ανδρέα Συγγρό. Το δάνειο εκδόθηκε με ρήτρα χρυσού και σε τιμή ιδιαιτέρως χαμηλή: 68% υπό το άρτιο. Ο όμιλος των κεφαλαιούχων ανέλαβε έναντι του Δημοσίου τρεις βασικές υποχρεώσεις:

- Να προωθήσει την διάθεση των ομολογιών, με προμήθεια 1%.
- Έναντι των εισπράξεων από την διάθεση των ομολογιών, να προκαταβάλει στο Δημόσιο 40.000.000 δραχμές, με επιτόκιο 7,5%.
- Να ιδρύσει την Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας, με κεφάλαιο τουλάχιστον 20.000.000 και με την ρητή υποχρέωση να αναπτύξει την οικονομία των νέων επαρχιών της Θεσσαλίας και της Άρτας και, ειδικότερα, να στηρίξει την αγροτική παραγωγή, αναπτύσσοντας τον κλάδο της αγροτικής πίστης και παρέχοντας πιστώσεις στον αγροτικό πληθυσμό.

Αντιστοίχως, το Δημόσιο προσέφερε στον όμιλο των αναδόχων ορισμένα ανταλλάγματα, άμεσα και έμμεσα, αναλαμβάνοντας τις εξής υποχρεώσεις:

- Να παραχωρήσει την αποκλειστικότητα διάθεσης των ομολογιών και διαχείρισης των τοκοχρεολυσίων στις τράπεζες του ομίλου, δηλαδή στην νέα Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας και στην Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως, η οποία ελεγχόταν από τον κύριο μέτοχό της Ανδρέα Συγγρό και ήταν η βάση των διεθνών δραστηριοτήτων του.¹⁵
- Να συμψηφίσει μια προηγούμενη οφειλή του Δημοσίου προς τους κεφαλαιούχους, ύψους 15.000.000, με την προκαταβολή των 40.000.000, η οποία έτσι μειώθηκε στα 25.000.000.¹⁶
- Να ενεχυριάσει στον όμιλο, ως εγγύηση για την προκαταβολή των 25.000.000, όλα τα ομόλογα του δανείου, ονομαστικής αξίας 120.000.000. Αυτό σήμαινε ότι ο όμιλος θα μπορούσε εν συνεχεία, χρησιμοποιώντας αυτά τα ομόλογα ως εγγύηση, να δανειστεί από ευρωπαϊκές τράπεζες τα 25.000.000 της προκαταβολής. Δεδομένου ότι τα ευρωπαϊκά επιτόκια κυμαίνονταν γύρω στο 3,5% και το Δημόσιο θα κατέβαλλε στον όμιλο τόκο 7,5%, η διαφορά μπορούσε να αφήσει κέρδος περίπου 1.000.000 φράγκων ετησίως.¹⁷
- Να παραχωρήσει στις τράπεζες και στα μέλη του ομίλου ατομικώς το δικαίωμα να προτιμηθούν ως αγοραστές των ομολόγων, εντός ορισμένης προθεσμίας. Αν δηλαδή οι ανάδοχοι, προσφέροντας τα ομόλογα στην διεθνή αγορά, αντιλαμβάνονταν ότι μπορούσαν να τα διαθέσουν σε τιμές υψηλότερες από το 68% της ονομαστικής αξίας, είχαν το δικαίωμα να τα αγοράσουν εκείνοι προς 68% και να καρπωθούν την διαφορά.
- Να παραχωρήσει στην Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας την αποκλειστικότητα στην διαχείριση της εξυπηρέτησης του δανείου, με προμήθεια 0,5%. Αυτό σημαίνει ότι η τράπεζα θα εισέπραττε από το δημόσιο ταμείο τις τακτικές εξαμηνιαίες δόσεις των τοκοχρεολυσίων και, εν συνεχεία, θα τις κατέβαλλε στους ομολογιούχους.
- Να παραχωρήσει στην Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας την αποκλειστικότητα διαχείρισης του μονοπωλίου καπνού και είσπραξης των φόρων που είχαν συμφωνηθεί ως εγγύηση του δανείου. Αυτό σημαίνει ότι η τράπεζα θα μπορούσε να χρησιμοποιεί τις εισπράξεις που θα συνέρρεαν καθημερινώς στα ταμεία της από το μονοπώλιο και από τους φόρους, αυξάνοντας έτσι τα διαθέσιμά της.¹⁸

15. Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας ήταν ελληνική εταιρεία· υπενθυμίζω ότι ο Συγγρός ήλεγχε επίσης και την Γενική Πιστωτική Τράπεζα, με έδρα την Αθήνα. Οι πηγές των πληροφοριών για τα δύο δάνεια έχουν καταγραφεί στο Παράρτημα ΣΤ4.3α (υποσημείωση 2).

16. AP 1881 (89), Mounsey 1881, σ. 389 (367).

17. Αυτός ο όρος ήταν συνήθης και στα δάνεια που συνομολογούσαν με το Οθωμανικό Δημόσιο οι ομογενείς της Κωνσταντινούπολης. Μέλλον 1043, 1046, 1053 και 1077, 19.3, 26.3, 30.3, 15.4 και 15.6.1874.

- Να παραχωρήσει στην Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας το δικαίωμα να εκδίδει τραπεζογραμμάτια στις επαρχίες που μόλις είχαν προσαρτηθεί στο ελληνικό βασίλειο.¹⁹

Είναι προφανές ότι το Δημόσιο πλήρωσε πολύ ακριβά τις υπηρεσίες του ομίλου. Βεβαίως, ο όμιλος παρουσίασε την ίδρυση της Τραπεζής Ηπειροθεσσαλίας ως επένδυση πολύ μεγάλης σημασίας για την ελληνική οικονομία, επένδυση που δικαιολογούσε, υποτίθεται, τα ανταλλάγματα που παρέσχε το ελληνικό κράτος, συμπεριλαμβανομένου του εκδοτικού δικαιώματος. Θεωρητικώς, το επιχείρημα έστεκε· αλλά οι εξελίξεις το διέψευσαν. Η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας δεν εκπλήρωσε καμιά από τις υποχρεώσεις που ανέλαβε. Από το υπεσχημένο κεφάλαιο των 20.000.000, ο όμιλος κατέβαλε μόλις 5.600.000· και η τράπεζα απέφυγε συστηματικά τις αγροτικές χορηγήσεις προς τον αγροτικό πληθυσμό των νέων επαρχιών.

Αντιθέτως, τα οφέλη που το κράτος παραχώρησε στους ομογενείς τραπεζίτες ήταν σημαντικά. Τα άμεσα κέρδη από το ίδιο το δάνειο του 1881 ανήλθαν συνολικώς σε 8.350.000 δραχμές²⁰ το ποσό αυτό ισοδυναμούσε με το ένα πέμπτο περίπου των φορολογικών εσόδων του κράτους. Πέρα από αυτά τα άμεσα κέρδη, όμως, υπήρχαν έμμεσα και ακόμη σημαντικότερα οφέλη. Με το εκδοτικό δικαίωμα, αφενός, ο όμιλος των τραπεζιτών θα αποκτήσει μια μόνιμη πηγή μελλοντικών κερδών²¹ και, παραλλήλως, θα έχει στο μέλλον μεγάλες δυνατότητες να επηρεάζει την προσφορά δραχμών. Με την νέα τράπεζα, αφετέρου, θα μπορεί να οργανώνει συνδυασμένες μεσολαβήσεις στις αγορές του συναλλάγματος και του δημοσίου χρέους. (Βλ. Κεφάλαια ΣΤ6, ΣΤ7.)

-
18. AS 1169, E.F.G.Law 1893, σ. 15, 22, 15 κ.ε. Επίσης, AP 1881 (89), Mounsey 1881, σ. 389-390 (367-368). Η έκθεση σχολιάζει την αντιδημοτικότητα της φορολογίας αυτής. Πρβλ. Prontzas (1986). Ένα από τα παραδείγματα των πολλαπλών παραχωρήσεων προς τους αναδόχους των δανείων, ο φόρος καπνού (δύο φράγκα ανά οκά), επιβάλλεται το 1881 από την κυβέρνηση Τρικούπη. Οι εισπράξεις του παραχωρούνται ως εγγύηση στην Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας για την υπηρεσία του δανείου των 120.000.000. Ουσιαστικά, ο λόγος που επιβάλλεται ο φόρος είναι η ανάγκη να βρεθεί κάποια πηγή εσόδων για να παραχωρηθεί ως ασφάλεια στην τράπεζα. Άλλες πηγές που παραχωρούνται για τον ίδιο σκοπό είναι οι εισπράξεις από τους αγοραστές εθνικών γαιών και από τα Τελωνεία Αθηνών, Πειραιώς, Πάτρας και Ζακύνθου, εφόσον δεν χρησιμοποιούνται για την κάλυψη προγενεστέρων δανείων. Πλείστες πληροφορίες παρέχει για το θέμα αυτό ο Ανδρεάδης σε όλα τα σχετικά έργα του, βλ. π.χ. (1925), σ. 110. Τέλος, πολλές και αξιόπιστες πληροφορίες αναφέρει ο Συγγρός (1908): τ. Β', σ. 265 (δάνειο 1893)· τ. Γ', σ. 138 κ.ε. (δάνειο 1893), σ. 119-121 (εσωτερικό δάνειο 16.000.000 του 1892) και, γενικότερα, σ. 111, 129, 168 κ.ε., 212 κ.ε.
19. Θα χρησιμοποιώ τον όρο «δραχμή» εννοώντας το εθνικό νόμισμα και τον όρο «τραπεζογραμμάτιο» όταν θα θεωρώ απαραίτητο, για τα συμφραζόμενα, να ξεχωρίζω σαφώς η ιδιότητα του τραπεζογραμματίου – είτε της Εθνικής είτε οποιασδήποτε άλλης τράπεζας. Θα διευκρινίζω επιπλέον για ποια τράπεζα πρόκειται, όποτε το θεωρώ αναγκαίο.
20. Ανδρεάδης (1925), σ. 110. Τον υπολογισμό του κέρδους των μεσολαβητών ο Ανδρεάδης τον αποδίδει στον Αθανάσιο Ευταξία.
21. ΓΒΔ (1980). Στο Παράρτημα VIII, σ. 294-300, υπολογίζεται η (τεκμαρτή) συμμετοχή του εκδοτικού δικαιώματος στην κερδοφορία της Εθνικής Τράπεζας.

Εκτός από τα μεγάλα δάνεια, υπήρξε και μια σειρά μικροτέρων, με τα οποία οι τράπεζες διευκόλυναν με προκαταβολές την εκάστοτε κυβέρνηση να καταβάλλει τα τοκοχρεολύσια του δημοσίου χρέους όποτε το δημόσιο ταμείο ήταν άδειο· και, παραλλήλως, ανελάμβαναν και τα αντίστοιχα εμβάσματα συναλλάγματος προς το εξωτερικό.

Μια τέτοια περίπτωση ήταν το δάνειο των 10.000.000 / 20.000.000 του 1883-1884, το οποίο διεκπεραίωσαν επίσης οι τράπεζες Ηπειροθεσσαλίας και Κωνσταντινουπόλεως.²² Μολονότι έτσι αναφέρεται στις πηγές, ως «δάνειο»,²³ δεν επρόκειτο, ουσιαστικώς, περί δανείου. Οι δύο ανάδοχοι τράπεζες απλώς ανέλαβαν να διαχειρισθούν κατ' αποκλειστικότητα, επί δύο χρόνια, όλες τις καταβολές τοκοχρεολυσίων για τα μέχρι τότε εξωτερικά δάνεια της χώρας, διενεργώντας και όλα τα αναγκαία εμβάσματα συναλλάγματος.²⁴

Το ετήσιο σύνολο των τοκοχρεολυσίων αυτών ήταν 10.000.000 χρυσά φράγκα. Οι δύο τράπεζες ανέλαβαν την υποχρέωση να καταβάλλουν στους δικαιούχους αυτό το ποσό, σε φράγκα, στις εξής τακτές ημερομηνίες:

- 3.500.000 φράγκα: την 1η Ιουνίου κάθε έτους·
- 700.000 φράγκα: την 25η Σεπτεμβρίου·
- 5.800.000 φράγκα: μεταξύ 10ης Οκτωβρίου και 31ης Δεκεμβρίου.

Αντιστοίχως, το Δημόσιο ανέλαβε την υποχρέωση να καταβάλλει κάθε χρόνο στις τράπεζες 11.500.000 δραχμές (όχι φράγκα), στις εξής ημερομηνίες:

- 4.500.000 δραχμές: την 7η Μαρτίου·
- 7.000.000 δραχμές: την 31η Δεκεμβρίου.

Άρα, στο τέλος της συμβατικής διετίας οι τράπεζες θα είχαν καταβάλει συνολικώς, για λογαριασμό του Δημοσίου, 20.000.000 χρυσά φράγκα· το δε Δημόσιο θα είχε καταβάλει στις τράπεζες, συνολικώς, 23.000.000 δραχμές. Οι λογαριασμοί θα έκλιναν ως εξής. Οι ανάδοχοι θα επέστρεφαν στο Δημόσιο 23.000.000 δραχμές, το δε Δημόσιο θα επέστρεφε στις τράπεζες 20.000.000 φράγκα.

- Όπως είπαμε ήδη, ποσό των 23.000.000 δραχμών αντιπροσωπεύει περίπου:
- το 50% των φορολογικών εσόδων του κράτους ή
 - 20-24% της νομισματικής κυκλοφορίας.

Το ποσό των 20.000.000 φράγκων, εξάλλου, αντιπροσωπεύει περίπου:

- το 27% των ολικών εξαγωγών της χώρας ή
- 50% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου ή
- 20% των συνολικών δημοσίων δαπανών ή
- 60% του πρωτογενούς ελλείμματος του Δημοσίου.²⁵

²² Νόμος ΑΞΖ' / 21.2.1883.

²³ Οικονομική Επιθεώρησης, Μάρτιος 1883, σ. 26-29, «Δάνειον των 10 εκατομμυρίων».

²⁴ AP 1883 (73), Piraeus (Merlin) 1882, σ. 1306.

²⁵ Υπολογίζονται μέσοι όροι τριών ετών (1884, 1885, 1886) ώστε να «σβήνουν» οι έκτακτες τυχαίες επιρροές. Για το έλλειμμα του Δημοσίου έχουν ληφθεί υπ' όψιν μόνο τα δύο χρόνια (1884 και 1885), κατά τα οποία το έλλειμμα συλλειτούργησε όχι μόνο με το δημόσιο χρέος, αλλά και με την αναγκαστική κυκλοφορία.

Από τους όρους αυτούς φαίνεται ότι δεν επρόκειτο περί δανείου, αλλά για ένα είδος αλληλόχρεου λογαριασμού. Γι' αυτό, άλλωστε, το «δάνειο» των 10.000.000 / 20.000.000 ήταν άτοκο, με την προϋπόθεση, βεβαίως, ότι το Δημόσιο θα κατέβαλλε εμπροθέσμως τις «δόσεις»· διαφορετικά, θα υπολογιζόταν ο τόκος που ίσχυε και για το δάνειο του 1881. Οι ανάδοχες τράπεζες θα χρέωναν προμήθεια 1% για κάθε πράξη που θα πραγματοποιούσαν· αυτό σημαίνει ότι για το ίδιο ποσό θα μπορούσαν να χρεώσουν προμήθεια δύο φορές: π.χ. 1% για την καταβολή του τοκοχρεολυσίου και 1% επιπλέον για την αποστολή του εμβάσματος. Τις «δόσεις» που όφειλε να καταβάλει το Δημόσιο (11.500.000 δραχμές τον χρόνο) η Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας είχε το δικαίωμα να τις συμψηφίζει με τα ποσά που εισέπραττε από την διαχείριση των φόρων για το δάνειο των 120.000.000.

Το «δάνειο» των 10.000.000 / 20.000.000 είναι ένα δείγμα των περίπλοκων συνδυασμών με τους οποίους οι μεσολαβητές τραπεζίτες χρηματοδοτούσαν το Ελληνικό Δημόσιο. Παρόμοια σχήματα βραχυπροθέσμων δανείων ή απλών προκαταβολών επαναλαμβάνονται, όχι αναγκαστικά με σκανδαλώδεις, αλλά πάντοτε με επωφελείς για τους τραπεζίτες όρους, στα εσωτερικά δάνεια του 1886, 1887 Εθνικής, 1887 λοιπών τραπεζών, 1889 και 1890.²⁶

26. Ανδρεάδης (1925), σ. 157, 163.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΕΣ ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΞΕΝΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

Για τα ξένα κεφάλαια που επενδύθηκαν στην μεταποίηση υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία. Επομένως, χρειάστηκε να τα υπολογίσω κατά προσέγγιση, με βάση τα διαθέσιμα αυτά στοιχεία και κυρίως με τεκμαρτούς υπολογισμούς. Τον τρόπο υπολογισμού τον περιγράφω σε αυτό το Παράρτημα, μαζί με τις πιο ενδιαφέρουσες σχετικές πληροφορίες.

Οι πηγές που χρησιμοποίησα ήταν οι απογραφές και διάφορα δημοσιεύματα στον Τύπο, τα οποία σχολίαζαν επιχειρήσεις που παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εποχή τους. Οι περισσότερες από αυτές τις επιχειρήσεις είχαν την μορφή ανωνύμου εταιρείας και ασκούσαν δραστηριότητες μοντέρνες, πρωτόπορες για την εποχή ή σημαντικές για την οικονομία. Επομένως, σε αυτές αφορούν οι περισσότερες πληροφορίες που καταγράφουν οι πηγές: στις βιομηχανίες και στα μεταλλεία, τα λατομεία και τα ορυχεία που συνδέονταν με βιομηχανικές πρώτες ύλες. Στις πηγές ανευρίσκονται ενίοτε και τα ποσά των κατατεθειμένων κεφαλαίων, καθώς και τα ονόματα αλλοδαπών ιδιοκτητών ή μετόχων.

Τις διάσπαρτες αυτές πληροφορίες τις διασταύρωσα με μεταγενέστερα δημοσιεύματα. Από αυτά, θεωρώ πιο αξιόπιστη την διδακτορική διατριβή του Ξ. Ζολώτα, δημοσιευμένη το 1926, με τίτλο *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*. Ο συγγραφέας καταγράφει 13 μεγάλες βιομηχανικές εταιρείες το 1896, με συνολικά κεφάλαια περίπου 52.000.000 δραχμές¹ (ή 60% των φορολογικών εσόδων του κράτους). Οι τέσσερις από αυτές ήταν μεταλλουργικές βιομηχανίες, με συνολικά κεφάλαια 33.917.000 δραχμών τα οποία, κατά τον συγγραφέα, ήταν «*κεφάλαια κατά τὸ πλείστον ἀλλοδαπῆς προελεύσεως*».² Ο Ξ. Ζολώτας δεν διευκρινίζει ούτε πόσο ακριβώς ήταν αυτό το «*κατὰ τὸ πλείστον*» ούτε τι ποσοστό των κεφα-

-
1. Πέραν των 13 μεγαλύτερων εταιρειών, προσπάθησα να εντοπίσω ξενικά ονόματα και σε καταλόγους μικροτέρων βιομηχανικών επιχειρήσεων που έφεραν το όνομα του επιχειρηματία και ήταν ατομικές επιχειρήσεις ή προσωπικές εταιρείες. Σε όσες πηγές έχω μέχρι τώρα ελέγξει, δεν εντόπισα ονόματα ξενικά (εννοείται ότι αυτή είναι μια απλή ένδειξη και δεν αποκλείει την ύπαρξη ξένων επενδύσεων που απλώς δεν ήταν ή δεν είναι σήμερα εμφανείς, για διάφορους λόγους). Οι πηγές που έχω διερευνήσει είναι οι εργασίες του Μανσόλα, το σύνολο των εκθέσεων της βρετανικής πρεσβείας και των προξενείων μεταξύ 1860 και 1910 (*Annual και Miscellaneous Series*), η ειδική έκδοση του 1919 με τίτλο *Αι νέαι βιομηχανίαι της Ελλάδος* (συλλογή άρθρων με την επιμέλεια του Β. Γαβριηλίδη) και ο *Οδηγός Ιγγλέση Αθηνών - Πειραιώς*.
 2. Ζολώτας (1926), σ. 108.

λαίων που αναφέρει προέρχεται από κεφαλαιοποίηση κερδών ούτε από ποιες πηγές είχε αντλήσει τα στοιχεία του. Επομένως, το ποσό αυτό αφορά αδιακρίτως επιχειρήσεις που ανήκαν, εν όλω ή εν μέρει, σε Έλληνες, σε ομογενείς και σε ξένους μετόχους, περιλαμβάνει δε τα κεφάλαια των δύο μεγάλων λαυρεωτικών εταιρειών. Πάντως, επειδή ακριβώς θεωρώ αξιόπιστα τα στοιχεία Ζολώτα, θα τα χρησιμοποιήσω στην ανάλυση που ακολουθεί για να ελέγξω τους κατά προσέγγιση υπολογισμούς που παρουσιάζω στον Πίνακα 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

ΣΕ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ, ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ, ΛΑΤΟΜΕΙΑ, ΟΡΥΧΕΙΑ, 1878 ΚΑΙ 1896

Σύγκριση με τα κεφάλαια των μεγαλύτερων επιχειρήσεων το 1896 και με το εξωτερικό δημόσιο χρέος (τεκμαρτές αξίες σε εκατομμύρια τρέχουσες δραχμές)

A/A	Περιγραφή	Κατά την πηγή	Κατά προσέγγιση, ελάχιστο	Κατά προσέγγιση, μέγιστο
1	Εξωτερικό δημόσιο χρέος, 1877	186		
2	Εξωτερικό δημόσιο χρέος, 1881	311		
3	Κεφάλαιο των 95 ατμοκινήτων βιομηχανιών της χώρας το 1878 (βιομηχανία, μεταλλεία, λατομεία, ορυχεία)	29		
4	Εξωτερικό δημόσιο χρέος, 1898	1.160		
5	Κεφάλαιο των 13 μεγαλύτερων επιχειρήσεων της χώρας το 1896 (βιομηχανία, μεταλλεία, λατομεία, ορυχεία)	52.5		
6	Αρχικές ξένες επενδύσεις σε μεταλλεία, λατομεία, ορυχεία		3	4
7	Αρχικές ξένες επενδύσεις στην βιομηχανία		3	4
8	Αρχικές ξένες επενδύσεις, σύνολο		6	8
9	Κεφάλαιο «ξένων» επιχειρήσεων, 1896 – μεταλλεία, λατομεία κ.λπ.		16	20
10	Κεφάλαιο «ξένων» επιχειρήσεων, 1896 – βιομηχανία		8	10
11	Κεφάλαιο «ξένων» επιχειρήσεων, 1896 – σύνολο		24	30

Πηγές:

Μεγέθη 1, 2 και 4: από τους προηγούμενους πίνακες για το δημόσιο χρέος. Μεγέθη 3 και 5: Mansolas (1878), σ. 98-99. Βλ. Γαβριηλίδης (1919)· Ιγγλέσης (1905-1906). Μεγέθη 6 έως 11: υπολογισμοί κατά προσέγγιση, βλ. κείμενο.

Με βάση αφενός αυτά τα διάσπαρτα στοιχεία και, αφετέρου, τους υπολογισμούς που ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει στον Πίνακα, μπορεί κανείς να συμπεράνει με αρκετή βεβαιότητα τα εξής. Πρώτον, το 1878 το συνολικό κεφάλαιο των 95 ατμοκινήτων βιομηχανιών της χώρας ήταν περίπου 29.000.000 δραχμές (που αντιστοιχούσε περίπου στα ετήσια φορολογικά έσοδα του κράτους).³

3. Mansolas (1878), *La Grèce à l'exposition...*, σ. 98-99. Καταγράφονται επίσης το ετήσιο κόστος των πρώτων υλών (45.000.000), το κόστος των καυσίμων (3.000.000) και η αξία της παραγωγής (55.000.000).

Δεύτερον, το 1896, η συνολική αξία της συμμετοχής ξένων κεφαλαίων στα μεταλλεία / λατομεία και την βιομηχανία αποκλείεται να υπερέβαινε τα 24.000.000 έως 30.000.000. Επίσης, η συνολική αξία των αρχικών ξένων επενδύσεων σε αυτούς τους τομείς αποκλείεται να υπερέβαινε, το 1896, τα 6.000.000 έως 8.000.000.

Αυτά τα τελευταία ποσά είναι καταφανώς χαμηλά σε σύγκριση με το ύψος των επενδύσεων σε κρατικά ομόλογα του συνολικού δημοσίου χρέους, του οποίου το κεφάλαιο υπερέβαινε τα 120.000.000 το 1863, τα 281.000.000 το 1878, τα 760.000.000 το 1898 και τα 294.000.000 το 1919. Ας προσθέσω επίσης ότι κατά την τριετία 1892-1894, τα συνολικά φορολογικά έσοδα του κράτους ανέρχονταν κατά μέσον όρο σε 75.000.000 ετησίως και η μέση ετήσια αξία του εξωτερικού εμπορίου της χώρας σε 70.000.000 έως 110.000.000.⁴

Ας δούμε τώρα, με περισσότερες λεπτομέρειες, τους επιμέρους κλάδους της μεταποίησης. Αρχίζω με τον κλάδο των μεταλλείων, λατομείων και ορυχείων⁵ και ειδικότερα με την Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου, της οποίας η ιστορία εξετάζεται στο Μέρος ΣΤ΄ του βιβλίου, άρα εδώ χρειάζονται ελάχιστες υπενθυμίσεις και τα αναγκαία συμπληρώματα. Η μονάδα ιδρύθηκε το 1863 από τον ιταλό Σερπιέρι, με συμμετοχή του επιχειρηματία της Μασσαλίας Ρου, ενός ακόμη αλλοδαπού, άγνωστης ταυτότητας, και των Ροδοκανάκηδων της Μασσαλίας. Το ακριβές ποσοστό της συμμετοχής των Ροδοκανάκηδων δεν είναι εντελώς βέβαιο, μάλλον επρόκειτο για ένα 25%.⁶ Η συνολική αξία της αρχικής επένδυσης δεν υπερέβη τα 500.000 φράγκα. Ήταν χαμηλή σε σύγκριση με την αξία που θα αποκτούσε εκ των υστέρων η εταιρεία. Αλλά ήταν μεγάλη για την εποχή· αντιστοιχούσε στο 2,3% των συνολικών φορολογικών εσόδων του κράτους το 1864.⁷

Επομένως, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα λοιπά έξοδα παραγωγής και διοίκησης, οι μισθοί και τα ημερομίσθια, οι αποσβέσεις και τα κέρδη συμποσούνται στο υπόλοιπο των 7.000.000.

4. Για το δημόσιο χρέος, βλ. AS 1891 Report on the Finances of Greece, 1888-1891, και AP 1883 (73), Pigeus 1882, p. 1304-1306. Για τα φορολογικά έσοδα, βλ. ΓΒΔ 1993 (από τους Απολογισμούς του Ελληνικού Κράτους), πρβλ. AP 1874 (69), σ. 10 (140), 12 (142), Πίνακες 2 και 3, Προϋπολογισμοί. Για το εξωτερικό εμπόριο, βλ. Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων και πρβλ. AS 1872, Athens 1895/96, σ. 14· Ζολώτας (1926), σ. 155· Μοσκόφ (1972), σ. 166, 167, 169· και ΓΒΔ (1977), Πίνακες.
5. Οι οικονομολογικές θεωρίες της ανάπτυξης και κυρίως της εκβιομηχάνισης κατατάσσουν τα μεταλλεία, τα λατομεία και τα ορυχεία στον πρωτογενή τομέα της παραγωγής και όχι στον δευτερογενή, βιομηχανικό τομέα. Το επιχείρημα αυτό το επικαλέστηκε ήδη υποστηρίζοντας ότι οι λαυρεωτικές μονάδες δεν θα έπρεπε κανονικά να θεωρούνται αμιγώς βιομηχανικές, διότι έτσι προκαλούν ψευδή εντύπωση εκβιομηχάνισης. Παρά την επιφύλαξη αυτή, τις κατατάσσω στην κατηγορία των βιομηχανικών μονάδων ακολουθώντας την ταξινόμηση των πηγών προκειμένου να διευκολύνω την στατιστική επεξεργασία και την κατανόησή της από τον αναγνώστη. Σημειωτέον ότι η άποψη ότι η ελληνική οικονομία δεν εκβιομηχανίστηκε στον 19ο αιώνα παραμένει ισχυρή ακόμη και αν προσθέσουμε την δύναμη των μεταλλείων στην ποσοτική και ποιοτική αποτίμηση της βιομηχανίας αυτής της περιόδου.
6. ΥΕ 79.2 7346/13.8.1871, Κουντουριώτης (Φλωρεντία) προς Κουμουνδούρο, ΥΕ 8.3 196/31.12.1871, Ραγκαβής (Παρίσι) προς Βούλγαρη, ΥΕ 18.2 11355/23.8.1872, Ραγκαβής προς Σπηλιωτάκη, καθώς και τις εφημερίδες *Μέλλον* (Αθήνα) 9.6.1872 και *Κλειώ* (Τεργέστη) 28/9.11.1872.
7. Τα δημόσια έσοδα του 1863, από ΓΒΔ (1993).

και πρόκειται για την σημαντικότερη ξένη επένδυση στην Ελλάδα σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα.

Μετά τέσσερα χρόνια, το 1867, το κεφάλαιο της εταιρείας ανερχόταν σε 3.500.000 φράγκα.⁸ Δηλαδή το κεφάλαιο είχε αυθηθεί κατά 3.000.000. Περιλαμβάνει προφανώς τις επενδύσεις που είχαν γίνει στο μεταξύ σε πάγια στοιχεία, έργα υποδομής και σε ταμειακά κεφάλαια κινήσεως για την επέκταση του κύκλου εργασιών. Τμήμα του ποσού αυτού προερχόταν οπωσδήποτε από αυτοχρηματοδότηση, δηλαδή από επανεπένδυση των κερδών τα οποία, σύμφωνα με όλες τις πηγές, ήταν πολύ υψηλά. Η εταιρεία είχε δώσει προτεραιότητα, όπως ήταν επιχειρηματικώς λογικό να πράξει, στην χαμηλού κόστους αξιοποίηση των καταλοίπων των αρχαίων μεταλλείων αργυρούχου μολύβδου, που κείτονταν στην επιφάνεια του εδάφους. Με την εκκαμίνευση των καταλοίπων αυτών η εταιρεία είχε τα σημαντικά αυτά κέρδη τα οποία θεωρώ ότι επανεπένδυσε. Μπορούμε να υποθέσουμε, επομένως, ότι το μέγιστο συνολικό ποσό που είχε εισαχθεί από την αλλοδαπή σε αυτήν την τετραετία για αύξηση κεφαλαίου ήταν 1.200.000· το τεκμαρτό αυτό ποσό είναι ίσως υπερβολικό, αλλ' αναγκαίο ως περιθώριο ασφαλείας.

Εν συνεχεία, και έως το 1872, μπορεί κανείς να θεωρήσει με οιονεί βεβαιότητα ότι το κεφάλαιο της εταιρείας αυξήθηκε μόνο με αυτοχρηματοδότηση, χωρίς άλλη εισαγωγή ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα. Έτσι, το μέγιστο συνολικό κεφάλαιο που η εταιρεία εισήγαγε από την αλλοδαπή ήταν 1.700.000 (1.200.000 επιπλέον της αρχικής επένδυσης των 500.000).

Το 1872, η εταιρεία μεταβιβάστηκε αντί 12.500.000 φράγκων. Το ποσό αυτό προήλθε από εισαγωγή ομογενειακών κεφαλαίων από την αλλοδαπή.⁹ Ήταν

8. Ο Αλ. Μανσόλας (Πολιτογραφικά πληροφορία..., σ. 127-128) αναφέρει ότι τα «μέχρι τούδε» (1867) καταβεβλημένα κεφάλαια της εταιρείας είναι 3.444.053,50. Το ποσό προέκυπτε από «τάς ἐκ τῶν βιβλίων τῆς ἐταιρείας ἐξαχθείσας σημειώσεις».

9. ΥΕ 18.2, 11355/23.8.1872, Ραγκαβής (Παρίσι) προς Σηλιωτάκη. Η εκτίμηση του Ραγκαβή ότι η αρχική επένδυση ήταν 500.000 φράγκα βασίζεται σε πληροφορίες που ο πρέσβης είχε πάρει από την ελληνική κοινότητα της Μασσαλίας. Στην έκθεση αυτήν ο λόγιος Έλληνας πρεσβευτής στην Γαλλία αναφέρει τα αποτελέσματα μιας έρευνας που είχε διεξαγάγει στην Μασσαλία με σκοπό να διαλευκάνει δύο καίρια ερωτήματα: αν η ποιότητα του μολύβδου ήταν όντως μέτρια, όπως επέμενε η γαλλοϊταλική εταιρεία, και ποια ήταν η γνώμη των μεγάλων επιχειρηματιών της μασσαλιωτικής παροικίας για την πραγματική αξία της εταιρείας. Στο πρώτο ερώτημα ο Ραγκαβής καταλήγει σε δυσάρεστα συμπεράσματα: το μετάλλευμα έχει πολύ χαμηλότερη περιεκτικότητα σε άργυρο και είναι πολύ πιο δύσκολο στην κατεργασία του από το αντίστοιχο ισπανικό. Το ότι ο Ραγκαβής δεν διατάζει να δώσει τα πραγματικά στοιχεία, έστω και δυσάρεστα, ενισχύει κάπως την αξιοπιστία της μαρτυρίας του ως προς το δεύτερο αντικείμενο της έρευνάς του: «Ἐκτὸς δὲ τούτων, ἐπληροφόρηθην παρ' εἰδημόνων ὁμογενῶν ὅτι [...] ἡ πρώτη (καὶ κατ' αὐτοὺς ἡ μόνη) κατάθεσις [κεφαλαίου] τῆς Λαυριωτικῆς Ἑταιρείας ἦτον ἐκ φρ. 500.000. Ὅτι τέλος ἐν ἐκ τῶν τεσσάρων μελῶν τῶν ἀποτελούντων αὐτήν, ὁ κ. Ροδοκανάκης, ἀπεσύρθη μετὰ τινα χρόνον, παραχωρήσας τὸ μερίδιόν του ἀντὶ 300.000 φράγκων». Ὅπως γράφω στο κείμενο, πιθανολογώ ότι ο Ροδοκανάκης είχε αρχικώς συνεισφέρει το ένα τέταρτο του κεφαλαίου, όσο και οι άλλοι μέτοχοι, διαφορετικά ο Ραγκαβής θα ανέφερε διαφορετικά ποσοστά για τον καθένα από τους τέσσερις. Ἄλλωστε, τα ἴσα μερίδια ἦταν ἡ συνήθης μορφή συλλογικῆς συμμετοχῆς σε τέτοιες επιχειρήσεις ἐκείνην τὴν ἐποχὴ. Ὁ Ροδοκανάκης, σοβάρος καὶ ξένους επιχειρηματίας, δεν θα ἐκποιούσε ἀσφαλῶς τὸ μερίδιό του με ζημία, ἐφόσον ἡ ἐπιχείρησις πραγματοποιοῦσε σοβαρὰ κέρδη. Επειδή, ὁμως, ἡ ἀξία τῆς εται-

η σημαντικότερη εισαγωγή ξένων κεφαλαίων που έγινε μέχρι το 1912 για επενδύσεις στη βιομηχανία, συγκρίσιμη μόνο με εισαγωγές κεφαλαίων για ίδρυση τραπεζών.

Οι λοιπές επενδύσεις στον κλάδο μεταλλείων και λατομείων ήταν πολύ μικρότερες απ' ό,τι η επένδυση του Λαυρίου. Η μόνη ξένη επιχείρηση του κλάδου που χρειάστηκε να κάνει κάπως αξιόλογες επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο ήταν η βελγική εταιρεία που ανέλαβε, μετά το 1880, τα λατομεία μαρμάρων της Πάρου. Συγκεκριμένως, η εταιρεία κατασκεύασε σιδηροτροχιά 6,5 χιλιομέτρων και προβλήτα στο λιμάνι της Πάρου, στο οποίο εγκατέστησε γερανό 25 τόνων. Κατά τα άλλα, χρησιμοποιήθηκαν οι προϋπάρχουσες από την Αρχαιότητα εκσκαφές, οι οποίες συμπληρώθηκαν από πέντε λατομείους, όλες επιφανειακές.¹⁰

Οι άλλοι ξένοι που επένδυσαν σε αυτόν τον κλάδο περιορίστηκαν σε δραστηριότητες που απαιτούσαν πολύ μικρές επενδύσεις παγίων κεφαλαίων. Τις διακρίνω σε δύο κατηγορίες. Στην μία ανήκουν οι ξένες επιχειρήσεις που νοίκιαζαν υπάρχουσες, παλιές εγκαταστάσεις λατομείων ή μεταλλείων και συνέχιζαν την εξόρυξη ή την εκμετάλλευση. Στην άλλη, εκείνες που εξαγόραζαν από το Ελληνικό Δημόσιο το αποκλειστικό δικαίωμα να αγοράζουν και να μεταπωλούν την παραγωγή ενός συγκεκριμένου μεταλλείου ή λατομείου. Οι επιχειρήσεις αυτές απλώς αγόραζαν σε προσυμφωνημένες τιμές το σύνολο της παραγωγής που εξόρυσσαν εγχώριοι εργάτες και, εν συνεχεία, την μεταπωλούσαν στην Ελλάδα και στην αλλοδαπή. Οι εργάτες, από την πλευρά τους, συνέχιζαν την δουλειά τους όπως την έκαναν ανέκαθεν, μόνο που τώρα είχαν την υποχρέωση να την πουλάνε κατ' αποκλειστικότητα στον ξένο ανάδοχο, αλλά και το δικαίωμα να εισπράττουν μια δεδομένη και σίγουρη τιμή, όποια και αν ήταν η ποσότητα που παρήγαν.

Τέτοια περίπτωση ήταν η ναξία σμύρις, την οποία εξόρυσσαν οι κάτοικοι της Νάξου, ο καθένας για λογαριασμό του, και εν συνεχεία την διέθεταν είτε στο

ρείας πρέπει να ήταν, όταν ο Ροδοκανάκης πούλησε την συμμετοχή του, το πολύ 1.200.000 φράγκα, το τετραπλάσιο του μεριδίου του, είναι πολύ απίθανο να είχαν αρχικά επενδυθεί κεφάλαια μεγαλύτερα από το ποσό αυτό· γιατί σε μια τέτοια περίπτωση ο Ροδοκανάκης, πουλώντας στις 300.000 φράγκα, πραγματοποιούσε ζημία. Η αξία που αναφέρει ο Ραγκαβής επανέρχεται συχνά στις πηγές. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ed. de Joannes στο κείμενο μιας ομιλίας του («La Grèce moderne et sa situation économique», σ. 23) που θα δοθεί στο Παρίσι πολλά χρόνια αργότερα, το 1886. Το κείμενο αναφέρει αξία 600.000 φράγκων· αλλά σε αντίτυπο αφιερωμένο προσωπικά στον Στεφανόπουλη, εκδότη του *Messageur d'Athènes*, ο de Joannes διαγράφει τον αριθμό και στο περιθώριο συμπληρώνει τις λέξεις «six millions». Τυπογραφικό λάθος; Η ηθελημένη παραποίηση του πραγματικού ποσού; Από το σύνολο των αποτιμήσεων που μπόρεσα να βρω και καταγράφω ο αναγνώστης θα βγάλει τα συμπεράσματά του. Με τις διασταυρώσεις και τους συλλογισμούς που προτείνω στο κείμενο, επαληθεύεται η πληροφορία που μεταδίδει ο Ραγκαβής, ότι το συνολικό κεφάλαιο ανερχόταν σε μισό εκατομμύριο. Σημειώνω επίσης ότι ο Ροδοκανάκης αποχώρησε «μετά τινά χρόνον», όπως γράφει ο Ραγκαβής. Αυτό το «μετά τινά χρόνον» σημαίνει κάπου μεταξύ 1863 και 1865. Επομένως, αν ο Ροδοκανάκης είχε συνεισφέρει 125.000 φράγκα το 1863 και εισέπραξε 300.000 περί το 1865, η πραγματική συνολική αξία της επιχείρησης δεν ξεπερνούσε τότε το 1.200.000. Η διασταύρωση αυτή ενισχύει τις εκτιμήσεις τεκμαρτών ποσών που υπολογίζω στο κείμενο.

10. AP 1882 (71), Syra 1881, σ. 1465.

ίδιο το Δημόσιο είτε στον οποιονδήποτε εξουσιοδοτημένο από το κράτος αγοραστή είτε σε έναν ανάδοχο που νοίκιαζε από το Δημόσιο το αποκλειστικό δικαίωμα εξαγωγής σμύριδος, όπως ήταν ο βρετανός επιχειρηματίας Τζ. Μ. Έβανς (J. M. Evans).¹¹ Είναι προφανές ότι για τις αγορές σμύριδος από τους εργάτες αρκούσε σχετικά μικρό κεφάλαιο κινήσεως και ότι οι ακινητοποιήσεις σε πάγια δεν ήταν σημαντικές.¹²

Στην κατηγορία αυτήν ανήκουν και οι επιχειρήσεις εκμετάλλευσης των παλαιών μεταλλείων της Αντιπάρου από την Εταιρεία David Swan and Co της Γλασκώβης. Η σκωτική εταιρεία ενοίκιασε το 1879 υπάρχουσες εγκαταστάσεις στο μεταλλείο μολύβδου της εταιρείας Σερπιέρι και της διάδοχής της Ελληνικής Εταιρείας Μεταλλουργιών Λαυρίου και άρχισε να επεξεργάζεται μετάλλευμα ψευδαργύρου. Γνωρίζουμε ότι το συνολικό ύψος της παραγωγής του 1879 ήταν 1.200 τόνοι. Με βάση την τιμή του μεταλλεύματος στην αγορά του Λονδίνου εκείνο τον χρόνο, η συνολική αξία της παραγωγής δεν υπερέβη τις 110.000-115.000 φράγκα. Από το ποσό αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι οι ακινητοποιήσεις σε πάγια δεν υπερέβαιναν ένα αντίστοιχο ύψος. Τις ίδιες εγκαταστάσεις, άλλωστε, τις χρησιμοποιούσε παραλλήλως και η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλουργιών Λαυρίου.¹³

Με βάση το σύνολο των πληροφοριών αυτών μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι το συνολικό ύψος των αρχικών επενδύσεων ξένου κεφαλαίου στον κλάδο των μεταλλείων, των ορυχείων και των λατομείων δεν ξεπέρασε το ποσό των 3.000.000-4.000.000, συμπεριλαμβανομένου του ποσού των 1.700.000 της Εταιρείας Μεταλλουργίας Λαυρίου. Αυτό είναι και το μέγιστο συνολικό κεφάλαιο που ο κλάδος αυτός εισήγαγε από την αλλοδαπή. Αν συνυπολογίσει κανείς και τις κεφαλαιοποιήσεις κερδών έως το 1896, τα συνολικά κεφάλαια και αποθεματικά των εταιρειών αυτών δεν μπορεί να ξεπέρασαν το ποσό των 16.000.000-20.000.000. Το μεγαλύτερο μέρος του ποσού αυτού κάλυπταν οι εταιρείες του Λαυρίου. Παίρνω το έτος 1896 ως χρονολογική τομή ώστε τα αποτελέσματα των υπολογισμών να είναι συγκρίσιμα με τα ποσά που έχει καταγράψει ο Ξ. Ζολώτας.

11. FO 32.422 1/27.4.1871, Watson to Granville: περιγραφή της διαφοράς του Ελληνικού Δημοσίου με τον Έβανς για την σύμβαση προαγοράς της ναξίας σμύριδος.

12. FO 32.439 32.422 1/27.4.1871, Watson to Granville: Το ποσό των 370.000 φράγκων είναι η συνολική αξία της σμύριδος που αγόραζε ετησίως ο Έβανς, σύμφωνα με την σύμβαση. Γνωρίζουμε, επίσης, ότι ο Έβανς δεν χρησιμοποίησε παρά ελάχιστο πάγιο κεφάλαιο, αφού η εξόρυξη γινόταν από τους νησιώτες με τα δικά τους εργαλεία. Θα μπορούσε, λοιπόν, να θεωρηθεί ότι τα 370.000 φράγκα κατατέθηκαν ως κεφάλαιο κινήσεως. Ένα τόσο μεγάλο κεφάλαιο κινήσεως θα χρειαζόταν, όμως, μόνον εάν ο Έβανς αγόραζε μία φορά τον χρόνο και διά μιας ολόκληρη την ποσότητα και μάλιστα με δικό του κεφάλαιο, χωρίς να δανείζεται τίποτε. Όλα αυτά είναι εξωπραγματικά. Είναι απίθανο να χρησιμοποιούσε ο Έβανς τόσο μεγάλο κεφάλαιο. Διότι μπορούσε, αντιθέτως, να κάνει έξι αγορές τον χρόνο, για τις οποίες θα χρειαζόταν μόνο το ένα έκτο των 370.000 φράγκων· και αν είχε εξασφαλίσει την πώληση με προκαταβολή ή αν δανειζόταν από τράπεζες το κεφάλαιο κινήσεως, τότε τα ίδια κεφάλαια που χρειαζόταν θα ήταν ακόμη χαμηλότερα.

13. AP 1882 (71), Syra 1881, σ. 1465.

Αυτά ως προς τις άμεσες επενδύσεις ξένων κεφαλαίων στα μεταλλεία και τα λατομεία. Ερχόμαστε τώρα στις επενδύσεις στην μεταποίηση. Η σημαντικότερη μεταλλουργική βιομηχανία ήταν ίσως η Vulcan Iron Works, ιδιοκτησία του Βρετανού Τζων ΜακΝτόουαλ (John McDowall).¹⁴ Η βιομηχανία αυτή υπήρχε στον Πειραιά από την δεκαετία του 1870. Δεν είναι προς το παρόν γνωστό το ύψος των κεφαλαίων της, γνωρίζουμε, όμως, ότι το 1883 η εταιρεία πραγματοποίησε στην Πάτρα επένδυση 14.000 λιρών (355.000 φράγκων). Την επένδυση αυτήν ανέφερε σε έκθεσή του προς το Foreign Office ο εκεί βρετανός πρόξενος, και η διατύπωση της έκθεσης δείχνει ότι το ποσό προήλθε από το κεντρικό της επιχείρησης στον Πειραιά – άρα, πιθανόν να προερχόταν από κεφαλαιοποίηση κερδών και όχι από εισαγωγή νέων κεφαλαίων.¹⁵

Άλλη αξιόλογη επένδυση ξένων κεφαλαίων ήταν η οιοποία Achaia-Clauss στην Πάτρα, το 1872. Την ίδρυσε η βαυαρική οικογένεια Κλάους (Clauss), με πρόσθετα κεφάλαια τα οποία συνεισέφεραν άλλοι γερμανοί και βρετανοί κεφαλαίουχοι.¹⁶ Επειδή οι Κλάους ήταν εγκατεστημένοι στην Ελλάδα από παλαιότερα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι το δικό τους μερίδιο στην επένδυση δεν αποτελούσε ξένο κεφάλαιο, αφού κατά πάσα πιθανότητα είχε συγκεντρωθεί στην Ελλάδα με αποταμιεύσεις μιας ή δύο γενεών. Πάντως, έστω και αν θεωρηθούν αλλοδαπά στο σύνολό τους αυτά τα κεφάλαια, το μέγεθός τους δεν ήταν σημαντικό: το ύψος της αρχικής επένδυσης δεν μπορεί να ξεπερνούσε τις 200.000-300.000 φράγκα.¹⁷

14. A. Mansolas, *La Grèce à l'exposition...* (1878), σ. 95-100, και *Catalogue*, σ. 20-21, 31, 35, 60, 62· Γ. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας...*, σ. 439 κ.ε. (αναφέρεται στον Μανσόλα)· AP 1874 (67), Piraeus 1873, σ. 1370.

15. AP 1884 (79), Patras 1883, σ. 212.

16. AP 1873 (64), Corfu 1872, σ. 818.

17. Τεκμαίρω ως μέγιστο το ποσό των 200.000-300.000 φράγκων, με βάση ορισμένες υποθέσεις και τους εξής υπολογισμούς. Πέντε χρόνια μετά την αρχική επένδυση, το 1877/1878, η συνολική αξία των εξαγωγών κρασιού και οιοπνευματωδών από όλες τις βιομηχανίες και βιοτεχνίες της χώρας ήταν περίπου 1.500.000 φράγκα (A. Mansolas, *La Grèce à l'exposition...*, σ. 100, και *Catalogue*, σ. 60: δρχ. 1.700.000, μέσος όρος εξαγωγών). Θεωρώ ότι το ύψος των εξαγωγών πρέπει να πλησίαζε την αξία της συνολικής παραγωγής επειδή η οιοποία δεν είχε μεγάλη εσωτερική αγορά πριν από τα τέλη του 19ου αιώνα, περίοδο κυριαρχίας του βαρελιού στα αστικά κέντρα και της αυτοκατανάλωσης στα αγροτικά νοικοκυριά. Αν υποθέσουμε ότι οι πωλήσεις της Achaia-Clauss εκάλυπταν τα δύο τρίτα των εξαγωγών της χώρας, ποσοστό εξαιρετικά γενναιόδωρο, προκύπτει ποσό περίπου ενός εκατομμυρίου: αυτές πρέπει να ήταν οι ετήσιες πωλήσεις της εταιρείας· και η επένδυση δεν μπορεί να ήταν μεγαλύτερη από το 20%-30% των ετησίων πωλήσεων, δηλαδή περίπου 200.000-300.000 φράγκα, όπως είπα. Βεβαίως, υπάρχει και η περίπτωση να ήταν αρχικώς μεγαλύτερη και να έμεινε εν συνεχεία αργό ένα μέρος του παραγωγικού δυναμικού. Αλλά η περίπτωση αυτή είναι απίθανη, για πολλούς λόγους. Πρώτον, η επένδυση έγινε σε εποχή ακμής των εξαγωγών οίνου, η οποία μάλιστα θα διατηρηθεί έως της δεκαετίας του 1890. Δεύτερον, η συνήθης πρακτική των βιομηχάνων εκείνης της εποχής, σε όλες τις χώρες, ήταν να ξεκινούν με χαμηλές ακινητοποιήσεις σε πάγια και να επεκτείνονται με αυτοχρηματοδότηση από τα κέρδη τους. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η σχετική στενότητα και επιφυλακτικότητα τεκμαίρεται και από το ότι οι Κλάους δεν έκαναν μόνοι τους την επένδυση, αλλά αναζήτησαν συνεταιίρους ώστε να μοιραστούν τόσο το κεφάλαιο όσο και τους κινδύνους της επένδυσης· κάτι που δείχνει ότι τόσο οι Κλάους όσο και οι νέοι, αλλοδαποί συνεταιίροι τους δεν ήταν διατεθειμένοι να διακινδυνεύσουν μονομιάς μεγάλες επενδύσεις σε πάγια.

Στον κλάδο της οινοποιίας υπάγεται και η σχετικώς μικρότερη επένδυση του βρετανού προξένου στην Κεφαλλονιά Ε. Α. Τουλ (E. A. Toole), που έγινε επίσης στις αρχές της δεκαετίας του 1870.¹⁸ Όπως η οικογένεια Κλάους, έτσι και ο Τουλ ήταν εγκατεστημένος από παλιά στην Ελλάδα. Δεν αποκλείεται μάλιστα να είχε πολιτογραφηθεί Έλληνας πολίτης. Άρα, δεν είναι διόλου βέβαιο ότι η επένδυση αυτή έγινε με εισαγόμενο κεφάλαιο και όχι με αποταμιεύσεις και επανεπένδυση κερδών από εμπορικές επιχειρήσεις.¹⁹

Με τις περιπτώσεις Achaia-Clauss και Τουλ μοιάζει η περίπτωση της ζυθοποιίας Φιξ. Αυτή είναι βέβαιο ότι δεν έγινε με επένδυση ξένου κεφαλαίου. Ο Ιωάννης Φιξ, που καταγόταν από το Τιρόλο, είχε ζυθοπωλείο στην Αθήνα συνεταιρικά με έναν Βαυαρό ονόματι Μπαχάουερ. Το ζυθοπωλείο κατασκεύαζε μπίρα «με αρχέγονα μέσα». Η βιομηχανία Φιξ, ατμοκίνητη, ιδρύθηκε το 1874 από τον γιο του Κάρολο Φιξ με τα κέρδη του ζυθοπωλείου: «Ο πατήρ Ιωάννης Φιξ άφηκε τὰ άπαιτούμενα χρηματικά μέσα εις τόν υιόν του Κάρολον Φιξ δια νά ίδρύση ούτος τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι άτμοκίνητον ζυθοποιεῖον».

Σημαντική ξένη επιχείρηση ήταν η μεταξοβιομηχανία Fels et Cie. Μεταξύ 1859 και 1878, η εταιρεία αυτή έφθασε να χρησιμοποιεί 145 εργάτριες στο εργοστάσιό της στην Καλαμάτα, το οποίο ήταν εξοπλισμένο με μηχανήματα 29 ίππων.²⁰ Δεν είναι βέβαιο, όμως, αν η εταιρεία ξεκίνησε εξ αρχής με μια μαζική βιομηχανική επένδυση στην παραγωγή μέταξας. Είναι πιθανότερο να άρχισε την δραστηριότητά της στην Ελλάδα με εξαγωγικό εμπόριο κουκουλιών (ή και σταφίδας) και να χρηματοδότησε εν συνεχεία την βιομηχανική της επένδυση με κεφαλαιοποίηση των εμπορικών της κερδών. Την υπόθεση αυτήν ενισχύει η εξέλιξη της συγκυρίας στην ευρωπαϊκή αγορά μέταξας κατά την περίοδο αυτήν.

Πράγματι, πριν από την καταστροφή της γαλλικής σηροτροφίας από ασθένειες το 1856, υπήρχαν μεγάλες διαφορές στις τιμές μέταξας μεταξύ των αγορών της Ανατολής και της αγοράς της Λυών, που τότε ήταν διεθνές κέντρο της μεταξοβιομηχανίας και ο μεγαλύτερος αγοραστής της πρώτης ύλης. Οι διαφορές αυτές οφείλονταν στην κακότεχνη επεξεργασία των κουκουλιών στην

18. AP 1878 (75), Cephalonia 1877, σ. 1627-1628.

19. Γαβριηλίδης (1918-1919), σ. 179 και 181.

20. Mansolas (1878), σ. 20/21, 35· Αναστασόπουλος (1947), σ. 442, 444: δεν αναφέρεται η καταγωγή των Fels. Πάντως, ο χρόνος ίδρυσης (1859) και η ύπαρξη «Συντροφίας» στην επωνυμία δείχνουν ότι πρόκειται μάλλον για άτομο ή οικογένεια εγκατεστημένη στην Ελλάδα, που έκανε επιχείρηση σε συνεταιρισμό και με εγχώριους κεφαλαιούχους. Ο Κ. Τσουκαλάς (1981), σ. 220, υποσ. 62, γράφει ότι το 1879 η επιχείρηση αναφέρεται σε έκθεση γαλλικού προξενείου ως ένας από τους σημαντικότερους εξαγωγείς σταφίδας από την Ελλάδα, με έδρα την Μεγάλη Βρετανία. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω την έκθεση αυτήν, αλλά, αν αληθεύει η πληροφορία, έχει ενδιαφέρον. Στην περίπτωση αυτήν, δεν αποκλείεται η μία από τις δύο δραστηριότητες να χρηματοδότησε την άλλη, είναι όμως άγνωστο το αρχικό ύψος της επένδυσης και η προέλευση του κεφαλαίου. Και αν μεν η επιχείρηση ξεκίνησε από το σταφιδεμπόριο, θέμα αρχικής επένδυσης ουσιαστικά δεν υπάρχει: επρόκειτο για αλλοδαπό εισαγωγέα που προαγόραζε σταφίδα στην Πάτρα και με τα κέρδη του από την ελλαδική αυτήν δραστηριότητα χρηματοδότησε την μεταξουργία. Αν πάλι το ξεκίνημα έγινε στην μεταξουργία, το αρχικό ύψος της επένδυσης θα ήταν μάλλον χαμηλό, όπως εξηγώ στο κείμενο και σε επομένη σημείωση.

Τουρκία και τα Βαλκάνια, δηλαδή στην χαμηλή ποιότητα της ανατολικής παραγωγής.²¹ Οι διαφορές αυτές εξώθησαν τους εμπόρους της Ανατολής, λεβαντίνους, έλληνες και άλλους ευρωπαίους, στην αγορά και την εξαγωγή κουκουλιών πριν από την επεξεργασία. Έτσι, το εμπόριο κουκουλιών στην Ελλάδα και την Ανατολή πέρασε περίοδο ακμής κατά τις δεκαετίες του 1850 και του 1860. Το ποσοστό κέρδους μεταξύ 1856 και 1859, οπότε γενικεύθηκε αυτή η πρακτική, υπερέβαινε το 75%. Η καταστροφή της γαλλικής σπηροτροφίας το 1856 συνετέλεσε στα υψηλά κέρδη. Αλλά μακροχρονίως, το επίπεδο των κερδών έπεσε κάτω από το βάρος του ανταγωνισμού.²² Παράλληλως, άρχισε στην Ανατολή και στην Ελλάδα η βιομηχανική επεξεργασία με σύγχρονες μεθόδους, που μείωσε βαθμιαία τις εξαγωγές κουκουλιών και αύξησε την εγχώρια παραγωγή μέταξας. Έτσι, δεν είναι περιέργο ότι η ίδρυση της Μεταξουργίας Fels et Cie στην Καλαμάτα, το 1859, συνέπεσε χρονικώς με την φάση αυτή, με το τέλος της τριετίας των μεγάλων εμπορικών κερδών και με την κρίση της γαλλικής μεταξοβιομηχανίας. Με αυτά τα δεδομένα, υπολογίζω σε περίπου 300.000 φράγκα την επένδυση στο εργοστάσιο και σε περίπου 600.000 φράγκα το ολικό κεφάλαιο του 1878, που περιλαμβάνει και την κεφαλαιοποίηση κερδών μιας δεκαοκταετίας.²³

Με βάση το σύνολο των πληροφοριών αυτών μπορούμε τώρα να υποθέσουμε ότι το ολικό ύψος των αρχικών επενδύσεων ξένου κεφαλαίου στην βιομηχανία δεν μπορεί να ξεπέρασε, έως το 1896, το ποσό των 3-4 εκατομμυρίων φράγκων. Μαζί με τις κεφαλαιοποιήσεις κερδών, τα ολικά κεφάλαια και αποθεματικά των βιομηχανιών που ελέγχονταν από αλλοδαπούς το 1896 δεν μπορεί να ξεπέρασε το ποσό των 8-10 εκατομμυρίων φράγκων.

Έτσι, μπορούμε τώρα να συγκεντρώσουμε στον Πίνακα 1 όλα τα ποσά που διαθέτουμε για όλες τις επενδύσεις, τόσο στην βιομηχανία όσο και στα μεταλλεία, είτε από τις πηγές προέρχονται είτε από υπολογισμούς. Με βάση τον πίνακα αυτόν, μπορούμε να συνοψίσουμε τα συμπεράσματά μας ως εξής:

21. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 273-274.

22. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 272-281 και 284-285.

23. Την υπόθεση αυτήν την στηρίζω στο κατά προσέγγιση μέγεθος του ετησίου κύκλου εργασιών της Fels and Cie το 1877, το οποίο υπολογίζω σε ένα μέγιστο 1.250.000 φράγκων (με βάση τα στοιχεία Μανσόλα, *La Grèce à l'exposition...*, Β' Μέρος, σ. 21 και 35).

Ο κατά προσέγγιση υπολογισμός του μεγίστου κύκλου εργασιών έχει ως εξής:

Α. Παραγωγή Fels and Cie, μέταξα δύο ποιότητων 4.200 + 1.100 κιλά: κιλά 5.300.

Β. Συνολική παραγωγή ελληνικής βιομηχανίας (κατά προσέγγιση): κιλά 10.000.

Γ. Ποσοστό Fels στην συνολική παραγωγή περίπου: 53%.

Δ. Αξία συνολικής παραγωγής περίπου: δραχμές 1.300.000.

Ε. Αναλογία Fels βάσει ποσοστού 53% (Γ) περίπου: δραχμές 690.000.

ΣΤ. Παραγωγή / εμπορία κουκουλιών, Fels and Cie: οκάδες 93.500.

Ζ. Τιμές κουκουλιών ανά οκά: δραχμές 3 έως 18.

Η. Συνολική αξία παραγωγής κουκουλιών με μέση τιμή 6 δραχμές: δραχμές 560.000.

Θ. Κύκλος εργασιών 690.000 + 560.000: δραχμές 1.250.000 (πρόκειται για μέγιστο που ισχύει μόνο αν η εταιρεία έκανε και εξαγωγές κουκουλιών).

- Μεταλλεία, λατομεία και ορυχεία: Η πιθανή αρχική αξία των ξένων κεφαλαίων που εισήλθαν στην χώρα και επενδύθηκαν στον τομέα πριν από το 1896, δεν μπορεί να υπερέβη τα 3-4 εκατομμύρια.

- Βιομηχανίες: Η πιθανή αρχική αξία των κεφαλαίων που εισήλθαν στην χώρα και επενδύθηκαν στην βιομηχανία πριν από το 1896, δεν μπορεί να υπερέβη τα 3-4 εκατομμύρια.

Το άθροισμα A+B, δηλαδή το σύνολο της αρχικής εισροής ξένων κεφαλαίων για άμεσες επενδύσεις έως το 1896, δεν μπορεί να υπερέβη τα 6-8 εκατομμύρια.

- Μεταλλεία, λατομεία και ορυχεία: Η αρχική αξία των ξένων αμέσων επενδύσεων στον τομέα αυτόν, αθροιζόμενη με τις αυξήσεις κεφαλαίων και τις κεφαλαιοποιήσεις κερδών έως το 1896, δίνει ένα άθροισμα συνολικών κεφαλαίων που δεν μπορεί να υπερέβη τα 16-20 εκατομμύρια. Δεν γνωρίζουμε αν στα ποσά αυτά περιλαμβάνονται και ορισμένες νέες εισροές ξένων κεφαλαίων. Υπογραμμίζω, πάντως, ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί νέα εισροή ξένων κεφαλαίων η κεφαλαιοποίηση κερδών.

- Βιομηχανίες: Η ολική αξία των ξένων αμέσων επενδύσεων στην βιομηχανία μαζί με τις κεφαλαιοποιήσεις κερδών έως το 1896, δεν μπορεί να υπερέβη τα 8-10 εκατομμύρια.

Το άθροισμα D+E, δηλαδή η ολική αξία των ξένων αμέσων επενδύσεων στην βιομηχανία και σε μεταλλεία κ.λπ. μαζί με τις κεφαλαιοποιήσεις κερδών έως το 1896, δεν μπορεί να υπερέβη τα 24-30 εκατομμύρια. Τα ποσά αυτά δεν απέχουν από αυτά που καταγράφει ο Ξ. Ζολώτας το 1896, τα οποία και υπενθυμίζω: 13 μεγάλες βιομηχανικές εταιρείες με συνολικά κεφάλαια 52.500.000 (τα οποία προέρχονταν από επενδύσεις ξένες αλλά και ελληνικές), από τις οποίες οι τέσσερις ήταν μεταλλουργικές με συνολικά κεφάλαια 33.917.000.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΚΡΙΣΙΜΗ ΜΑΖΑ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ

Σύμφωνα με μια γνωστή (και παρωχημένη) θεωρία, για να πραγματοποιηθεί μια πρώτη εκβιομηχάνιση, για να επιτευχθεί ό,τι αποκαλούν ορισμένοι, εντυπωσιακότερα, «απογείωση» της οικονομίας, απαιτείται να επενδυθεί στην οικονομία μέσα σε σχετικά σύντομη χρονική περίοδο μια κρίσιμη μάζα κεφαλαίου. Η θεωρία προτείνει και συγκεκριμένο ποσοτικό όριο που πρέπει να καλύπτουν οι επενδύσεις αυτές: 7% έως 10% του ΑΕΠ.¹

Τα θεωρήματα αυτού του τύπου και τα συμπεράσματά τους είναι σχηματικά και ανυπόστατα, γι' αυτό είναι και παρωχημένα. Το βάρος που αποδίδεται στο ελάχιστο όριο δημιουργεί την αίσθηση ότι η επένδυση ορισμένου ποσοτικού επιπέδου θεωρείται όχι μόνο αναγκαία, αλλά και ικανή συνθήκη της πρώτης εκβιομηχάνισης ή, έστω, η συντριπτικά σημαντικότερη προϋπόθεση. Αλλά η χρονολόγηση και η ιστορική ανάλυση της πρώτης εκβιομηχάνισης σε διάφορες χώρες αποκαλύπτουν τις αδυναμίες της θεωρητικής αυτής κατασκευής: η ιστορική πραγματικότητα είναι ασυγκρίτως πολυπλοκότερη από την θεωρία.

Η ελληνική περίπτωση είναι ένα καλό παράδειγμα των ελαττωμάτων της θεωρίας. Πράγματι, με βάση μια μηχανιστική στατιστική ανάλυση θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αναλογία των επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα στην περίοδο των 12-13 ετών, μεταξύ 1880 και 1892, ήταν περίπου επαρκής για να δώσει μια πρώτη ώθηση στην εκβιομηχάνιση και να εκκινήσει την οικονομική «απογείωση» της χώρας. Αλλά εξ ίσου σημαντική προϋπόθεση του μετασχηματισμού ήταν η διάρκεια, η συνέχεια της επενδυτικής προσπάθειας. Επιπλέον, έπρεπε οι επενδύσεις αυτές να έχουν ποιοτικά κατάλληλη διάρθρωση, να είναι διεσπαρμένες σε ευρύ φάσμα κλάδων, να υπάρχει ταυτόχρονη επενδυτική δραστηριότητα δημοσίου και ιδιωτικού τομέα, καθώς και

1. Rostow (1956). Το ενδιαφέρον του παλαιού αυτού δημοσιεύματος έγκειται στην διεγερτική του επιχειρηματολογία, αλλά τα συμπεράσματα είναι σχηματικά και λανθασμένα, όπως έχω τονίσει και σε άλλη ευκαιρία (*Σύγκριση και σχέσεις...*, 1978, σ. 99), και όπως έχουν αναφέρει πολλοί επικριτές του. Παρά τις επιφυλάξεις του, ο συγγραφέας ουσιαστικά θεωρεί την επένδυση ποσοστού του ΑΕΠ όχι μόνο αναγκαία αλλά και ικανή συνθήκη της εκβιομηχάνισης. Η σημασία που της αποδίδει φαίνεται από την εκτεταμένη παράθεση πινάκων και χρονολογιών της πρώτης εκβιομηχάνισης σε διάφορες χώρες. Αυτό ακριβώς αποκαλύπτει και την αδυναμία της θεωρητικής κατασκευής: διαβάζοντας κανείς τα συγκεκριμένα ονόματα των χωρών που αναφέρονται συλλήβδην, αντιλαμβάνεται ότι η θεωρία είναι ανιστόρητη.

παράλληλη ανάπτυξη τόσο της υποδομής όσο και των πρώτων βιομηχανικών μονάδων και κλάδων. Στην ελληνική περίπτωση οι προϋποθέσεις αυτές δεν συνέτρεξαν, η χρονική περίοδος των μεγάλων επενδύσεων διήρκεσε πολύ λίγο και την δωδεκαετία ακολούθησε η παύση πληρωμών και η βαθιά κρίση των ετών 1893-1898. Η ποσοτική επάρκεια των επενδύσεων, και αν ακόμα υπάρχει, δεν αρκεί για να θεμελιώσει την συμβολή τους στην εκβιομηχάνιση.

Ωστόσο, από την σχηματική θεωρία της απογείωσης κάτι μπορούμε να κρατήσουμε τελικά· αλλά θα πρόκειται για διαπίστωση σχεδόν αυτονόητη, πρόδηλη: ότι αναγκαία (αλλά όχι επαρκής) συνθήκη για την εκβιομηχάνιση μιας χώρας είναι να πραγματοποιηθεί για σειρά ετών ένα σύνολο επενδύσεων, κυρίως στην μεταποίηση και δευτερευόντως στην υποδομή της οικονομίας, του οποίου η σύνθεση, το ακριβές ύψος και η χρονική διάρκεια πραγμάτωσης θα ποικίλλουν κατά περίπτωση και ανάλογα με την ιστορική περίοδο, όπως θα ποικίλλει και η αναλογία μεταξύ των επενδύσεων στην μεταποίηση και την υποδομή.² Με ιστορική στάθμιση αυτού του τύπου, η έννοια του ελαχίστου ορίου επενδύσεων μπορεί να χρησιμοποιηθεί χωρίς να καταντά προκρούστειος μηχανισμός.

Παρ' όλα αυτά, ας δεχθούμε να κρίνουμε την ελληνική περίπτωση αποκλειστικώς με ποσοτικά κριτήρια, έστω και χάριν περιεργείας. Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι η εκβιομηχάνιση θα ήταν δυνατή σε αυτήν την περίοδο αν είχε επενδυθεί, επί σειράν τουλάχιστον 15 ετών, ένα ελάχιστο ποσοστό μεταξύ 7% και 10% του ΑΕΠ (άθροισμα των δημοσίων και των ιδιωτικών επενδύσεων). Και θέλοντας να διαπιστώσουμε αν συνέτρεξε αυτή η ποσοτική προϋπόθεση, τοποθετούμε πρώτα τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις δημόσιες επενδύσεις στον Πίνακα 1.

Ο Πίνακας δείχνει ότι οι δημόσιες επενδύσεις ήταν πολύ χαμηλές και ούτε καν πλησίασαν το θεωρητικώς ελάχιστο ποσοστό που έχουμε αποδεχθεί (7% επί του ΑΕΠ). Απομένει τώρα να προσθέσουμε και τις ιδιωτικές επενδύσεις. Βεβαίως, στοιχεία για το σύνολο των ιδιωτικών επενδύσεων δεν υπάρχουν και φαίνεται ότι, όταν υπάρξουν, δεν θα είναι επαρκή και ακριβή. Ωστόσο, είναι εφικτός ο κατά προσέγγιση υπολογισμός.

Οι υποθέσεις μου θα είναι ηθελημένα «γενναιόδωρες». Ξεκινώ με το συνολικό κεφάλαιο των τραπεζικών και βιομηχανικών ανωνύμων εταιρειών. Το 1896, ανερχόταν σε 70.000.000.³ Αυτό το ποσό καλύπτει, πιθανότατα, το σύνολο των επενδύσεων τους από την ίδρυσή τους έως το 1896. Χάριν ευκολίας, θα δεχθούμε το

2. Δηλαδή $t(Ia + Ib) = t(GNP/x)$ εάν $t(Ib) / t(Ia) > y$, όπου:
t: σειρά ετών
Ia: σύνολο επενδύσεων στην υποδομή της οικονομίας
Ib: σύνολο επενδύσεων στην μεταποίηση
GNP/x: λόγος προς το ΑΕΠ
y: λόγος *Ib/Ia*.

3. ΓΒΔ (1977), σ. 62, Πίνακας 10, σε συνδυασμό με πληροφορία από Κ. Κωστή, αδημοσίευτη (2000) εργασία, Τραπεζικά και Νομισματικά Μεγέθη, Ερευνητικό Πρόγραμμα Επιτροπής Ιστορίας, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗΣ

σε τρέχουσες δραχμές, ως ποσοστό των συνολικών δημοσίων δαπανών (1860-1915) και του ΑΕΠ (1880-1900)

Έτος	Συνολικές δαπάνες	Επενδύσεις (τρέχουσες δραχμές)	Επενδύσεις %	Επενδύσεις % ΑΕΠ (κατά προσέγγιση)
1860-1864	136.212.593	2.756.394	2,0%	
1865-1869	196.578.068	2.032.791	1,0%	
1870-1874	204.635.880	1.587.037	0,8%	
1875-1879	264.914.284	1.616.062	0,6%	
1880-1884	436.322.212	3.777.953	0,9%	
1885-1889	636.433.667	16.966.721	2,7%	
1890-1894	564.118.493	62.111.425	11,0%	
1895-1899	736.241.624	33.108.333	4,5%	
1900-1904	580.363.413	28.692.382	4,9%	
1905-1909	628.281.992	36.133.776	5,8%	
1910-1915	1.663.337.679	12.479.760	0,8%	
1865-1879	666.128.232	5.235.889	0,8%	
1880-1894	1.636.874.372	82.856.099	5,1%	0,9% - 1,1%
1895-1910	2.085.327.357	101.147.579	4,9%	
1865-1884	1.102.450.444	9.013.842	0,8%	
1884-1905	2.724.825.309	152.431.030	5,6%	0,8% - 1,0%
1884-1915	4.900.123.652	198.364.126	4,0%	
1865-1915	5.911.227.312	206.553.798	3,5%	

Πηγές και σχολιασμός: Τα στοιχεία και οι υπολογισμοί είναι κατά προσέγγιση. Για τα στοιχεία των επενδύσεων, βλ. το Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων. Για το ΑΕΠ, βλ. Κωστελένος και Πετμεζάς (2007): με βάση τους υπολογισμούς της εργασίας αυτής, το μέσο ετήσιο ύψος του ΑΕΠ για τις δεκαετίες 1880 και 1890 ήταν περίπου 590 εκατομμύρια. Αυτόν τον μέσον όρο επιβεβαιώνουν και οι πιο αξιόπιστες μαρτυρίες εκείνης της εποχής. Ένα ελάχιστο 500 εκατομμυρίων υπολόγιζε κατά την δεκαετία του 1880 ο καθηγητής της Οικονομίας Ι. Σούτσος και ένα μέγιστο 600-650 εκατομμυρίων ανέφεραν για την περίοδο 1887-1894 ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο υπουργός Οικονομικών Ανάργυρος Σιμόπουλος και ο βρετανός στατιστικός Mulhall: Mulhall (1892/1909), λήμμα «Wealth». Η αξιοπιστία του Mulhall, σε σύγκριση με άλλες πηγές και μαρτυρίες προγενέστερες του 20ού αιώνα, αναγνωρίζεται από μεταγενέστερους συγγραφείς ως αρκετά υψηλή - τις πληροφορίες του χρησιμοποιούν ευρέως, π.χ., ο S. Kuznets στα ιστορικά έργα του, καθώς και ο P. Bairoch (βλ., π.χ. «International Industrialization Levels ...», σ. 269). Πάντως, η προκύπτουσα αξία των επενδύσεων είναι τόσο μακριά από τα ελάχιστα όρια που έχουμε αποδεχθεί, ώστε η εικόνα δεν μεταβάλλεται και αν ακόμη αφηθούν μεγάλα περιθώρια ασφαλείας.

Ωστόσο, το κυριότερο μεθοδολογικό πρόβλημα δεν είναι η αβεβαιότητα για το ΑΕΠ, είναι η χρονική διάρκεια που επιλέγεται για την σύγκριση. Οι σχετικά μεγάλες δημόσιες επενδύσεις της δεκαετίας του 1890 δεν είναι αντιπροσωπευτικές μιας κάπως ευρύτερης περιόδου. Αν χρησιμοποιόταν μόνο η βραχύτερη και ευνοϊκότερη περίοδος, 1890-1894, θα προέκυπτε μια τεχνητή περιοδολόγηση γύρω από ένα παροδικό φαινόμενο, μια απατηλή εικόνα μεγάλης αναλογίας επενδύσεων, που θα προδίκαιζε το συμπέρασμα. Το ίδιο ενάλωτη θα ήταν μια πολύ ευρύτερη περίοδος, π.χ. από το 1865 έως το 1915· σε μια τόσο μακρά χρονική περίοδο, η επενδυτική δραστηριότητα της δεκαετίας του 1890 θα έχανε το στατιστικό της βάρος. Η ορθότερη επιλογή είναι, νομίζω, η μέση οδός της περιόδου 1880-1894, την οποία και ακολουθώ.

σύνολο του ποσού σαν να ήταν οι επενδύσεις τους μόνο για την περίοδο 1880-1894· και θα το υπολογίσουμε ολόκληρο, σαν να διοχετεύθηκε όλο σε βιομηχανικές επενδύσεις. Αν υποθέσουμε, τώρα, ότι στην ίδια περίοδο πραγματοποίησαν ίσης αξίας επενδύσεις όλες οι άλλες παραγωγικές μονάδες που λειτουργούσαν στην χώρα, μεσαίες και μικρές επιχειρήσεις, τότε φθάνουμε σε ένα συνολικό ύψος 140.000.000. Ας προσθέσουμε και ένα γενναίο τεκμαρτό ποσό 100.000.000 για να καλύψουμε τις επενδύσεις των αναδόχων στους σιδηροδρόμους (εκτός των δημοσίων συμμετοχών). Η τεκμαρτή συνολική αξία των επενδύσεων που προκύπτει με αυτές τις προσεγγίσεις είναι 240.000.000 και προσθέτει άλλες τρεις ποσοστιαίες μονάδες στο 0,9% - 1,1% των δημοσίων επενδύσεων. Το σύνολο, επομένως, αντιστοιχεί σε ποσοστό χαμηλότερο από το 4% του ΑΕΠ αυτής της περιόδου. Παρά το μεγάλο ύψος τους σε σύγκριση με τις συνθήκες της εποχής και με την αμέσως προηγούμενη περίοδο, οι επενδύσεις αυτές ήταν ανεπαρκείς, σύμφωνα με το θεωρητικό σχήμα που δοκιμάζουμε.

Στους παραπάνω υπολογισμούς δεν συμπεριέλαβα, βεβαίως, τις επενδύσεις σε αστικές οικοδομές και σε νέα οικήματα στην ύπαιθρο. Όπως και οι άλλες επενδύσεις στον πρωτογενή και τον τριτογενή τομέα, έτσι και αυτές δεν εντάσσονται στην θεωρητική λογική που ακολούθησα. Αλλά, και αν ακόμη δεχθούμε να τις συνυπολογίσουμε, και αν επιπλέον υποθέσουμε ότι ήταν τόσο υψηλές ώστε να υπερδιπλασίασαν το παραπάνω ποσοστό, το αποτέλεσμα δεν δείχνει εκβιομηχάνιση, αλλά μια οικονομική ανάπτυξη ιδιότυπη, στηριγμένη κυρίως στην αστική οικοδομή. Με άλλα λόγια, και αν ακόμη δεχόμασταν ότι ένα τέτοιο ύψος επενδύσεων υπήρξε και ήταν θεωρητικώς επαρκές για ένα είδος «απογείωσης» της οικονομίας, θα επρόκειτο για μια υβριδική απογείωση, που δεν αναιρεί τις ποσοτικές και ποιοτικές διαφορές με την εκβιομηχάνιση άλλων ευρωπαϊκών οικονομιών στην ίδια ή σε προηγούμενες περιόδους.

ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΣΜΟΣ: ΠΡΟΟΙΜΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΑΞΕΙΣ, 1830-1900

Η καποδιστριακή νομοθεσία του 1830 επεβάρυνε αδιακρίτως εισαγωγές και εξαγωγές· και φορολογούσε αδιακρίτως σχεδόν τα πάντα, ακόμη και τις πρώτες ύλες. Το δασμολόγιο κριτήριο παρέμεινε ταμειευτικό σε όλη σχεδόν την διάρκεια της πρώτης δυναστείας και μόνο το 1857 ένας νέος νόμος σηματοδότησε την πρώτη, διστακτική στροφή προς τον προστατευτισμό. Η στροφή δεν είναι περιέργη. Έως το 1857, ο ταμειευτικός στόχος ήταν ζήτημα επιβίωσης. Το κράτος δεν είχε άλλους πόρους, η βιοτεχνία μπορούσε να επιβιώσει και χωρίς προστασία, βιομηχανία σχεδόν δεν υπήρχε και βιομηχανικές επενδύσεις δεν φαίνονταν στον ορίζοντα. Αλλά το 1857, η δημοσιονομική κατάσταση είχε κάπως βελτιωθεί, οι συνθήκες είχαν ωριμάσει για μια στοιχειώδη προστασία των εγχωρίων προϊόντων. Ο Νόμος του 1857 ήταν σημείο των καιρών.

Πάντως, όλες οι επόμενες αναθεωρήσεις του δασμολογίου στον 19ο αιώνα διατρέχονταν από τα δύο καίρια και ενίοτε αντιφατικά διλήμματα: αφενός, το δίλημμα μεταξύ φιλελευθερισμού και προστατευτισμού· και, αφετέρου, το δίλημμα ανάμεσα στην ανάγκη για ρευστό και την ανάγκη για εκβιομηχάνιση.

Έτσι, οι υπέρμαχοι της ελευθερίας του εμπορίου κράδαιναν κατά των προστατευτικών δασμών το φόβητρο του λαθρεμπορίου. Εύλογο επιχείρημα: αν οι δασμοί αυξάνονταν υπερβολικά, θα αυξανόταν ακόμη περισσότερο το λαθρεμπόριο που ήδη οργιάζε. Οι μαρτυρίες των ξένων, φυσικά, τάσσονται υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου. Οι πρόξενοι της Μεγάλης Βρετανίας στα Ιόνια αποδίδουν την αύξηση του λαθρεμπορίου στους υψηλούς δασμούς εισαγωγής που επεβλήθησαν μετά την ένωση.¹ Ο πρόξενος στην Κεφαλλονιά ανακαλύπτει και τον «φταίχτη»· όπως μας πληροφορεί, φταίει το ότι καταργήθηκε ο θεσμός της δημογεροντίας και το διοικητικό σύστημα που υπήρχε στα Επτάνησα από την εποχή της Ενετοκρατίας. Το σύστημα αυτό λειτουργούσε τόσο αποτελεσματικά, ώστε οι Βρετανοί το διατήρησαν. Αλλά τώρα που η Επτάνησος είχε την ατυχία να ενωθεί με την Ελλάδα, το βρετανικό σύστημα διοίκησης καταργήθηκε. Και τούτο επέφερε την διαφθορά, το λαθρεμπόριο και τα συναφή.² Ολίγον βρετανόφιλες οι κρίσεις του βρετανού, αλλ' όχι εντελώς αδικαιολόγητες.

1. AP 1871 (65), Corfu 1869, σ. 80, και AP 1871 (66), Zante 1870, σ. 674. *Μέλλον* 6.7.1871.

2. AP 1870 (64), Cephalonia 1868, Appendix.

Σημαντικές μεταβολές επέφερε ο Κουμουνδούρος κατά την δεκαετία του 1860: επηρεάστηκαν κυρίως από τις διεθνείς διακυμάνσεις της τιμής των δημητριακών και τις σιτοδείες στην Ελλάδα. Νέες βελτιώσεις νομοθέτησε η κυβέρνηση Βούλγαρη το 1874. Αλλά το πόσο κυριαρχούσε ακόμη το ταμιευτικό κριτήριο φαίνεται από τις εντονότατες επικρίσεις στην Βουλή: «[...] οὐ μόνον ἀπομακρυνόμεθα τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ στρεφόμεθα πρὸς τὰ ὀπίσω», φωνάζει ο βουλευτής Πάλλης το 1874.

Στην δεκαετία του 1880, τα πνεύματα είχαν πλέον μεταστραφεί υπέρ του προστατευτισμού, είχε πλέον ανοίξει ο δρόμος για τον Τρικούπη και τις μεταρρυθμίσεις του. Αλλά στο μεταξύ, η διεθνής συγκυρία έχει περάσει στην ύφεση. Οι προστατευτικές μεταβολές στο δασμολόγιο του 1884, όσο σοβαρές και αν ήταν, δεν επαρκούσαν ως κίνητρα εκβιομηχάνισης σε αυτήν την περίοδο διεθνούς πτώσης τιμών.³ Επίσης, οι τρικουπικές μεταρρυθμίσεις δεν παρέβλεψαν το ταμιευτικό κριτήριο, κάθε άλλο. Όταν η υπερχρέωση άρχισε να οδηγεί προς την κρίση, οι ταμιευτικοί στόχοι ύψωσαν τόσο τους δασμούς, ώστε εγκατέστησαν και έναν προστατευτισμό σχεδόν μόνιμο – αλλά τον εγκατέστησαν αναγκαστικά, άρα παρεμπιπτόντως. Η απόδειξη είναι το ότι οι δασμοί εξακολούθησαν να επιβάλλονται όχι μόνο επί των εισαγωγών αλλά και των εξαγωγών.

Ο φιλελευθερισμός, πάντως, παρέμεινε για έναν σχεδόν αιώνα η κυρίαρχη οικονομική ιδεολογία. Όπως παρέμεινε, ως κυρίαρχο στοιχείο της οικονομικής πολιτικής του κράτους, η σχετική ελευθερία των συναλλαγών, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας του εξωτερικού εμπορίου – με τις αναπόφευκτες διακυμάνσεις που επέβαλλαν οι εξελίξεις των ιδεολογιών, αλλά και οι εκάστοτε συγκυρίες.

Διότι υπήρξαν, βεβαίως, οι συγκυριακές διακυμάνσεις: όπως υπήρξαν, τελικώς, και οι μακροχρόνιες διαρθρωτικές μεταβολές. Από το δασμολόγιο του 1857 έως τις μεταβολές της δασμολογικής πολιτικής στην δεκαετία του 1890, υπάρχει απόσταση. Όπως υπάρχει και μεταξύ τρικουπικής και βενιζελικής πολιτικής στην δεκαετία του 1910, όταν το παράδειγμα των προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών οδηγούσε ήδη προς τον παρεμβατισμό και τον προστατευτισμό. Αλλά η απόσταση ανάμεσα στις περιόδους αυτές ήταν περιορισμένη, σαν να προσδιορίζονταν οι μεταβολές πολιτικής από την συγκυρία. Με άλλα λόγια, η απόσταση αυτή δεν σημαίνει ότι στο μεταξύ μεταβαλλόταν ριζικά η φιλελεύ-

3. Στην βιβλιογραφία απαντά ο ισχυρισμός ότι οι τρικουπικές κυβερνήσεις επεδίωκαν με το δασμολόγιο την προστασία των γαιοκτημόνων· η προστασία αυτή συσχετίζεται μάλιστα και με μια υποτιθέμενη διαμάχη μεταξύ γαιοκτημόνων και αστών (Βεργόπουλος, 1975). Όπως έχω γράψει σε προηγούμενη εργασία μου, «ένας τέτοιος συλλογισμός ταιριάζει σε ένα από τα κοινότερα μοντέλα μαρξιστικής ανάλυσης, είναι όμως αμφίβολο αν ταιριάζει με την πολιτική του Τρικούπη – έτσι ώστε και η μαρξιστική ανάλυση χάνει το κύρος της και η τρικουπική πολιτική δεν ερμηνεύεται» (ΓΒΔ, 1977, σ. 85-102, στις επόμενες εκδόσεις, σ. 120-128). Δεν αμφισβητώ ότι η προστασία ωφελούσε τους γαιοκτήμονες. Ωφελούσε, όμως, και τους μικρότερους σιτοπαραγωγούς, ακόμη και αυτούς που παρήγαν μικροποσότητες προς ανταλλαγήν εις είδος. Όλους αυτούς, όμως, γαιοκτήμονες και χωρικούς, τους ωφελούσε παρεμπιπτόντως και όχι επειδή οι γαιοκτήμονες υπαγόρευαν την πολιτική του κράτους.

θηρη πολιτική του κράτους και ότι μετατέθηκε τελικά από το πεδίο της ελευθερίας των συναλλαγών στο πεδίο του κρατικού παρεμβατισμού και του προστατευτισμού. Είναι ένδειξη τακτικής των εκάστοτε κυβερνήσεων, δεν είναι όμως απόδειξη ότι μεταβαλλόταν η στρατηγική τους. Αντιθέτως, από τις μεταβολές των δεκαετιών του 1890 και του 1910 έως τις δασμολογικές και παρεμβατικές πρακτικές της δεκαετίας του 1930, υπάρχει επίσης απόσταση. Αλλά είναι πολύ μεγαλύτερη· που σημαίνει ότι η φιλελεύθερη ιδεολογία υποχώρησε και ότι επεκράτησαν ιδέες προστατευτικές που ήταν σχεδόν αδιανόητες 40 χρόνια νωρίτερα· είναι απόδειξη μεταβολής της κρατικής στρατηγικής.

Για να διακρίνει κανείς τις φάσεις αυτής της εξέλιξης σε ακόμη μακρότερη διάρκεια, από το 1830 έως το 1980, θα μπορούσε να πει, σχηματικά και συμπερασματικά, ότι η κρατική πολιτική άρχισε να περιέχει προστατευτικά στοιχεία ήδη από το 1870-1880· ότι έγινε σαφέστατα προστατευτική στην περίοδο 1926-1980· ότι μεταξύ 1946 και 1980 έθεσε προστατευτικούς φραγμούς σχεδόν απαγορευτικούς· και, τέλος, ότι οι φραγμοί αυτοί μειώθηκαν με ταχύτατους ρυθμούς μετά την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, το 1981.

Πριν από το 1860, η οικονομολογική σκέψη δεν είχε προχωρήσει στην Ελλάδα τόσο ώστε να συζητούνται οι αντιθέσεις του κρατισμού με τον φιλελευθερισμό. Άλλωστε, από το 1830 έως το 1857, το ταμειευτικό κριτήριο ήταν αποκλειστικός στόχος του δασμολογικού συστήματος.⁴ Πρόκειται για την πρώτη φάση της εξέλιξής του, με την οποία και θα αρχίσω.

Από τους πρωταρχικούς νόμους που θεσμοθέτησε ο Καποδίστριας ήταν το δασμολόγιο του 1830, το οποίο επεβάρυνε αδιακρίτως εισαγωγές και εξαγωγές· και φορολογούσε αδιακρίτως σχεδόν τα πάντα, ακόμη και τις πρώτες ύλες.⁵ Η καθαρά ταμειευτική λογική του οφείλεται προφανώς στις επιτακτικές ανάγκες του νέου κράτους.⁶

-
4. Mae Md Grèce 7, Mémoire de M. de Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 360-363, 366-367, 371-387. Το μνημόνιο αυτό είναι ένα πολυσέλιδο και σημαντικό έγγραφο. Και γενικότερα, στα γαλλικά αρχεία, υπάρχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το προστατευτικό σύστημα που οικοδομήθηκε βαθμιαία γύρω από την ελληνική οικονομία. Βλ. επιπλέον: ΥΕ 18 (1) 1872, σ. 43.
AP 1893/94 (90), Greek Customs Tariff, σ. 16-57.
Stuart Papers, 10.4.1875, Stuart to Derby.
FO 32.438, 9/27.9.1873, Baring to Granville.
Νόμος 19/31 Μαρτίου 1843.
Νόμος ΥΑΓ' /1857 περί Τελωνειακού Δασμολογίου.
Πρακτικά της Βουλής, Ε.Α.62/7.7.1873, σ. 515-516, Ε.Β.24/19.3.1874, σ. 356 κ.ε., Ε.Α.50/23.6.1873, σ. 379.
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής Ε.Β. 14/23.2.1874.
Εξέγερσις, Ερμούπολις, 18.11.1874.
5. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Ε.Α. 62/7.7.1873, σ. 515-516. Ε.Β. 14/23.2.1874, Ε.Β. 24/19.3.1874, σ. 356 κ.ε. Κοφινάς (1900), *Ερμηνεία της τελωνειακής νομοθεσίας*: την επιστημονική και κοινωνική εισφορά του Γ. Κοφινά έχει αξιολογήσει ο Παναγιώτης Δερτιλής (1950), *Ο Γεώργιος Κοφινάς [...]*.
6. MAE MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 360, 366.

Ακολουθώντας τις φορολογικές παραδόσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το καποδιστριακό δασμολόγιο επέβαλλε σε όλα σχεδόν τα προϊόντα δασμό εξαγωγής με ελάχιστο συντελεστή 6%. Στα εισαγόμενα αγαθά, οι φόροι επιβάλλονταν είτε στην αξία είτε με το βάρος, το κομμάτι και το μέτρο. Ο δασμός επί της αξίας ήταν 10% και επεβάρυνε τα υφάσματα, τα είδη από γυαλί⁷ και τα περίφημα «μη αλλαχού κατονομαζόμενα», που αντιπροσώπευαν ευρύτατο φάσμα αγαθών. Οι δασμοί με το μέτρο, το τεμάχιο και το βάρος επεβάρυναν κυρίως τα φυσικά προϊόντα, τα τρόφιμα και τα μέταλλα.⁸ Μόνες εξαιρέσεις ήταν τα εισαγόμενα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν στα ναυπηγεία και την γεωργία, καθώς και η ναυπηγική ξυλεία: και αυτά, όμως, δεν απαλλάσσονταν εντελώς του φόρου, απλώς φορολογούνταν με χαμηλότερους συντελεστές (3% και 5% επί της αξίας).

Σε γενικές γραμμές, το ίδιο περίπου δασμολόγιο ίσχυσε και σε όλη σχεδόν την διάρκεια της πρώτης δυναστείας και έως το 1857. Η μόνη σημαντική αναθεώρηση στο μεταξύ διάστημα έγινε το 1843,⁹ χωρίς όμως να επιφέρει θεμελιώδεις μεταβολές.¹⁰ Το δασμολόγιο παρέμεινε ταμειυτικό.

Το σύστημα αυτό δεν μπορούσε να διατηρηθεί επ' άπειρον. Ο Νόμος του 1857 διατυπώθηκε με στόχο να διορθώσει τα μειονεκτήματα του παλαιού δασμολογίου. Η εισηγητική έκθεση που συνόδευσε το νομοσχέδιο στην Βουλή ανέφερε ρητώς δύο ανάγκες: να προστατευθεί η εγχώρια παραγωγή και να απαλλαγούν τα εξαγόμενα αγροτικά προϊόντα από τους εξαγωγικούς δασμούς, εφόσον μάλιστα φορολογούνταν ήδη με την δεκάτη και με άλλους αμέσους φόρους επί της παραγωγής.¹¹ Ο σημαντικότερος από αυτούς, πάντως, ο δασμός στην σταφίδα, θα παραμείνει σε ισχύ για πολλές δεκαετίες ακόμη· αλλ' αυτό δικαιολογείται, τουλάχιστον για την περίοδο 1870-1890, δεδομένου ότι η ευνοϊκή συγκυρία άφηνε περιθώρια φορολόγησης.¹²

Με βάση αυτούς τους δύο στόχους, ο νέος νόμος όρισε ότι ο δασμός εξαγωγής θα ήταν εφεξής 10% και θα μειωνόταν σταδιακά κάθε χρόνο, ώπου να εξαφανιστεί εντελώς για όλα τα προϊόντα. Για τους δασμούς επί των εισαγωγών, ο νόμος όρισε προστατευτικότερα ποσοστά για τα εγχωρίως παραγόμενα προϊόντα, 12% έως 18%, ενώ για όλα τα υπόλοιπα το ποσοστό ορίστηκε σε 10% και για τα είδη πολυτελείας σε 15%. Επιπλέον, οι σημαντικότερες πρώτες ύλες θα επιβαρύνονταν με 5%, με ιδιαίτερη μείωση για τα δέρματα της βυρσοδεψίας. Τέλος, μηδενίστηκαν οι δασμοί που επεβάρυναν τα λιπάσματα και

7. Εξαιρούνται οι «έτοιμες φιάλες», ωραίο παράδειγμα προστατευτισμού ad personam.

8. ΜΑΕ MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 360-362.

9. Ν. 19/31 Μαρτίου 1843.

10. ΜΑΕ MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 360.

11. ΥΕ 18 (1) 1872, σ. 43.

12. ΑΡ 1893/94 (90), Greek Customs Tariff, σ. 16-57.

τα αγροτικά εργαλεία και μηχανήματα (που ήταν προηγουμένως 10% και 3% αντιστοίχως).¹³

Ωστόσο, οι καλές προθέσεις του νομοθέτη δεν αρκούσαν. Η διαφορά μεταξύ 10% και 12% έως 18%, δηλαδή 2 έως 8 ποσοστιαίες μονάδες, ήταν προστασία μικρή και ανεπαρκής. Επιπλέον, οι εισαγωγείς μπορούσαν, σε συνεννόηση με τους ξένους προμηθευτές τους, να μειώσουν ακόμη περισσότερο αυτές τις επιβαρύνσεις, και μάλιστα με δύο τρόπους: με εικονικές υποτιμολογήσεις και με πραγματικές μειώσεις τιμών (*dumping*).

Το παράδειγμα της υφαντουργίας είναι εύγλωττο. Προστατευόταν με το μέγιστο ποσοστό (18%), το οποίο, όμως, επιβαλλόταν μόνο στα φθηνότερα βαμβακερά υφάσματα, ήταν δε ανεπαρκές ακόμη και γι' αυτά. Διότι η διαφορά ήταν ασήμαντη με δεδομένα τα περιθώρια που είχαν οι δυτικές υφαντουργίες, κυρίως η βρετανική, να μειώσουν τις τιμές τους. Τα περιθώρια αυτά φάνηκαν καθαρά στην πράξη και σε όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα: έως την δεκαετία του 1870, με μειώσεις τιμών συνεχείς και βαθμιαίες και, κατά την μεγάλη ύφεση της περιόδου 1882-1896, με την κατακόρυφη μείωση των τιμών των υφαντουργικών (που έφθασε το 31%). Υπό αυτές τις συνθήκες ανταγωνισμού, η «προστασία» που προσέφερε μια διαφορά δασμού 8% ήταν σχεδόν κωμική. Οι βρετανοί εξαγωγείς την εξουδετέρωσαν έτσι κι αλλιώς μέσα σε λίγα χρόνια, χωρίς καν να προσφύγουν σε *dumping*. Έτσι, η ασήμαντη αυτή προστασία δεν μπόρεσε να προστατεύσει αποτελεσματικά την κλωστοϋφαντουργία, την μόνη βιομηχανία που θα μπορούσε να αναπτυχθεί γρήγορα στην Ελλάδα¹⁴ και να γίνει ίσως ο πυρήνας και μιας ευρύτερης εκβιομηχάνισης, όπως έγινε σε όσες χώρες πέρασαν χωρίς στην πρώτη φάση αυτής της διαδικασίας. Γι' αυτό, ακριβώς, ο κλάδος αυτός σταθεροποιήθηκε μόνο μετά το 1880 χάρη στην αυξημένη προστασία που του παρέσχε η τρικοπική νομοθεσία και, κυρίως, χάρη στην υποτίμηση της δραχμής.

Με αυτά δεν εννοώ, βεβαίως, ότι το δασμολόγιο του 1857 έβλαψε την εγχώρια βαμβακουργία· αντιθέτως, συνετέλεσε και αυτό στην πρώτη ανάπτυξη της. Ωστόσο, ακόμη περισσότερο συνετέλεσε η διαθεσιμότητα φθηνής πρώτης ύλης από την Αίγυπτο αρχικώς, από την διεθνή αγορά μετά το τέλος του αμερικανικού εμφυλίου και, τέλος, από την εγχώρια παραγωγή βαμβακιού που θα εξασφαλίσει αργότερα η αποξήρανση της Κωπαΐδας.

Παρόμοιο ήταν το πρόβλημα στην εγχώρια μεταξουργία. Ο δασμός 12% έως 15% δεν αρκούσε για να την προστατεύσει από τον γαλλικό ανταγωνισμό. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους η μεν παραδοσιακή, οικοτεχνική μεταξουργία της Καλαμάτας έπεσε σε μαρασμό, η δε βιομηχανική μεταξουργία δημιουργήθηκε χάρη στα κέρδη από το εμπόριο της πρώτης ύλης, όσο διαρκούσαν οι ευνοϊκές συγκυρίες, και εν συνεχεία αναπτύχθηκε χάρη στην παραγωγή προϊόντων χαμηλής ποιότητας.

13. Ν. ΥΛΓ' /1857 περί Τελωνειακού Δασμολογίου· και ΜΑΕ MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 371-387.

14. Θεοδώρου & Λούκος (1996).

Δεν ήταν, λοιπόν, αδικαιολόγητη η ικανοποίηση της γαλλικής πρεσβείας το 1857 όταν υπογράμμιζε, σε ειδική και μακροσκελή έκθεσή της, ότι το ελληνικό δασμολόγιο το διέτρεχε «φιλελεύθερο πνεύμα». ¹⁵ Στο ίδιο έγγραφο, όμως, ο γάλλος συντάκτης του διαπίστωνε ότι στην πράξη οι δασμοί αυξάνονταν αυθαιρέτως από τους τελώνες και κατέληγε ότι, ναι μεν η κυβέρνηση ξεκίνησε την αναθεώρηση του δασμολογίου με φιλελεύθερο πνεύμα, τελικά όμως «τα ταμειυτικά συμφέροντα του Δημοσίου υπερίσχυσαν των ιδεών της ελευθερίας του εμπορίου». ¹⁶ Στο σημείο αυτό αξίζει να σταθούμε προς στιγμήν. Πράγματι, η δασμολογητέα αξία των αγαθών προσδιοριζόταν από τον τελώνη ή από δύο διαιτητές, τους οποίους όριζαν ο τελώνης και ο φορολογούμενος, και, σε περίπτωση διαφωνίας, από τον επιδιαιτητή που όριζαν οι δήμοι. Έτσι, οι συντελεστές μπορούσαν όντως να αυξηθούν έως 20% ή και 25%, με τις αυθαιρεσίες του τελώνη και των διαιτητών. ¹⁷ Οι πρακτικές αυτές προφανώς δεν είχαν στόχους προστατευτικούς, αφού δεν διαφοροποιούσαν μεταξύ ειδών που δεν παράγονταν εγχωρίως και ειδών που παράγονταν.

Βασικό μειονέκτημα του παλαιού δασμολογίου ήταν η φορολόγηση των πρώτων υλών. Το νέο δασμολόγιο δεν την εξαφάνισε, απλώς την μείωσε στο 5%. Σε ορισμένες βασικές πρώτες ύλες ο συντελεστής είτε δεν μειώθηκε διόλου είτε αυξήθηκε. Δεν μειώθηκε, π.χ., για την ναυπηγική ξυλεία και αυξήθηκε από 7% σε 10% για την οικοδομική ξυλεία. Το πρόβλημα το εντόπισε αμέσως το Εμπορικό Επιμελητήριο Ερμούπολεως, το οποίο «έγνωμοδότησεν ότι αύξησιν τοῦ δασμοῦ ἐπὶ τῶν ξένων ὑαλικῶν δὲν ἐγκρίνει, ἐγκρίνει δὲ τὴν ἐλευθέραν εἰσαγωγὴν τῶν ἐσπασμένων ὑαλικῶν καὶ τῆς σόδας». ¹⁸

Παρ' όλα τα προβλήματα, πάντως, το δασμολόγιο του 1857 στάθηκε ορόσημο, έστω συμβολικό. Σηματοδότησε την πρώτη –έστω διστακτική– στροφή στις ιδέες και τις πρακτικές του προστατευτισμού. Η στροφή δεν είναι περιέργη. Έως το 1857, ο ταμειυτικός στόχος ήταν ζήτημα επιβίωσης. Το κράτος δεν είχε άλλους πόρους, η βιοτεχνία μπορούσε να επιβιώσει και χωρίς προστασία, βιομηχανία σχεδόν δεν υπήρχε. Αλλά το 1857, η δημοσιονομική κατάσταση είχε κάπως βελτιωθεί, το διεθνές περιβάλλον είχε αλλάξει, οι εγχώριες συνθήκες είχαν κάπως ωριμάσει για μια στοιχειώδη προστασία των εγχωρίων προϊόντων. Ο Νόμος του 1857 ήταν σημείο των καιρών. ¹⁹

15. MAE MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 362.

16. MAE MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 377.

17. Στο θέμα της διαιτησίας, η εξέλιξη της νομοθεσίας αντανάκλα την τάση συγκεντρωτισμού του κράτους. Για όσο διάστημα ο επιδιαιτητής διοριζόταν από τις τοπικές αρχές, η εξουσία είχε τουλάχιστον αποκεντρωτικό χαρακτήρα. Πολύ σύντομα, όμως, αυτό το αμβλυτικό στοιχείο καταργήθηκε. Μετά το 1843, ο επιδιαιτητής δεν οριζόταν πλέον από την τοπική Αρχή, αλλά ήταν μόνιμος δημόσιος υπάλληλος, ο κατά τόπους διευθυντής της Υγειονομικής Υπηρεσίας: γραφική λεπτομέρεια που δείχνει το έλλειμμα ειδικευμένων δημοσίων υπαλλήλων.

18. Μέλλον 6.7.1871.

19. MAE MD Grèce 7, Mémoire de M. De Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ.

Το δασμολόγιο θα υποστεί πολλές ακόμη αναθεωρήσεις στον 19ο αιώνα. Όλες θα διατρέχονται από τα ίδια χαρακτηριστικά, τα ίδια διλήμματα ανάμεσα στην ανάγκη για ρευστό και την ανάγκη για εκβιομηχάνιση, στον φιλελευθερισμό και τον προστατευτικό παρεμβατισμό. Παρά τις αντιδράσεις αυτές, πάντως, οι αναθεωρήσεις του δασμολογίου έγιναν και ήταν όλες προσανατολισμένες στην αύξηση των δασμών.

Η πρώτη σημαντική απόπειρα ήταν οι μεταβολές που επέφερε ο Κουμουνδούρος κατά την δεκαετία του 1860: επηρεάστηκαν κυρίως από τις διεθνείς διακυμάνσεις της τιμής των δημητριακών και τις σιτοδείες στην Ελλάδα. Ορισμένες ενδιαφέρουσες μεταβολές υποβλήθηκαν στο Κοινοβούλιο το 1873 και εντάσσονταν στο μεταρρυθμιστικό πνεύμα των ορμητικών κυβερνήσεων του Δεληγεώργη.²⁰ Και αυτές, όμως, ούτε θορύβησαν ούτε καν εντυπωσίασαν τους αλλοδαπούς ανταγωνιστές της ελληνικής βιομηχανίας, που απλώς χαρακτήρισαν με συγκατάβαση τις μεταβολές του δασμολογίου «κάπως προστατευτικές».²¹

Νέες βελτιώσεις νομοθέτησε η κυβέρνηση Βούλγαρη το 1874.²² Το πόσο απείχαν, όμως, και αυτές οι βελτιώσεις από τον προστατευτισμό, το πόσο κυριαρχούσε ακόμη το ταμειευτικό κριτήριο, φαίνεται από την μεταχείριση της βυρσοδεψίας της Σύρου, που ήταν ένας από τους σημαντικότερους μεταποιητικούς κλάδους της εποχής. Οι έντονες προσπάθειες των συριανών βιοτεχνών να μειωθούν οι δασμοί στις πρώτες ύλες της βυρσοδεψίας όχι μόνο δεν καρποφόρησαν, αλλά δεν απέτρεψαν ούτε καν την συζήτηση που τότε γινόταν να αυξηθεί ο δασμός.²³ Δεν είναι λοιπόν περίεργο που οι μεταρρυθμίσεις του Βούλγαρη, μαζί με το όλο φορολογικό σύστημα, επικρίθηκαν με τέτοια δριμύτητα στην Βουλή. Λίγους μήνες αργότερα, οι επαγγελματίες και οι έμποροι της Σύρου άρχισαν να απειλούν ότι θα σταματήσουν να πληρώνουν φόρους.²⁴

372-373. Συμβολικό επιστέγασμα των μεταβολών που επιφέρει ο Νόμος του 1857 είναι οι διατάξεις που ρυθμίζουν την διαιτησία μεταξύ Δημοσίου και φορολογουμένων: ο επιδιαιτητής, σε περίπτωση διαφωνίας, ορίζεται πλέον αποκλειστικά από το Δημόσιο, δηλαδή από την Αθήνα, από το κέντρο. Αυτό δεν είναι δευτερεύουσα αλλαγή, είναι μεταφορά ενός σημαντικού μέσου πίεσης στα χέρια της κεντρικής εξουσίας. Γιατί ο μόνιμος επιδιαιτητής, όσο και αν έπαιρνε τις εντολές του από το κέντρο και παρ' όλη την εξάρτησή του, είχε πάντως την δυνατότητα να λειτουργήσει και με κάποια αυτονομία και πρωτοβουλία, να λάβει υπ' όψιν του τοπικές συνθήκες και συμφέροντα – και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη και να διαφύγει εντελώς τον έλεγχο του κέντρου. Αντίθετα, μετά το 1857, ο επιδιαιτητής που ορίζεται κατά περίπτωση από το Δημόσιο είναι ένας μοχλός πίεσης και επιβολής με την κλασικότερη έννοια του όρου.

20. Πρακτικά της Βουλής, Ε.Α.62/7.7.1873, σ. 515-516.

21. FO 32.438 9/27.9.1873, Baring to Granville.

22. Πρακτικά της Βουλής, Ε.Β.24/19.3.1874, σ. 356 κ.ε. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* Ε.Α.14/23.2.1874.

23. *Εξέγερσις*, Ερμούπολις 18.11.1874.

24. Νόμος 19/31 Μαρτίου 1843. Πρακτικά της Βουλής, Ε.Α.50/23.6.1873, σ. 379. Βέβαια, η απειλή δεν δείχνει να συνδέεται στενά με το δασμολογικό, ενώ συσχετίζεται άμεσα με τις πολιτικές εξελίξεις: είναι η εποχή της επαναστατικής αναταραχής που εκτονώνεται με τον βασιλικό ελιγμό, την μεταστροφή υπέρ του Τρικούπη. Ωστόσο, η βαθύτατη δυσαρέσκεια για την φορολογία υπάρχει. Πρβλ. τις εφημερίδες *Εξέγερσις* (Αργυροστολίου) 18.11.1874 και *Μέλλον* 6.7.1871. Αλλοδαπές μαρ-

Οι προστατευτικές μεταβολές στο δασμολόγιο του 1884, δεν ήταν επαρκή κίνητρα σε περίοδο διεθνούς πτώσης τιμών²⁵ ούτε, βεβαίως, υποκατέστησαν το ταμιευτικό κριτήριο.²⁶ Ακόμη και το 1893, όταν η κρίση της σταφίδας είχε ήδη αρχίσει, ο δασμός εξαγωγής εξακολουθούσε να εισπράττεται. Το τρικουπικό δασμολόγιο θα παραμείνει σε ισχύ έως τον 20ό αιώνα και, παρ' όλη την βαθμιαία μεταλλαγή του προς το προστατευτικότερο, ο κύριος σκοπός του θα εξακολουθήσει να είναι ταμιευτικός.²⁷

τυρίες: MAE MD Grèce 7, Mémoire de M. de Greling sur la Révision des Tarifs en Grèce, 27.2.1857, σ. 360-363, 366, 367, 371, 372-373, 377. ΥΕ 18 (1) 1872, σ. 43. Stuart Papers, 10.4.1875, Stuart to Derby.

25. Έκτοτε, οι μαρτυρίες από τα βρετανικά αρχεία μιλούν συνεχώς για δασμούς υψηλούς. Σημειώνω ότι οι μάρτυρες είναι εκ θέσεως φιλελεύθεροι· είναι βρετανοί και, μάλιστα, είναι συχνότατα και έμποροι εγκατεστημένοι στην Ελλάδα. Επομένως, μιλούν με τα μέτρα και τα σταθμά της εποχής τους, της προσωπικής τους νοοτροπίας, των ατομικών συμφερόντων τους και των βρετανικών συμφερόντων που εκπροσωπούν. Π.χ., «[...] το λαθρεμπόριο [είναι] αποτέλεσμα των υψηλών τελωνειακών δασμών»: AP 1883 (71), Egerton, σ. 432 (414), και «Το ελληνικό δασμολόγιο είναι τόσο υπερβολικά υψηλό, ώστε το εμπόριο της χώρας δεν φθάνει ούτε το ένα δέκατο του όγκου που θα μπορούσε να έχει [...] Φυσική συνέπεια, η απίστευτη άνθηση του λαθρεμπορίου»: AP 1882 (70), Corfu 1880, σ. 140: ο συγγραφέας θέλει να πει, προφανώς, ότι η αξία των προϊόντων τα οποία διακινούσε το λαθρεμπόριο ήταν εννεαπλάσια της αξίας που περνούσε από τα τελωνεία και καταγραφόταν στις στατιστικές. Η υπερβολή είναι καταφανής, μολονότι η αξία του λαθρεμπορίου ήταν όντως πολύ μεγάλη, όπως έχω αναφέρει επανειλημμένως.
26. Σημαντική η διαφορά από άλλες βαλκανικές χώρες: Spulber (1966), σ. 64, 30-34· Todorov (1977).
27. Ανδρεάδης (1925), σ. 121.

ΠΑΡΑΔΟΞΕΣ ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ: ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ

Στο λίκνο του κοινοβουλευτισμού, στην Μεγάλη Βρετανία, οι βουλευτές διαμεσολαβούσαν για να εισακουστούν οι απαιτήσεις των ψηφοφόρων τους· όπως ακριβώς και στην Ελλάδα και σε κάθε κοινοβουλευτικό καθεστώς. Οι απαιτήσεις αυτές δεν ήταν πάντοτε ούτε γενικού ενδιαφέροντος ούτε σύννομες· όπως ακριβώς και στην Ελλάδα. Η εκλογική βία δεν ήταν άγνωστη στο Λάνκασιρ, ενδεχομένως ούτε η νοθεία σε παλαιότερες εποχές πολιτικής αναστάτωσης. Οι πρακτικές αυτές ήταν ίσως ηπιότερες απ' ό,τι ήταν στην Ελλάδα, και οπωσδήποτε πιο συγκαλυμμένες.

Οι ομοιότητες, όμως, σταματούν εδώ. Εδώ αρχίζουν και οι διαφορές, και είναι πολλές. Αν τις αναφέραμε όλες, θα εκτροχιαζόμασταν από το θέμα. Θα αρκεστούμε μόνο σε όσες αφορούν στο θέμα, έστω και εμμέσως.

Η μία διαφορά είναι η ταυτότητα των ψηφοφόρων. Οι βρετανοί ψηφοφόροι ήταν γαιοκτήμονες, μεγάλοι και μικροί, καθώς επίσης αστοί και πλούσιοι μικροαστοί – όλοι άνδρες, βεβαίως. Οι γυναίκες δεν θα έχουν δικαίωμα ψήφου, όπως και οι φτωχότεροι πριν από το 1913 – δηλαδή, η μεγάλη πλειονότητα του πληθυσμού. Σε αυτήν συγκαταλέγονταν και οι λιγοστοί φτωχοί αγρότες που είχαν απομείνει στην ύπαιθρο. Αντιθέτως, στην Ελλάδα, δικαίωμα ψήφου είχαν ακόμη και οι ακτήμονες – όπως και όλοι οι φτωχοί αγρότες, όπως και οι λιγοστοί εργάτες.

Η άλλη διαφορά είναι η ταυτότητα των βουλευτών. Έως το διάστημα που καλύπτει η σύγκριση, 1864-1913, τα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων και της Βουλής των Λόρδων ήταν οι πανίσχυροι γαιοκτήμονες – και, βεβαίως, πολλοί καλοδιαλεγμένοι αστοί. Στην Ελλάδα, οι βουλευτές ήταν επίσης αστοί και γαιοκτήμονες· αλλά και αυτές οι ομοιότητες σταματούν εδώ. Οι βρετανοί γαιοκτήμονες είχαν πίσω τους την φεουδαρχία, την παράδοση επτά αιώνων και τον πλούτο μιας γαιοκτησίας που εκτεινόταν σε μεγάλες εκτάσεις – από χιλιάδες έως εκατοντάδες χιλιάδες στρέμματα. Οι έλληνες γαιοκτήμονες ήταν μέλη μιας τάξης πρώην τσιφλικούχων ή προεστών οι οποίοι, στους αιώνες της οθωμανικής και της ενετικής κυριαρχίας, ουδέποτε είχαν πολιτική ισχύ που να εκτείνεται πέρα από τα κεφαλοχώρια τους και τα γύρω χωριά και ουδέποτε είχαν ιδιοκτησίες που να εκτείνονται πέρα από λίγες εκατοντάδες ή ελάχιστες χιλιάδες στρέμματα. Επιπλέον, η τάξη τους παρήκμαζε, για πολλούς λόγους (βλ. κεφ. Β1, Β2). Η ίδια η ανάμειξή τους στην πολιτική, π.χ., εί-

χε μειώσει δραστικά τον πλούτο τους, την μόνη ισχυρή πρόσβαση προς την εξουσία που διέθεταν έως τότε.

Στον 19ο αιώνα, πολλοί βρετανοί παρατηρητές της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής πολιτικής ζωής εντοπίζουν την δύναμη που ο κοινοβουλευτισμός είχε δώσει στους Έλληνες ψηφοφόρους· την διαπιστώνουν, την παρερμηνεύουν και την αμφισβητούν. Η μαρτυρία που ακολουθεί, γραμμένη το 1869, είναι χαρακτηριστική:

Η νοοτροπία του λαού στην Δυτική Ελλάδα είναι υπέρ της κοινωνικής ισότητας, ενώ η μορφή διακυβέρνησης της χώρας είναι στην πράξη απολυταρχική, επειδή οι βουλευτές παίρνουν το χρίσμα από την κεντρική κυβέρνηση [εννοεί το κόμμα]. Αυτή η κατάσταση οφείλεται στο ότι δεν υπάρχει ισχυρή ή πολυπληθής τάξη γαιοκτημόνων, ανεξάρτητη από το κράτος. [...] Η κυβέρνηση [εννοεί το κόμμα] συγκεντρώνει στα χέρια της όλη την πολιτική δύναμη.¹

Ο αλλοδαπός παρατηρητής διακρίνει σωστά τρία στοιχεία που οι περισσότεροι Έλληνες δεν αντιλαμβάνονται (ούτε θα αντιληφθούν, ακόμη και πολύ αργότερα). Είναι τρεις διαφορές που χωρίζουν τους «κοτζαμπάσηδες» και τους «τσιφλικιάδες» από τους γαιοκτήμονες των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών. Η πρώτη είναι η μεγάλη διαφορά ισχύος: πράγματι, στην Ελλάδα «δεν υπάρχει ισχυρή τάξη γαιοκτημόνων», όπως γράφει. Έπειτα, είναι η διαφορά πλήθους: η τάξη των ελλήνων γαιοκτημόνων, μας λέει, δεν είναι πολυπληθής. Τέλος, η τάξη τους δεν είναι ανεξάρτητη· εξαρτάται από το κόμμα και το κράτος. Και οι τρεις διαφορές είναι βαρυσήμαντες. Οι γαιοκτήμονες που είναι μέλη του βρετανικού Κοινοβουλίου απαιτούν το χρίσμα από το κόμμα τους και το παίρνουν επειδή έχουν τεράστια κοινωνική ισχύ ως μέλη μιας κοινωνικής τάξης πολυπληθούς, πράγματι, αλλά και ενός δικτύου επιρροής που κυριαρχεί στην ανώτερη κοινωνία της χώρας τους, φθάνοντας έως την κορυφή του πλέγματος εξουσίας. Και δεν κυριαρχεί μόνο την στιγμή που ο βρετανός παρατηρητής γράφει την έκθεσή του, το 1869. Κυριαρχεί επί επτά σχεδόν αιώνες για τους γαιοκτήμονες της παλιάς «αριστοκρατίας της σπάθης», και επί δύο έως έξι αιώνες για τα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων που προέρχονται από τις πολλές εκατοντάδες των μικρών γαιοκτημόνων, παλαιών και νέων – από το λεγόμενο *gentry*.

Τα άλλα σχόλια του προξένου είναι ιδεοληπτικά και άστοχα. Θεωρητικώς, είναι αλήθεια ότι μια ισχυρή τάξη ελλήνων γαιοκτημόνων θα περιόριζε την δύναμη του κομματικού συστήματος· αλλά, όπως έχουμε πει, στην Ελλάδα συνέβη περίπου το αντίστροφο: το κομματικό σύστημα περιόρισε την ισχύ των γαιοκτημόνων και η ανάμειξή τους στην πολιτική τους οδήγησε στην παρακμή. Στην προκειμένη περίπτωση, ο βρετανός σχολιαστής κρίνει με τα κριτήρια της δικής του κοινωνίας. Σκέφτεται, δηλαδή, το βρετανικό Κοινοβούλιο· παραβλέπει, όμως, ότι και οι βρετανοί βουλευτές «παίρνουν το χρίσμα» από το κόμμα τους, όπως οι Έλληνες ομόλογοί τους· και, κυρίως, παραβλέπει ότι στην Ελλάδα όλος

1. AP 1870 (64), Piraeus / Missolonghi, σ. 305-306.

ο ανδρικός πληθυσμός έχει το δικαίωμα της ψήφου, ενώ στην χώρα του εξαιρούνται όχι μόνο οι γυναίκες αλλά και οι φτωχοί, δηλαδή η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού. Επίσης, αγνοεί δύο ακόμη διαφορές: αυτός ο φτωχός ανδρικός πληθυσμός που ψηφίζει στην Ελλάδα είναι αγροτικός· και τον πληθυσμό αυτόν δεν τον ελέγχουν οι έλληνες «γαιοκτήμονες» παρά μόνο με την ψήφο που μπορούν να εξαγοράσουν με την πατρωνεία ή με το χρήμα.

Μια άλλη άποψη που εκφράζει ο πρόξενος είναι επίσης επιφανειακή. Γράφει ότι, επειδή ακριβώς δεν υπήρχε στην Ελλάδα ισχυρή γαιοκτητική τάξη που να κυριαρχεί στην πολιτική σκηνή, τα κόμματα συγκέντρωναν υπέρμετρη ισχύ. Αλλά τα ελληνικά κόμματα δεν ήταν παντοδύναμα. Η δημοκρατία μπορεί να τα είχε χειραφετήσει από την άμεση κυριαρχία των ανωτέρων τάξεων, αλλά τους είχε επιβάλει δύο έμμεσες εξαρτήσεις· την εξάρτηση, αφενός, από την ψήφο μιας ολόκληρης κοινωνικής τάξης, της αγροτικής· και, αφετέρου, από ένα πλέγμα εξουσίας στο οποίο η ισχύς των ανωτέρων τάξεων ήταν βαρύνουσα, έστω και αν δεν συγκρινόταν με την κυριαρχία των βρετανών γαιοκτημόνων και αστών. Σε αυτό το σημείο, άλλοι μάρτυρες είναι οξυδερκέστεροι, π.χ. ο εξής:

Σε πολλές άλλες χώρες [εκτός της Ελλάδος] παρατηρείται η τάση να καλύπτονται από μυστικότητα οι αδυναμίες των κυβερνήσεων, κάτι που δεν [τις] βοηθά να διορθώσουν τα μειονεκτήματά τους. Τέτοιες τάσεις αποσιώπησης δεν ταιριάζουν στον χαρακτήρα των ελευθεροφρόνων Ελλήνων, οι οποίοι δεν διστάζουν να λέγουν τα χείριστα για τους εαυτούς των [εννοεί ότι οι Έλληνες λέγουν τα χείριστα για τις κυβερνήσεις τους, κάτι που του φαίνεται περίεργο· το ενδιαφέρον είναι ότι τους παρουσιάζει σαν να ταυτίζονται με τις κυβερνήσεις τους].²

Βεβαίως, αυτός ο ξένος παρατηρητής παραβλέπει ότι στις άλλες χώρες στις οποίες αναφέρεται ορισμένοι πολίτες είναι περισσότερο καταπιεσμένοι από τους «ελευθερόφρονες Έλληνες», άλλοι είναι απλώς ανεκτικότεροι. Παραβλέπει, επίσης, ότι πολλοί Έλληνες κατακρίνουν τις κυβερνήσεις τους διότι δεν διανοούνται καν να ταυτίσουν εαυτούς με οποιαδήποτε κυβέρνηση και, ακόμη λιγότερο, με το κράτος – θεσμό κάπως απόμακρο γι' αυτούς, που εγείρει ακόμη οθωμανικές αναμνήσεις και τις αντίστοιχες αντιδράσεις. Τέλος, δεν σκέφτεται ότι οι Έλληνες ταυτίζονται με την κυβέρνησή τους με διαφορετικό τρόπο από τους πολίτες άλλων χωρών· ότι περιμένουν πολύ περισσότερα από αυτήν και από τα κόμματα που την απαρτίζουν· και ότι τα απαιτούν με αρκετή αποτελεσματικότητα, έχοντας αποκτήσει περισσότερα πολιτικά δικαιώματα από τους πολίτες πολλών άλλων χωρών – συμπεριλαμβανομένης της Μεγάλης Βρετανίας.

Σε άλλη, τρίτη μαρτυρία, η ισχύς των ψηφοφόρων συνδέεται με το πελατεικό σύστημα, ορθώς. Αλλά με χαρακτηριστικό, βικτωριανό πουριτανισμό, ο σχολιαστής αποφαινεται ότι οι έλληνες πολίτες κάνουν κατάχρηση του δικαιώματος της ψήφου· και αποφαινεται αφ' υψηλού ότι τους χαρακτηρίζει «έλλειψη

2. AP 1883 (71), σ. 436-437, 418-419.

ηθικής παιδείας». ³ Δεν διακρίνει την άλλη όψη του νομίσματος, δεν βλέπει ότι ο έλληνας ψηφοφόρος χρησιμοποιεί την ψήφο ως μέσο κοινωνικής κινητικότητας και ανόδου, ελπίζοντας έτσι να ξεφύγει από την οικονομική εξαθλίωση και την ταξική υποταγή.

Αντιθέτως, ο πρώτος μάρτυρας που ακούσαμε, σε άλλο σημείο της έκθεσής του, είχε εντοπίσει ένα ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό των Ελλήνων και της πολιτικής τους παιδείας, «αυτό το πάθος για κοινωνική ισότητα, το οποίο θεωρείται υποκατάστατο της πολιτικής ελευθερίας». ⁴ Υποκατάστατο της ελευθερίας, άραγε; Ή μήπως οι Έλληνες το θεωρούσαν, ακόμη χειρότερα, συνώνυμο της πολιτικής ελευθερίας; Και αν είναι έτσι, μήπως αυτή η σύγχυση εννοιών ήταν φυσιολογική για μια κοινωνία που δεν είχε βιώσει την έννοια του κράτους δικαίου;

3. ΥΕ 18 (1) 1872, σ. 47-48 της έκθεσης Watson.

4. ΑΡ 1870 (64) Piraeus / Missolonghi, σ. 306.

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΩΝ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΤΑΒΟΛΩΝ, 1836-1955

Το Παράρτημα αυτό περιλαμβάνει δύο τμήματα. Στο πρώτο, περιγράφω την μακροχρόνια εξέλιξη ορισμένων φόρων. Στο δεύτερο, διευκρινίζω την λογική με την οποία έχω ταξινομήσει τους φόρους σε διάφορες κατηγορίες, προκειμένου να ερμηνεύσω, με πολιτικούς και κοινωνικούς όρους, την λειτουργία και την εξέλιξή τους. Η ταξινόμηση δεν είναι ουδέτερη διαδικασία· επηρεάζει πάντοτε την ερμηνεία. Γι' αυτό, θεώρησα υποχρέωσή μου να εξηγήσω τις δικές μου επιλογές. Η περιγραφή θα βοηθήσει τον αναγνώστη, ελπίζω, να ελέγξει την ερμηνεία που προτείνω στα Κεφάλαια Η3 και Η4 του βιβλίου.

α. Η πορεία προς τον φόρο εισοδήματος (1836-1955)

Σε διάφορες χώρες και σε πρώιμες ιστορικές περιόδους χρησιμοποιήθηκαν, για να φορολογήσουν τα εισοδήματα, άμεσοι αλλά και έμμεσοι φόροι.¹ Στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκαν αρχικώς με στόχο το εισόδημα, ο φόρος οικοδομών, ο φόρος επιτηδεύματος και το τέλος χαρτοσήμου. Παρά την ταξινόμησή τους

1. Dertilis, Pan. (1951, 1954)· McGrew (1985)· Franghiadis (1986). Για το οθωμανικό καθεστώς, MacGowan (1981). Για την Σερβία, Palairot (1979). Για την Κεντρική Ευρώπη, Witt (1987). Για την Ελλάδα, υπενθυμίζω ότι η μετάβαση από την άμεση φορολόγηση της υπαίθρου στην έμμεση φορολόγηση των πόλεων αρχίζει το 1880. Ανατρέποντας το 1880 την κυβέρνηση του Κουμουνδούρου, ο Τρικούπης ανατρέπει και τον Προϋπολογισμό του κουμουνδουρικού υπουργού Οικονομικών και μελλοντικού πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη. Συγχρόνως αυξάνονται οι κυριότεροι έμμεσοι φόροι και δασμοί καθώς και το χαρτόσημο, με αποτέλεσμα μεγάλη αύξηση των προϋπολογιζομένων εσόδων (περίπου 20%). Στον Προϋπολογισμό του 1881 οι αυξήσεις των εμμέσων φόρων είναι εμφανέστερες, επειδή οι σχετικές γνώσεις των δημοσιονομικών υπηρεσιών έχουν στο μεταξύ εμπειρωθεί: AP 1881 (89), Mounsey 1881, σ. 383 (361). Οι δασμοί και το χαρτόσημο καλύπτουν το 50% της συνολικής αύξησης. Συμπεριλαμβάνεται η χαρτοσήμανση των κληρονομικών αξιών, που θα μπορούσε να θεωρηθεί βήμα προς την άμεση φορολογία κληρονομιών, αλλά το ποσό είναι μικρό: *ibidem*, σ. 443-444 (425-426). Ο συντελεστής είναι σταθερός και όχι προοδευτικός. Με βάση πάντοτε τα στοιχεία των Προϋπολογισμών, η αύξηση ανέρχεται σε 28% μεταξύ 1881 και 1882: AP 1884 (83), Ford 1883. Οι αυξήσεις στο δασμολόγιο του 1880 δίνουν το έναυσμα για πολλαπλά σχόλια του Τύπου. Ενδιαφέρον το άρθρο του Ε. Γ. Ζαχαρόπουλου, *Εφημερίς* 26.5.1880. Μετά το 1884, οι συντελεστές των δασμών αυξάνονται και η βάση υπολογισμού τους αλλάζει από δραχμές σε χρυσά φράγκα, που σημαίνει γενική επιβάρυνση κατά 12% περίπου. Οι μεταβολές αυτές επιφέρουν σημαντική αύξηση των δημοσίων εσόδων από δασμούς εισαγωγής. Πάντως, η επιβάρυνση των κατωτέρων αστικών στρωμάτων μέσω της έμμεσης φορολογίας είχε γίνει αντιληπτή και πριν από την τρικουπική περίοδο, κυρίως λόγω της επιβάρυνσης από τα κρατικά μονοπώλια, ο δε Τύπος αρθρογραφούσε συχνά εναντίον της επιβολής μονοπωλίου στο αλάτι: βλ. π.χ. *Μέλλον* 5.6.1873.

στους εμμέσους φόρους, χρησιμοποιήθηκαν επί πολλές δεκαετίες ως υποκατάστατα του φόρου εισοδήματος – με αυτήν την λογική θα εξεταστούν και εδώ. Οι φόροι αυτοί, πράγματι, καθιερώθηκαν νωρίς, με τον σκοπό να φορολογήσουν τα υψηλότερα εισοδήματα· κατέληξαν όμως και αυτοί να επιβαρύνουν κυρίως τα αστικά στρώματα χαμηλού εισοδήματος.²

Η φορολογία επί των οικοδομών υπήρχε ήδη από το 1836. Οι συντελεστές ήταν σχετικώς χαμηλοί, διατηρήθηκαν δε χαμηλοί και όταν η σχετική νομοθεσία τροποποιήθηκε, το 1863, και αυξήθηκαν μόνο μετά το 1887. Γι' αυτό, η φορολογία αυτή απέδιδε ελάχιστα, και μόνο στα τέλη του 19ου αιώνα άρχισε ν' αποδίδει κάπως περισσότερο. Επίσης, μολοντί ο φόρος αυτός υπολογιζόταν αναλόγως μεγέθους και τοποθεσίας της οικοδομής, οι συντελεστές αυξάνονταν ελάχιστα για τις μεγαλύτερες και πολυτελέστερες κατοικίες.

Παρόμοια ισοπεδωτικά χαρακτηριστικά είχε και ο φόρος επιτηδεύματος, και αυτός εν ισχύ από το 1836. Επιβάρυνε όλους τους επιτηδευματίες, με σχετικώς μικρές διαφορές αναλόγως του επαγγέλματος. Δηλαδή, έπληττε κυρίως τα χαμηλότερα αστικά στρώματα. Η απόδοση του φόρου αυτού ήταν ασήμαντη έως την δεκαετία του 1920.³

Με το τέλος χαρτοσήμου, που καθιερώθηκε ήδη από το 1836, επιβαρύνονταν τα έγγραφα παντός είδους, δηλαδή διάφορα αγαθά και υπηρεσίες. Επομένως τα τέλη, είτε τα επωμίζονταν οι παραγωγοί είτε μετακυλιόνταν στους καταναλωτές, επιβάρυναν κυρίως τα αστικά στρώματα. Εξάλλου, μια πρόταση για χαρτοσήμανση των μετοχών και των μερισματαποδείξεων, που είχε γίνει επίσης το 1836, δεν εφαρμόστηκε για 40 σχεδόν χρόνια: επανήλθε μάλιστα το 1869, χωρίς ούτε τότε να εφαρμοστεί.⁴

Μια πιο φιλόδοξη προσπάθεια έγινε το 1873, με κυβέρνηση Δεληγεώργη: επρόκειτο για την επιβολή ενός τέλους χαρτοσήμου επί των μετοχών. Την υποδέχθηκε πανηγυρικά το αριτιέννητο τότε οικονομικό περιοδικό στην Ελλάδα, η *Οικονομική Επιθεώρησης*, ο δε εκδότης Αριστείδης Οικονόμου, υφηγητής της Νομικής Σχολής, έγραψε ότι η νέα φορολογία θα ικανοποιούσε επιτέλους και την επιταγή του Συντάγματος να συμμετέχουν όλοι οι Έλληνες εξ ίσου στα κοινά βάρη. Και δικαίως: στην Βουλή είχε λεχθεί ότι το τέλος επί των μετοχών θα μπορούσε να αποφέρει έως και 3.000.000 τον χρόνο, κάπου 12% των συνολικών εσόδων. Και ναι μεν υπήρχε πλέον Σύνταγμα και οι Έλληνες ήταν ίσοι ενώπιον του νόμου, αλλά οι τραπεζίτες ήταν πιο ίσοι από τους άλλους – όπως ήταν άλλωστε και όλοι οι μεγάλοι εισοδηματίες των πόλεων. Έτσι δεν ευοδώθηκε ούτε τότε η τεσσαρακοντούτις πλέον πρόταση να χαρτοσημανθούν οι μερισματαποδείξεις. Αντ' αυτής ήλθε στην Βουλή άλλη πρόταση: να επιβληθεί φόρος επί

2. Βλ. π.χ. ΑΡ 1884 (83), Ford 1883, σ. 35-36, με σχόλια για τον Προϋπολογισμό του 1883.

3. Παλιγγενεσία 7.5.1865, «Άδικος Φορολογία». Πλήρη στοιχεία για τον φόρο επιτηδεύματων και τους φόρους επί του εμπορίου και των εταιρειών, στο ΓΒΔ (1993), στήλη 4 της βάσης δεδομένων (φόρος επιτηδεύματος), στήλη 5 (οικοδομών) και στήλη 7 (χαρτοσήμου).

4. Νόμος ΤΑΖ' / 1869: ουδέποτε εφαρμόστηκε.

των κερδών των ανωνύμων εταιρειών, πρόταση που, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται αρτιότερη και πιο εκσυγχρονιστική.⁵

Εκ πρώτης όψεως, διότι ο συντελεστής ήταν σταθερός, όχι προοδευτικός, και το ποσοστό χαμηλό: 2% που αυξήθηκε λίγο αργότερα στο 5%. Και αυτό μεν ήταν ίσως φυσικό για την εποχή· λιγότερο φυσικό ήταν το ότι η απόδοση ήταν ασήμαντη συγκριτικά με άλλες χώρες και, πάντως, πολύ χαμηλότερη από τις προβλέψεις: ενώ, π.χ., ο Προϋπολογισμός του 1878 προέβλεψε έσοδα 200.000 δραχμών, ο Απολογισμός δείχνει είσπραξη 137.319 δραχμές – ούτε το 0,5% των συνολικών φορολογικών εσόδων. Σχεδόν τα 4/5 αυτού του μηδαμινού ποσού προερχόταν από την φορολόγηση της Εθνικής Τραπέζης, και το υπόλοιπο 1/5 το κάλυπτε κατά μεγάλο μέρος η Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου. Οι άλλες ανώνυμες εταιρείες της χώρας συνεισέφεραν επομένως ελάχιστα, μολονότι οι μετοχές πολλών από αυτές εμφάνιζαν ήδη εντυπωσιακές τιμές στο χρηματιστήριο.⁶

Το ιστορικό της επιβολής αυτής της φορολογίας είναι επίσης αποκαλυπτικό. Το πρώτο σχετικό νομοσχέδιο προτάθηκε το 1876, κατά την διάρκεια του πολέμου Τουρκίας - Σερβίας - Μαυροβουνίου. Ψηφίστηκε επομένως υπό την πίεση των στρατιωτικών δαπανών και μάλιστα με πολλαπλές τροποποιήσεις. Το αρχικό νομοσχέδιο προέβλεπε να φορολογηθούν μόνο τα καθαρά κέρδη της Εθνικής με συντελεστή 12%. Το ποσοστό ήταν βαρύ για την εποχή, αλλά όχι απροσδόκητο, αν ληφθεί υπ' όψιν ότι τα κέρδη της τράπεζας κατά την προηγούμενη χρήση είχαν πλησιάσει τα 5.000.000, ποσό ίσο προς το ένα έκτο περίπου των μέσων ετησίων εσόδων του κράτους. Η κυβέρνηση συνάντησε όμως την οξύτατη αντίδραση της διοίκησης της Εθνικής και τελικά ετράπη σε άτακτη υποχώρηση: από 12% ο συντελεστής μειώθηκε σε 2%. Η τροποποίηση είχε όμως και ένα θετικό στοιχείο: ο φόρος θα επιβάρυνε όχι μόνο την Εθνική, αλλά όλες τις ανώνυμες εταιρείες.⁷

-
5. Πρακτικά Βουλής (1873), σ. 242-243: το νομοσχέδιο για την επιβολή χαρτοσήμου στις ανώνυμες εταιρείες το κατέθεσε ο βουλευτής Νάξου Ν. Χατζόπουλος, ο οποίος υπολόγιζε την απόδοση του νέου φόρου σε 3.000.000 τον χρόνο· *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* Ε.Α. 36/6.6.1873, «Νομοσχέδιο περί επιβολής τέλους χαρτοσήμου επί των μετοχικών τίτλων». *Οικονομική Επιθεώρησης*, Ιούλιος 1873: οι απόψεις που εκφράζει το άρθρο συμπίπτουν με εκείνες του εισηγητή του Νομοσχεδίου. *Ibid.*, Αύγουστος 1873, ανώνυμο σχόλιο (το ύφος είναι του Αριστ. Οικονόμου): «[...] ή δέ χαρτοσήμανσις τῶν μετοχικῶν τίτλων εἶναι ἔργον σεβασμοῦ πρὸς τὴν συνταγματικὴν τῆς φορολογίας ἰσότητα». Πρβλ. *ibid.*, Ιανουάριος 1874. Για τον Αριστείδη Οικονόμου, βλ. Psalidopoulos (1996).
 6. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, Ισολογισμοί και Απολογισμοί 1877-1880 (για τον υπολογισμό της συμμετοχής της Εθνικής στην απόδοση του Τέλους Χαρτοσήμου)· Πλατανόπουλος (1976)· ΓΒΔ (1980), Παράρτημα VII (για τις τιμές των μετοχών).
 7. Νόμος ΧΚ' / 21.6.1877. Για τα στοιχεία, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, Πρακτικά Γενικής Συνέλευσης 14.2.1877, Ισολογισμός 1875, μετά από επεξεργασία. Επίσης, για την προϊστορία του θέματος: Ανώνυμος (Φορολογούμενος) (1870), Εθνική Τράπεζα. Για τα μετέπειτα: Ανώνυμος (1873), *Περί ελευθερίας τραπεζών*· Ανώνυμος (1874), *Αθηναϊκά τράπεζαι*· Βαλοσαμάκης (1877-1878), «Φορολογία των τραπεζών», *Οικονομική Επιθεώρησης* 5, σ. 205-213. Επίσης, *Οικονομική Επιθεώρησης* 9 (1881-1882), σ. 191-192, και γενικότερο άρθρο στις σ. 193 κ.ε.· Κοφινάς (1908), *Περί της φορολογίας των καθαρών κερ-*

Τρία χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1879, κυκλοφόρησε η φήμη ότι επρόκειτο να αυξηθεί σημαντικά ο συντελεστής. Το αποτέλεσμα ήταν να αντιδράσει και πάλι εντονότατα η Εθνική. Έτσι, όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης κατέθεσε τον σχετικό προϋπολογισμό στην Βουλή, ο συντελεστής είχε πράγματι αυξηθεί, αλλά μόλις στο 3%.⁸ Μετά λίγους μήνες, η Εθνική υπέγραψε με το Ελληνικό Δημόσιο σύμβαση που όριζε ότι ο συντελεστής δεν θα αυξανόταν επί 25 χρόνια, δηλαδή για όσο διάστημα θα ίσχυε ακόμη το εκδοτικό της προνόμιο. Το αντάλλαγμα για την ειδική αυτήν μεταχείριση ήταν ότι εφεξής το Δημόσιο θα συμμετείχε στα κέρδη της Εθνικής από την έκδοση τραπεζογραμμάτων.⁹ Δεν επρόκειτο, ωστόσο, για συγκρίσιμα στοιχεία. Με την σύμβαση αυτήν το κράτος εκχωρούσε στην τράπεζα για 25 χρόνια μια ιδιαίτερος επικερδή κρατική λειτουργία: το αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο. Σε αντάλλαγμα, είχε ζητήσει και είχε εξασφαλίσει συμμετοχή στα κέρδη που θα προέκυπταν από αυτό ειδικά το προνόμιο, κέρδη επιπλέον των κανονικών. Μπορούσε, επομένως, να επιβάλει και έναν συνηθισμένο φόρο στα κανονικά κέρδη της Εθνικής, σε αυτά που προέκυπταν από τις συνηθισμένες εργασίες της, τις καθαρά τραπεζικές. Παραιτούμενο από την δυνατότητα αυτήν, το κράτος προσέφερε στην τράπεζα ένα φορολογικό προνόμιο χωρίς κανένα ειδικό αντάλλαγμα. Θα μπορούσε, άλλωστε, να απαιτήσει επίσης την συμμετοχή στα κέρδη βάσει των αρχικών, ιδρυτικών συμβάσεών του με την Εθνική, οι οποίες προέβλεπαν την προνομιακή συμμετοχή του στο κεφάλαιο της τράπεζας. Μετά το 1841, το κράτος δεν είχε ασκήσει το δικαίωμά του αυτό. Μπορούσε, επομένως, να ανταλλάξει με το δικαίωμα συμμετοχής στα κέρδη χωρίς να παράσχει στην τράπεζα το πρόσθετο αντάλλαγμα της φορολογικής απαλλαγής.

Το 1885, ο συντελεστής του φόρου επί των ανωνύμων εταιρειών αυξήθηκε στο 5%.¹⁰ Η αύξηση αυτή, στην οποία δεν υπαγόταν η Εθνική, έγινε και πάλι υπό ειδικές συνθήκες. Ήταν η εποχή που είχε αναζωπυρωθεί πάλι το Ανατολικό Ζήτημα, με αποτέλεσμα να σπαταληθούν αρκετά εκατομμύρια σε εξοπλισμούς και ακόμη περισσότερες ελπίδες στον «ειρηνολέμο» του Δηλιγιάννη.

δών των ανωνύμων εταιρειών [...]· Λοβέρδος (1908), Η φορολογία των ανωνύμων εταιρειών· Ανδρεάδης (1914), Δύο λέξεις περί παλαιού ζητήματος - Η φορολογική αφομοίωσις της Επτανήσου· Σμπαρούνης (1923: Φορολογία καθαρών προσόδων· 1935. α: Γενικαί γραμμαί φορολογικής πολιτικής· 1935. β: Ο φόρος του εισοδήματος εν Ελλάδι· και 1955-1956 & 1961-1962: Δημοσία Οικονομική).

8. Νόμος ΩΙΘ' /18.4.1880 (για την αύξηση του συντελεστή). Βλ. επίσης AP 1880 (72), Mounsey (1879), σ. 18, 23, 34, σχετικά με την αντίδραση της Εθνικής· και AP 1880 (72), Mounsey 1880, σ. 420, για τον Προϋπολογισμό του 1880.
9. Σύμβαση 8.10.1880 μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και Εθνικής Τραπέζης, άρθρο 13. Βλ. και AP 1880 (72), Mounsey (1880), σ. 435-439, 417-420. AP 1884 (83), Ford (1883) σ. 35-36. Το 1883, ο φόρος 3% στο εισόδημα των ανωνύμων εταιρειών και τραπεζών είχε εισφέρει στον Προϋπολογισμό μόλις 300.000 φράγκα και αντιπροσώπευε μόλις 0,5% των συνολικών φορολογικών εισπράξεων. Για την σύγκριση αναφέρω ότι ο φόρος κληρονομιών προϋπολογιζόταν σε 100.000 φράγκα, λιγότερο από 0,2% των ολικών φορολογικών εσόδων.
10. Νόμος ΑΣΚΣΤ' /24.7.1885: ο συντελεστής του φόρου επί των ΑΕ αυξάνεται στο 5%. Σημειώνω ότι ο «φόρος καθαρού εισοδήματος» θα μετονομαστεί, στον Απολογισμό του 1896, σε φόρο «επί του καθαρού εισοδήματος των ανωνύμων εταιρειών» - επιτέλους, κυριολεξία.

Τελειώνω με μια σύντομη αναφορά στους φόρους επί του κεφαλαίου. Σύντομη, επειδή δεν είχαν καμιά ουσιαστική επίδραση στο όλο σύστημα πριν από την δεκαετία του 1980. Ο κυριότερος από αυτούς ήταν ο φόρος κληρονομιών. Εμφανίστηκε για πρώτη φορά στον Προϋπολογισμό του 1883, χωρίς να εφαρμοστεί, εμφανίστηκε πάλι στον πολεμικό Προϋπολογισμό του Δηλιγιάννη, το 1885-1886, και επεβλήθη οριστικά το 1898 ως οιονεί τέλος χαρτοσήμου με συντελεστή 2%, ενώ σε άλλες χώρες υπήρχε πολύ νωρίτερα ως άμεσος φόρος και με υψηλότερους συντελεστές. Την μορφή του αμέσου φόρου κληρονομιών την έλαβε το 1909. Αλλά ο συντελεστής παρέμεινε χαμηλός και ενιαίος. Η έλλειψη προοδευτικότητας και η φοροδιαφυγή συγκράτησαν έκτοτε την απόδοσή του μονίμως πενιχρή. Έως και το 1933, κάλυπτε μόλις 1% έως 2% των δημοσίων εσόδων.¹¹ Αυτά σε μια χώρα όπου οι υπεραξίες της γης ήταν ήδη τεράστιες και η ιδιοκτησία περιαστικής γης ήταν ήδη διαδεδομένη ευρύτατα και οφειλόταν συνθηθέστατα σε καταπατήσεις δημοσίων κτημάτων.

β. Η ταξινόμηση των φόρων (1833-1933)

Σε προγενέστερο βιβλίο μου (*Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι...*, 1993) έχω εξηγήσει με ποια κριτήρια όρισα τις κατηγορίες στις οποίες ταξινόμησα τους φόρους (άμεσοι / έμμεσοι, υπαίθρου / πόλεων κ.λπ.). Η ταξινόμηση των φόρων στην μία ή την άλλη κατηγορία μπορεί να επηρεάσει τα ερμηνευτικά συμπεράσματα που εξαγάγουμε από τα στοιχεία. Αυτό ισχύει για οποιαδήποτε επεξεργασία στατιστικού τύπου· ισχύει μάλιστα και για οποιαδήποτε λογική επεξεργασία· η ένταξη σε κατηγορίες δεν είναι ουδέτερη διαδικασία.

Οι Απολογισμοί του Ελληνικού Κράτους καταγράφουν 275 διαφορετικούς φόρους. Τους ταξινόμησα αναλύοντας το πότε θεσπίστηκε, αντικαταστάθηκε και καταργήθηκε ο καθένας και το πώς εξελίχθηκαν μεταξύ 1833 και 1940 οι ονομασίες τους. Εννοείται ότι χρησιμοποίησα επιπλέον έναν συνδυασμό αφενός κοινής λογικής, αφετέρου οικονομικής και ιστορικής λογικής με την κοινή λογική. Εδώ θα αναφέρω λίγα χαρακτηριστικά παραδείγματα, παραπέμποντας για πιο εκτεταμένη ανάλυση στο βιβλίο του 1993.

Καλό παράδειγμα είναι η κατηγορία που τιτλοφορείται, στους Απολογισμούς του Ελληνικού Κράτους, «Άμεσοι φόροι καταβλητέοι στα Τελωνεία». Επρόκειτο για εγγείους φόρους (π.χ. επί των βοσκών), και για φόρους επί συγκεκριμένων προϊόντων της υπαίθρου (π.χ., επί του οίνου, επί των ζώων κ.λπ.). Κατά τον 19ο και τον πρώιμο 20ό αιώνα, ήταν συνήθης πρακτική να τους πληρώνουν οι υπόχρεοι σε σταθμούς τελωνείων, πορθμείων και διαπυλίων τελών, εκεί όπου περνούσαν υποχρεωτικώς τα προϊόντα τους για να τα προωθήσουν στις αγορές. Σήμερα, η ταξινόμησή τους στην κατηγορία των αμέσων φόρων δεν θα ήταν ίσως αποδεκτή με βάση την κρατούσα, τυπική ονοματολογία της δημοσιονομικής επιστήμης. Αλλά για να κατανοήσουμε την πραγματικότητα που

11. Κοφινάς (1911), *Περί φορολογίας των κληρονομιών*· Α. Μ. Ανδρεάδης (1925.α), σ. 133.

βίωναν οι φορολογούμενοι εκείνης της εποχής, το ερώτημα δεν είναι πού πλήρωναν τους φόρους, αλλά ποιοι φόροι τούς επιβάρυναν. Γι' αυτό τους δέχομαι ως αμέσους φόρους, ακολουθώντας την ταξινόμηση της πηγής· και τους ταξινομώ περαιτέρω στους φόρους επί της παραγωγής της υπαίθρου, ακολουθώντας την ιστορική και την κοινή λογική.

Ένα δεύτερο, διαφορετικό παράδειγμα είναι ο καπνός. Μετά το 1926, όλοι οι φόροι επί του καπνού καταργήθηκαν και ενοποιήθηκαν σε έναν ενιαίο φόρο καταναλώσεως, τον οποίο οι Απολογισμοί ταξινομούν στους εμμέσους φόρους. Ακολουθώντας και πάλι την ιστορική λογική η οποία συμπίπτει και με την ταξινόμηση των πηγών, θεωρώ τον νέο φόρο έμμεσο. Επιπλέον, όμως, δεν τον ταξινομώ στους φόρους επί της παραγωγής της υπαίθρου. Διότι από τον Μεσοπόλεμο και ύστερα ο φόρος αυτός ελάχιστα επεβάρυνε τους παραγωγούς. Το μέγιστο μέρος του μετακυλιόταν στους καταναλωτές από τις καπνοβιομηχανίες και ένα μικρότερο μέρος μετακυλιόταν ίσως και στους καπνεμπόρους. Την άποψη αυτήν υποστηρίζει άλλωστε και ο Τύπος της εποχής. Οι συνέπειες που έχει στην ιστορική ερμηνεία αυτή η ταξινόμηση είναι σημαντικές. Με αυτή τη βάση, παραδείγματος χάριν, η φτώχεια των καπνοπαραγωγών, που έφθανε κατά καιρούς και κατά περιοχές στην εξαθλίωση, δεν μπορεί να αποδοθεί στον φόρο. Πράγματι, αυτό που τους οδηγούσε στην φτώχεια ήταν κυρίως η πανίσχυρη ολιγοψωνιακή θέση των εμπόρων και των βιομηχάνων.

Τα σφάλματα κρίσεως είναι βεβαίως αναπόφευκτα, ιδίως σε πλήθη στοιχείων σαν αυτά που στηρίζουν τα συμπεράσματα αυτής της εργασίας: 275 διαφορετικοί φόροι, δημόσια έσοδα 90 ετών καταχωρισμένα σε ισάριθμους τόμους με εκατοντάδες σελίδες ο καθένας κ.λπ. Άλλωστε, σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μπορεί κανείς να υπολογίσει ποιους πραγματικά επιβαρύνει ένας φόρος. Άρα, αναγκάζεται να τον ταξινομήσει είτε με την διαίσθηση είτε αυθαιρέτως, αποδεχόμενος εκ των προτέρων την αυξημένη πιθανότητα σφάλματος. Παραθέτω εδώ τρία ακόμη παραδείγματα που ανήκουν σε αυτήν την δύσκολη κατηγορία.

Παράδειγμα 1: «Φόρος καθαρού εισοδήματος εκ γαιών». Τον ταξινομώ στην κατηγορία των φόρων επί της παραγωγής της υπαίθρου, μολονότι ένα μέρος των ιδιοκτητών αγροτικής γης ήταν αστοί, κάτοικοι κωμοπόλεων ή πόλεων, και μολονότι ο φόρος που πλήρωνε ένας τέτοιος ιδιοκτήτης μπορεί και να μην επιβάρυνε διόλου τον παραγωγό που καλλιεργούσε τα κτήματά του. Επειδή όμως ο ιδιοκτήτης είχε την δυνατότητα να μετακυλίσει τον φόρο στους ώμους του καλλιεργητή, η διαίσθηση και η γνώση της πραγματικότητας της εποχής συγκλίνουν και ίσως περιορίζουν την έκταση του σφάλματος στην περίπτωση αυτή.¹²

12. Ο υπολογισμός της μετακύλισης είναι δυσχερέστατος, για λόγους θεωρητικούς και πρακτικούς. Αν οι δυσχέρειες αυτές είναι μεγάλες για έναν οικονομολόγο που μελετά την σύγχρονη του εποχή, για την οποία διαθέτει πολλά στοιχεία, είναι ανυπέρβλητες για προγενέστερες εποχές, για τις οποίες τα στοιχεία είναι ελλιπή ή ανύπαρκτα. Πρβλ. Prest (1955)· Davies, St-Hilaire & Whalley (1984)· Henrichs

Παράδειγμα 2: «Φόροι επιτηδευμάτων / προσόδων». Τους κατατάσσω στην κατηγορία των φόρων επί της παραγωγής των πόλεων, αν και υπήρχαν φορολογούμενοι επιτηδευματίες που ασκούσαν το επάγγελμά τους σε χωριά. Αυτοί, όμως, ήταν λίγοι· η συντριπτική πλειονότητα των φορολογουμένων ήταν κάτοικοι κωμοπόλεων και, κυρίως, πόλεων. Αυτό αποδεικνύεται και από την κατανομή των εσόδων κατά γεωγραφικές περιφέρειες: υπερέχουν συντριπτικά οι περιφέρειες που περιλαμβάνουν μεγάλες πόλεις (Αθήνα, Πάτρα κ.λπ.). Σημειώτεον ότι παρόμοια κατάταξη ακολουθεί ο Flora για τις ευρωπαϊκές χώρες που περιλαμβάνει στο έργο του (1983). Και στην περίπτωση αυτή, η γνώση της εποχής ίσως περιορίζει την έκταση του σφάλματος.

Παράδειγμα 3: «Φόρος υπερισοδήματος ακινήτων». Μολονότι φαίνεται εκ πρώτης όψεως ως ένα είδος φόρου εισοδήματος, τον ταξινομώ στην κατηγορία «Φόροι επί της περιουσίας». Το διαφαινόμενο πνεύμα του νόμου δείχνει προς αυτήν την κατεύθυνση. Εάν ο νομοθέτης ήθελε να φορολογήσει γενικότερα το εισόδημα ή, έστω, γενικώς το εισόδημα των οικονομικώς ισχυροτέρων τάξεων, θα καθιέρωνε φόρους εισοδήματος, τακτικούς ή εκτάκτους. Επιλέγοντας ειδικώς τα ακίνητα, ο νομοθέτης δείχνει ότι στοχεύει στην περιουσία. Εδώ η διαίσθηση και η κοινή λογική επικρατούν, με σχετικώς καλό αποτέλεσμα.

Πάντως, αν ήθελε κανείς ν' απορρίψει ορισμένες από τις ταξινομήσεις που προτείνω, η γενική εικόνα που προκύπτει από τους αριθμούς δεν θα αλλοιωνόταν: δεν θ' ανατρέπονταν οι γενικές τάσεις των αριθμών ούτε οι ερμηνείες που προκύπτουν από αυτές.

(1966). Πάντως, και αν ακόμη ο υπολογισμός αυτός ήταν εφικτός, δεν θα άλλαζαν τα γενικά συμπεράσματα αυτού του κεφαλαίου. Πρβλ. Deanne (1957)· Mathias & O'Brien (1976.a, 1976.b, 1978)· McCloskey (1978)· Davies, J. - St-Hilaire, F. - Whalley, J. (1984). Εξετάζοντας το ελληνικό φορολογικό σύστημα της περιόδου 1957-1964, οι Δ. Καράγεωργας (Karageorgas, 1973) και Γ. Προβόπουλος (Provoroulos, 1979) ασχολήθηκαν με το πρόβλημα της μετακύλισης των εμμέσων, χωρίς να θίγουν το θέμα της μετακύλισης των αμέσων (το οποίο, αντιθέτως, έχει απασχολήσει την διεθνή βιβλιογραφία). Ο Δ. Καράγεωργας κατανέμει την φορολογική επιβάρυνση από εμμέσους φόρους μεταξύ αστικών και αγροτικών νοικοκυριών, συνυπολογίζοντας την μετακύλιση με βάση την σύνθεση της καταναλωτικής δαπάνης υπαίθρου και πόλεων. Ο Γ. Προβόπουλος επικρίνει στην εργασία του τις τεχνικές, τις μεθόδους και τα συμπεράσματα του Σ. Καράγεωργα. Εάν οι επικρίσεις αυτές ευσταθούν σε έναν βαθμό, αυτό οφείλεται κυρίως στις μεγάλες δυσχέρειες υπολογισμού της μετακύλισης. Σημειώνω ότι πολλά από τα προβλήματα αυτά απλοποιήθηκαν κάπως με την ιστορική μετεξέλιξη των φόρων καταναλώσεως στον φόρο προστιθεμένης αξίας. Αυτό δεν είναι περιεργό· στην μετεξέλιξη οδήγησαν, ακριβώς, τα πρακτικά προβλήματα.

ΠΩΣ Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΠΕΒΑΛΕ ΤΗΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τα στοιχεία που στηρίζουν το Κεφάλαιο Θ1 του βιβλίου (πίνακες ή παραπομπές στην βιβλιογραφία και σε μαρτυρίες) υπάρχουν είτε στο Παράρτημα Ποσοτικών Στοιχείων είτε σε προηγούμενα Μέρη. Επομένως, οι επαναλήψεις στοιχείων και οι παραπομπές περιορίζονται εδώ στο ελάχιστο δυνατό.

Ο αναγνώστης θα παρατηρήσει επίσης ότι τα περισσότερα στοιχεία που θα αναφέρω στο εξής είναι ίδια ή παρόμοια με όσα χρησιμοποίησα για προηγούμενες περιόδους σε άλλα Μέρη του βιβλίου. Πράγματι, προέρχονται από τις ίδιες πηγές οι οποίες καταγράφουν τα ίδια στοιχεία τόσο για τα προηγούμενα χρόνια που εξετάσαμε όσο και για τα μεταγενέστερα που βλέπουμε στο Μέρος Θ'. Δικαιώς, λοιπόν, θα αναρωτηθεί πώς είναι δυνατόν, μετά την πάροδο τόσο χρόνου, να μην αυξάνεται η ποικιλία των στοιχείων και να μην βελτιώνεται η ποιότητά τους. Αυτό δεν είναι τόσο παράδοξο όσο φαίνεται. Η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία ιδρύθηκε μόλις στην δεκαετία του 1910· και τα ιστορικά στοιχεία που καταγράφονται έκτοτε στις επετηρίδες της και στις αναδρομικές της εκδόσεις χρονολογούνται μετά το 1914 και, πυκνότερα, μετά το 1922.

Υπενθυμίζω ότι, προηγουμένως, ακόμη και τα εξαγόμενα και εισαγόμενα αγαθά, μολοντί περνούσαν νομίμως από τα τελωνεία της χώρας, καταγράφονταν πλημμελέστατα, ανακριβώς ή και καθόλου. Η έλλειψη στοιχείων δεν οφειλόταν μόνο στην δασμοαποφυγή και την διαφθορά των υπηρεσιών· οφειλόταν, κυρίως, στην αμέλεια και την αδιαφορία των υπαλλήλων, αλλά και στην άγνοια των περισσότερων όχι μόνο για την χρησιμότητα της στατιστικής, αλλά και για την ίδια την ύπαρξη αυτής της νεαρής τότε επιστήμης – καλή αφορμή για παρένθεση. Το παράρτημα που ακολουθεί αφηγείται την ιστορία μιας ιδιωτικής προσπάθειας που έγινε, ακριβώς, λίγο πριν από την ίδρυση της κρατικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Τυπική περίπτωση «μικροϊστορίας», αλλά χαρακτηριστική των νοοτροπιών και των δυνατοτήτων της εποχής.

Ήδη από την περίοδο της μοναρχίας υπήρξαν προσπάθειες να καταγράφονται συστηματικά ορισμένα βασικά ποσοτικά στοιχεία. Η απογραφή του 1860 υπήρξε ένα καλό αποτέλεσμα αυτών των προσπαθειών. Το ίδιο ισχύει και για τις ειδικές, στοχευμένες απογραφικές επεξεργασίες που έγιναν στις δεκαετίες του 1860 και του 1870 υπό την διεύθυνση του Α. Μανσόλα και έδωσαν πολύτιμους καρπούς, ιδίως για την απασχόληση του πληθυσμού και για την κατάσταση της

βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Φαίνεται, όμως, ότι ο θεσμός που πήγε να δημιουργηθεί περιέπεσε σε κώμα με την έκλειψη του ανθρώπου που τον δημιούργησε – ή με την γραφειοκρατική εξουδετέρωσή του. Αυτή είναι, άλλωστε, μία από τις «σταθερές» της ιστορίας του ελληνικού κράτους· πολλούς κρατικούς θεσμούς τούς θεσμίζουν και τους διοργανώνουν ορισμένοι ξεχωριστοί άνθρωποι, για να τους ποδηγητήσουν αργότερα, με την εύνοια των εκάστοτε ισχυρών, άτομα που μόνο στόχο έχουν την ικανοποίηση ατομικών επιδιώξεων και φιλοδοξιών – με σύνθηρες αποτέλεσμα την ποιοτική υποβάθμιση των θεσμών αυτών και τη μετατροπή τους σε προσωποπαγή φέουδα. Κάτι τέτοιο δεν αποκλείεται να συνέβη και στην περίπτωση της στατιστικής υπηρεσίας.

Το 1875, πάντως, λειτουργούσε ήδη στο Υπουργείο Οικονομικών ένα «Γραφείον Στατιστικής». Μία από τις πρώτες εκδόσεις του αφορούσε στο εξωτερικό εμπόριο. Την έκδοση προλόγιζε ο διευθυντής του Γραφείου ονόματι Σ. Π. Σκιαδάς, ευσυνείδητος υπάλληλος κατά πώς φαίνεται. Στον πρόλογό του, λοιπόν, ο Σκιαδάς παρατηρούσε, με έναν μελαγχολικό τρόπο που θα χρησιμοποιούν πολλοί ευσυνείδητοι υπάλληλοι του ελληνικού κράτους έως τον 21ο αιώνα:

[...] *δυσχερεστάτη ἦν ἡ ἀνάγκη τῆς καταπολεμήσεως τῶν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐρριζωμένων παρὰ ταῖς ἀρχαῖς ἔξεων ὀλιγωρίας· καθιστῶν δ' αὐταῖς καταληπτὴν τὴν χρησιμότητα τῆς Στατιστικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἔδει νὰ ἐξαναγκάσω ταύτας ἵνα ὑποβάλλωσιν εἰς τὴν Κεντρικὴν ὑπηρεσίαν, στοιχεῖα ἀσφαλῆ.*¹

Ολιγωρία, αλλά και άγνοια των περισσότερων πολιτών αλλά και των δημοσίων υπαλλήλων όχι μόνο για την χρησιμότητα της στατιστικής, αλλά και για την ίδια την ύπαρξη αυτής της νεαρής τότε επιστήμης. Από τους μέσουσ μορφωμένους ανθρώπους εκείνης της εποχής, οι περισσότεροι θα αγνοούσαν ακόμη και την λέξη *στατιστική*, η οποία, άλλωστε, εισάγεται στην ελληνική γλώσσα το 1821, πιθανότατα εκ μεταφοράς από την γαλλική, στην οποία το ουσιαστικό *statistique* είχε εμφανιστεί το 1785, είχε για πρώτη φορά χρησιμοποιηθεί ως μαθηματικός όρος με την σημερινή του έννοια το 1832, και ως επίθετο το 1833. Πάντως, οι όροι *στατιστική* και *στατιστικός* επεκράτησαν πολύ αργά, μόλις στην δεκαετία του 1890. Στο μεταξύ, οι ειδικοί και οι λόγιοι χρησιμοποιούσαν τους ελληνοπρεπέστερους όρους *καταστατική* και *πολιτειογραφία* (1871), οι οποίοι δεν χρησιμοποιήθηκαν ευρέως και δεν επεκράτησαν.²

Η επικράτηση του όρου *στατιστική* συμπίπτει με την ίδρυση της πρώτης «Στατιστικής Εταιρείας» στην Ελλάδα, το 1899.³ Ξενόφερτος ο όρος (όπως και τόσοι άλλοι στον 19ο αιώνα), «ξενόφερτος» και ο ιδρυτής της εταιρείας: ήταν πρω-

1. Υπουργείον Οικονομικών, Γραφείον Στατιστικής, *Εμπόριον της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών κατά το έτος 1887*, Αθήνα 1888, σ. 4. Ο Σ. Σπηλιωτάκης (1864), πρωιμότερος του Μανσόλα (1867) και του Σκιαδά.

2. Στον Κουμανούδη (1900/1982). *Καταστατική*: στον Σκαρλάτο Βυζάντιο (1856). *Πολιτειογραφία*: στον Ι. Σούτσο (1871).

3. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης, Φάκελος 1402, «Στατιστική Εταιρεία» (εφεξής ΙΑΕΤ, Φ. 1402).

τοβουλία του Εδουάρδου Λω. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η διατύπωση επιστολής του προς τον γραμματέα Κλ. Στέφανο, όπου γράφει: «*Κοπίασα πολύ για να ιδρύσω την Εταιρεία [...]*».⁴

Η πρωτοβουλία του Λω δεν ήταν τυχαία, αν σκεφθεί κανείς πόσες δυσκολίες συνάντησε για να συγκεντρώσει τα στοιχεία που θα χρησιμοποιούσε στην σύνοψη της περίφημης έκθεσής του.⁵ Πράγματι, χρειάστηκε να τα αναζητήσει από ετερόκλητες πηγές και από ένα πλήθος κρατικών υπηρεσιών, αντιπροσωπευτικό πολυπραγμοσύνης και αφελούς κρυψίνιας της δημοσιοϋπαλληλίας.

Η πρόταση του Λω, πάντως, πρέπει να συνάντησε την έκθυμη υποστήριξη των μορφωμένων Ελλήνων και ειδικότερα όσων ήταν γνωστοί και φίλοι του. Έτσι, τα ιδρυτικά μέλη της εταιρείας ήταν τουλάχιστον 15.⁶ Ο Στέφανος Στρέιτ (61 ετών τότε) ήταν διοικητής της Εθνικής Τράπεζας και διετέλεσε για λίγα χρόνια καθηγητής του Συνταγματικού και του «Αλληλοεθνούς Δικαίου» στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο Κλων Στέφανος (44 ετών) εμφανιζόταν ως ανθρωπολόγος (με την τότε έννοια της ανθρωπολογίας). Ο Κυπάρισσος Στέφανος (41 ετών), ως φαίνεται αδελφός του, ήταν μαθηματικός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο Κωνσταντίνος Σάββας (37 ετών), γνωστός για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την στατιστική, ήταν στρατιωτικός γιατρός, υγειονόμος και επιδημιολόγος, αργότερα καθηγητής Υγιεινής και Μικροβιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο Ανδρέας Κορδέλλας (62 ετών), ορυκτολόγος, ήταν καθηγητής στην Σχολή Ευελπίδων, διευθυντής της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλουργείων Λαυρίου και, από το 1887, της Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου. Ο Π. Σκουζές (48 ετών) ήταν τραπεζικός και πρόεδρος των Σιδηροδρόμων Πελοποννήσου. Ο Ρετσίνας (62 ετών) ήταν βιομήχανος και διετέλεσε δήμαρχος και βουλευτής Πειραιώς. Ο Ιωάννης Ευταξίας (53 ετών), καθηγητής του Εκκλησιαστικού και του Αστικού Δικαίου, ήταν νομικός σύμβουλος και υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας, έγινε αργότερα διοικητής της Τράπεζας, παραιτήθηκε με την επικράτηση του Βενιζέλου στον πρώτο διχασμό και, προς το τέλος της ζωής του, εξελέγη βουλευτής. Από τους ιδρυτές που ανέφερα ψηφίστηκε και το πρώτο διοικητικό συμβούλιο.⁷

4. Λω προς Στρέιτ, 17.8.1899, ΙΑΕΤ, Φ. 1402.

5. AS 1169, E. F-G. Law (1893). Για τον Εδουάρδο Λω, βλ. εκτενή υποσημείωση στον κατάλογο των Πηγών.

6. Πάντως, 15 ήταν οι ιδρυτές που εντόπισα στο ΙΑΕΤ, Φ. 1402. Τα βιογραφικά στοιχεία για τους ιδρυτές προέρχονται από διάφορες πηγές.

7. ΙΑΕΤ, Φ. 1402: χειρόγραφο καταμέτρησης των ψήφων (ανυπόγραφο). Το διοικητικό συμβούλιο ήταν πιθανότατα εννεαμελές. Από 15 ψήφους ο καθένας συγκέντρωσαν οι Στρέιτ, Κλ. Στέφανος, Κορδέλλας, Σάββας και Βίγκλερ, από 14 οι Λω, Σκουζές και Κ. Στεφάνου, 11 πήρε ο Ψαχαρόπουλος, από 3 πήραν οι Ρετσίνας και Ζάννος, ενώ ο Ευταξίας πήρε μόνο 1 ψήφο. Από τους παραπάνω αριθμούς τεκμαίρεται ότι οι ιδρυτές πρέπει να ήταν τουλάχιστον 15. Ο γραφικός χαρακτήρας του μόνου ψηφοδελτίου που σώζεται στον φάκελο είναι του Λω. Κατά σειρά προτίμησης, ψήφισε ως εξής: Στρέιτ, Κλουν (sic) Στέφανος, Σάββας, Κορδέλλας, Σκουζές, Ρετσίνας, Ευταξίας, Βίγκλερ. Απέκλεισε τον εαυτό του, τον Ζάννο και τον Ψαχαρόπουλο, ψήφισε και τα τρία νεαρότερα μέλη και είναι ο μόνος που ψήφισε τον Ευταξία. Τέλος, είναι από τους τρεις που ψήφισαν τον βιομήχανο Ρετσίνα, ίσως ο

Μία από τις πρώτες εκδηλώσεις της εταιρείας ήταν η προκήρυξη βραβείου για εργασίες στατιστικής σε ελληνικά θέματα.⁸ Ο Λω εισέφερε γι' αυτόν τον σκοπό 1.000 δραχμές, ποσό μεγάλο για την εποχή, περίπου ένας μηνιαίος μισθός ανωτέρου υπαλλήλου. Πληροφορίες για την τύχη αυτού του βραβείου υπάρχουν ελάχιστες. Μάλλον δεν είχε μεγάλη απήχηση.⁹

Η εταιρεία δεν ανέπτυξε αξιόλογη δραστηριότητα. Μια επιστολή του Λω προς τον Στρέιτ, γραμμένη έναν χρόνο μετά την ίδρυση, μαρτυρεί ότι στο μεταξύ δεν είχε γίνει σχεδόν τίποτε: «[...] από την ημέρα που έφυγα, φαίνεται ότι τίποτε δεν κινείται».¹⁰ Ο Λω αποδίδει κατηγορηματικά την αδράνεια στον γραμματέα Κλ. Στέφανο. Ενδεικτικό είναι ότι έκτοτε κάνει συνεχείς συστάσεις να προσληφθεί μόνιμος υπάλληλος για να εκτελεί χρέη γραμματέα.

Το 1916, η εταιρεία μετατράπηκε σε νέο νομικό πρόσωπο με τον τίτλο Εταιρεία της Πολιτικής Οικονομίας και Στατιστικής, όμως λίγο αργότερα διαλύθηκε.¹¹ Οι λόγοι της διάλυσης δεν είναι γνωστοί, φαίνεται όμως ότι ήταν και πολιτικοί. Ο μόνιμος πρόεδρος Στέφανος Στρέιτ, πατέρας του μετέπειτα υπουργού Εξωτερικών Γεωργίου Στρέιτ, είχε στενή προσωπική σχέση με τον τότε διάδοχο του θρόνου Κωνσταντίνο, στον οποίο είχε διδάξει Συνταγματικό Δίκαιο το 1887. Σχεδόν αμέσως μετά την ίδρυση της εταιρείας, ο Στρέιτ προσέφερε την επίτιμη προεδρία της στον διάδοχο.¹² Την εποχή που σημειώθηκε το βαρυσήμαντο αυτό γεγονός, η εταιρεία είχε ήδη αρχίσει να αδρανεύει. Η λύση της εταιρείας, το 1916, μάλλον είχε σχέση με την αντίθεση των Στρέιτ προς τον Βενιζέλο: ο Γ. Στρέιτ είχε ήδη υποβάλει την παραίτησή του λίγους μήνες νωρίτερα, το 1915. Έτσι, η αλλαγή του καταστατικού το 1916 ίσως να επιδιώχθηκε με πολιτικές βλέψεις της μιας ή της άλλης παράταξης.¹³

μόνος που το έκανε όχι για προσωπικούς λόγους αλλά επειδή θεωρούσε ότι έπρεπε να συμμετέχουν στο Συμβούλιο άνθρωποι της αγοράς, και μάλιστα βιομήχανοι.

8. Ο διευθυντής της επιθεωρήσεως *Le Moniteur Commercial* («Εμπορικός Μηνύτωρ») προς τον κ. Στ. Στρέιτ (χρονολογία δυσαναγνώστη, πιθανόν 8.4.1899), ΙΑΕΤ, Φ. 1402. Με την επιστολή του αυτήν ο διευθυντής υποβάλλει αντίτιπο της έκδοσης *Ημερολόγιου του Εμπορικού Μηνύτωρος* (δεν σώζεται στο Αρχείο). Το Ημερολόγιον είχε εκδοθεί «*πρὸ πενταετίας*», όπως γράφει ο διευθυντής, ζητώντας να διαγωνιστεί και εκείνος για το βραβείο, με την εξής επιχειρηματολογία: «*Διὰ τὴν σύνταξιν τῶν Στατιστικῶν Πινάκων τοῦ Ἡμερολογίου [...] εἰργάσθη οὐχὶ ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ ἀγυρτεία, ἀλλ' ἐκτάκτως αὐστηρὰ εὐσυνειδησία καὶ γνώσιν πολλὴ καὶ εἰδικότης καὶ ἐμπειρία [...]*». Δεν είναι γνωστό αν ο Στρέιτ συγκινήθηκε από την περιγραφή αυτήν και αν απένειμε το βραβείο στον ρέκτη διευθυντή του *Μηνύτωρος*.
9. Λω προς Στρέιτ, 6.4.1899, ΙΑΕΤ, Φ. 1402.
10. Λω προς Στρέιτ, 17.8.1899, ΙΑΕΤ, Φ. 1402.
11. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* («Πυρσός»), λήμμα «Στατιστική», τ. ΚΒ, σ. 299 (συντάκτης του λήμματος ήταν ο Κ. Α. Αθανασιάδης, υποπλοίαρχος Π.Ν., Διευθυντής της Στατιστικής Υπηρεσίας του Π.Ν. στην δεκαετία του 1920).
12. Ο υπασπιστής του διαδόχου Κωνσταντίνου προς τον Στ. Στρέιτ, επιστολή 22.4.1899, ΙΑΕΤ, Φ. 1402.
13. Ενδεικτική η διατύπωση και η χρονολόγηση του Αθανασιάδη στο σχετικό λήμμα του «Πυρσού»: γράφει ότι η εταιρεία «*[...] ἐστέφθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ ἐπιτυχίας, βραδύτερον ὅμως, τῷ 1916, ἐπεζητήθη ἢ προσαρμολογῆ αὐτῆς πρὸς τὸν νόμον περὶ σωματείων καὶ ἀνεθεωρήθη τὸ καταστατικόν [...]*». Ο Εδ. Λω δεν αναφέρει και μεταξύ των ιδρυτών της εταιρείας: η τιμή αποδίδεται αποκλειστικά στους Στρέιτ και Κλων.

Συμπερασματικά, η αδράνεια της Στατιστικής Εταιρείας, αλλά και η αδιαφορία με την οποία έγινε, ως φαίνεται, δεκτή από το ευρύτερο κοινό, ίσως να αντικατοπτρίζουν απλώς την έλλειψη γνώσεων για την χρησιμότητα αυτής της επιστήμης. Ίσως, πάλι, να δείχνουν ότι μόνο υπό την αιγίδα ενός καλά οργανωμένου κράτους μπορούσε ν' αναπτυχθεί η στατιστική. Στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1900, όμως, δεν υπήρχε καλά οργανωμένο κράτος. Γι' αυτό, η διάλυση της εταιρείας σχεδόν συνέπεσε χρονικά με την ίδρυση της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας· διότι ο νέος αυτός θεσμός οργανώθηκε σωστά και επεβίωσε· και οργανώθηκε σωστά, επειδή προφανώς τον συμπαρέσυρε το δημιουργικό κλίμα της βενιζελικής διακυβέρνησης μεταξύ 1916 και 1920.

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΡΙΣΗ, Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΜΒΑΞ ΚΑΙ Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Ο βαθμός αυτού του εξωγενούς εκσυγχρονισμού φαίνεται ωραία σε ένα σημαντικό χρηματοδοτικό σχήμα που διοργάνωσαν, το 1907-1908, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και η θυγατρική της Τράπεζα της Ανατολής (Bank of the Orient) με την αιγυπτιακή εταιρεία εκκοκιστηρίων βάμβακος Associated Cotton Ginners of Egypt Ltd και τον κύριο μέτοχό της, τον ελληνικής καταγωγής μεγαλοεπιχειρηματία Εμμανουήλ Μπενάκη.

Η περίπτωση είναι εξαιρετική και συνάμα υποδειγματική. Εξαιρετική, λόγω του μεγέθους και της διεθνικής της διάρθρωσης. Υποδειγματική, με την έννοια και του παραδείγματος, επειδή παραπέμπει σε θέματα με ευρύτερο ενδιαφέρον: στις μορφές συνεργασίας μεταξύ τραπεζών και, γενικότερα, επιχειρήσεων που έδρευαν στην Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή· στις σχέσεις μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας· στην προωθημένη τεχνογνωσία των ελληνικών τραπεζών κατά την πρώιμη αυτήν περίοδο της σύγχρονης ιστορίας τους.¹ στον τρόπο λειτουργίας των επιχειρηματικών δικτύων της ομογένειας και της διασποράς· και, τέλος, στην γενικότερη στρατηγική και τακτική των μελών τους.

Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια βιομηχανία που αντλεί διά μιας από την αγορά ένα τεράστιο κεφάλαιο, με την μεσολάβηση ενός τραπεζικού ομίλου: 200.000 στερλίνες ή 5.000.000 χρυσά φράγκα. Το ποσό αντιστοιχούσε στο 4% του ελληνικού Προϋπολογισμού, ή στο 5% των εξαγωγών της χώρας.² Μια συναλλαγή τέτοιας εμβέλειας ήταν εντελώς ασυνήθιστη για τις αρχές του 20ού αιώνα. Και γίνεται σχεδόν απίστευτη εάν οι πρωταγωνιστές είναι δύο τράπεζες μιας μικρής, «περιφερειακής» χώρας σαν την Ελλάδα του 1907 – απίστευτη, δηλαδή, για κάποιον που πιστεύει στα θεωρήματα περί κέντρου και περιφέρειας.

Ο κύριος μέτοχος της Associated Cotton Ginners of Egypt Ltd, ο Εμμανουήλ Μπενάκης, είχε μεταναστεύσει στην Αίγυπτο το 1866. Ο νεαρός μετανάστης προερχόταν από καλή και εύπορη οικογένεια μανιάτικης καταγωγής. «Αποδη-

1. Πρβλ. Kostis, «Banque et industrie», και Hadjiiossif, «Banques Grecques, banques européennes au XIXe siècle: le point de vue d'Alexandrie», στο GBD (ed.) (1988).

2. Δημόσιες δαπάνες του Ελληνικού Κράτους, έτος 1905: Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, Σειρά «Απολογισμοί του Ελληνικού Κράτους, 1830-1939». Μέσος όρος εξαγωγών δεκαετίας 1900-1910: ΕΣΥΕ, τ. 1930, σ. 199, 201 και 1939, σ. 459.

μία πολυτελείας», λοιπόν, αλλά και αποδημία κοινωνικής ανόδου, πάντως σίγουρα αποδημία από ένα ισχυρό κοινωνικό στρώμα προς ένα άλλο, ακόμη ισχυρότερο. Πράγματι, στην Αίγυπτο ο Εμμανουήλ Μπενάκης σταδιοδρόμησε αρχικά ως υπάλληλος, ύστερα ως συνεταιίρος μιας ισχυρής εμπορικής εταιρείας που ανήκε στην οικογένεια Χωρέμη. Και το 1873 νυμφεύθηκε την Βιργινία Χωρέμη. Έτσι, όλα πήραν τον προκαθορισμένο δρόμο τους. Η Βιργινία έκανε τον χαρακτηριστικό γάμο της δεκαοκτάχρονης κόρης μιας πολύ εύπορης χιώτικης οικογένειας. Ο Εμμανουήλ είχε την χαρακτηριστική σταδιοδρομία ενός νέου της ελληνικής διασποράς. Και η επιχείρηση Χωρέμη, εξ ίσου χαρακτηριστικά, βαπτίσθηκε «Χωρέμης, Μπενάκης και Συντροφία Λτδ».

Ως φαίνεται, ούτε η χρονολογία της αποδημίας του Μπενάκη ήταν τυχαία ούτε ο τόπος, η Αίγυπτος. Ο αμερικανικός εμφύλιος πόλεμος είχε αποδειχθεί χρυσόφορος για τους ομογενείς που εμπορεύονταν τον αιγυπτιακό βάμβακα· και σε αυτό το αιγυπτιακό προϊόν θα στήριζε εφεξής ο Μπενάκης την τεράστια περιουσία του.

Λίγα χρόνια μετά τον συνεταιρισμό και τον γάμο, η επιχείρηση γέννησε την θυγατέρα της: Associated Cotton Ginners of Egypt Ltd (ACGE). Στρατηγικός σκοπός της νέας μονάδας ήταν η διαφοροποίηση των δραστηριοτήτων της παλαιάς και μάλιστα με κάθετη οργάνωσή τους και στροφή προς την βιομηχανία: εκκοκιστήρια βάμβακος. Το 1882, όταν η Βρετανική Αυτοκρατορία εγκαταστάθηκε κυρίαρχη στην Αίγυπτο, οι νέες συνθήκες και το βαμβάκι οδήγησαν την επιχείρηση σε νέα διαφοροποίηση και νέα επέκταση, αυτήν την φορά προς την Μητρόπολη: στο Λονδίνο και το Λίβερπουλ, κέντρα της βρετανικής και της παγκόσμιας εμπορίας και βιομηχανίας βάμβακος.

Παρά τις επιτυχίες του στην Αίγυπτο, ο Εμμανουήλ Μπενάκης παρέμεινε βαθιά συνδεδεμένος με την πατρίδα του. Στα 1900 είχε ήδη οικοδομήσει την δεύτερη κατοικία του στην Αθήνα, γνωστή από το μουσείο που φέρει το όνομά του και στεγάζει την συλλογή με την οποία το προίκισε ο γιος του Αντώνης Μπενάκης. Και η μεταγενέστερη δωρεά θα είναι μία από τις πολλές που θα προσφέρει στην Ελλάδα αυτή η οικογένεια, προσχωρώντας στο πνεύμα της βυζαντινής «ευεργεσίας». Από τους θερμότερους φίλους και υποστηρικτές του Ελευθερίου Βενιζέλου, πολιτεύεται υπό την σημαία των Φιλελευθέρων στις πρώτες εκλογές μετά το κίνημα του 1909. Ως βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων από το 1910, ως υπουργός των Οικονομικών του Ελευθερίου Βενιζέλου και ως δήμαρχος Αθηναίων το 1914, ο Εμμανουήλ Μπενάκης συντελεί και αυτός στην ανόρθωση της πατρίδας του, την οποία τόσο αυστηρά αλληγορεί η θυγατέρα του, η Πηνελόπη Δέλτα, στο *Παραμύθι χωρίς όνομα*. Και μετά την ανόρθωση της Ελλάδας η Πηνελόπη, μαθήτριά του εθνικού ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και του γάλλου βυζαντινολόγου Γκουστάβ Σλουμπερζέ (Gustave Schlumberger), παρακολουθεί τον Βενιζέλο να πραγματώνει προς στιγμήν την Μεγάλη Ιδέα.³

3. Πρώτη δημοσίευση του κειμένου για το δάνειο Μπενάκη: ΓΒΔ (1996). Η πηγή ήταν το Ιστορικό Αρχείο της

Αλλά καιρός είναι να επανέλθουμε από την μικροϊστορία της οικογένειας των Μπενάκηδων στην μικροϊστορία των χρηματοδοτικών σχημάτων και των μεγάλων ποσών.

Η Τράπεζα της Ανατολής ιδρύθηκε στο τέλος του 1904.⁴ Οι κύριοι ιδρυτικοί μέτοχοι ήταν η Εθνική, η Nationalbank für Deutschland και το Comptoir d'Escompte de Paris. Ορισμένοι ιδιώτες και άλλες τράπεζες συμμετείχαν με μικρότερα ποσοστά. Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου ορίστηκε ο Στέφανος Στρέιτ, διοικητής της Εθνικής· στο ΔΣ συμμετείχαν άλλωστε και δύο υποδιοικητές της Εθνικής, ο Ιωάννης Βαλαωρίτης και ο Ι. Ευταξίας. Ως «σύμβουλος - γενικός διευθυντής» ανέλαβε ο Μανουήλ Π. Καμάρας, από οικογένεια παλαιών φίλων και συνεργατών του Ανδρέα Συγγρού - θέση την οποία διατήρησε για πολλά χρόνια.⁵

Το καταβεβλημένο κεφάλαιο της τράπεζας ανερχόταν, το 1906, σε 15.000.000 φράγκα (ή περίπου 600.000 λίρες στερλίνες). Στο ίδιο επίπεδο διατηρήθηκε έως το 1910. Τον ίδιο χρόνο, η Τράπεζα της Ανατολής είχε ήδη υποκαταστήματα στην Θεσσαλονίκη, την Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, πρακτορεία στο Μοναστήριο, την Μυτιλήνη και τις Σέρρες και υποπρακτορεία στην Μαγνησία και την Πέργαμο.

Τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της, η τράπεζα είχε ένα επιπλέον υποκατάστημα, στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και ένα πρακτορείο στο Αμβούργο - το οποίο ήταν προφανώς καρπός της συμμετοχής της Nationalbank für Deutschland στο κεφάλαιο. Ήδη από το 1906, όμως, η γερμανική τράπεζα απεχώρησε «με φιλική συνεννόηση» και η επιστροφή του κεφαλαίου της συμψηφίστηκε με την αξία των δύο αυτών μονάδων, οι οποίες της εκχωρήθηκαν και, προφανώς, εξακολούθησαν εφεξής να συνεργάζονται με την Τράπεζα της Ανατολής ως τοπικοί ανταποκριτές.

Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ), Φάκελος «Τράπεζα Ανατολής». Το σημαντικότερο έγγραφο του φακέλου είναι η επιστολή 11.4.1908, Μπενάκης προς Στρέιτ. Ταχυδρομημένη από την Αλεξάνδρεια προς τον τότε Διοικητή της Εθνικής Στ. Στρέιτ, η επιστολή αυτή επιβεβαιώνει τους όρους της χρηματοδότησης που είχαν αρχικώς συμφωνηθεί και συνοψίζει το ιστορικό της υπόθεσης αυτής έως τις 11 Απριλίου 1908. Η πρώτη μορφή αυτής της εργασίας χρονολογείται από το 1980, όταν δεν είχαν ακόμη τελειώσει οι κατάλογοι του Αρχείου της Εθνικής (γι' αυτό παραπέμπω στην προσωρινή ταξινόμηση). Τα έγγραφα βρέθηκαν σε μη αριθμημένους φακέλους με τον γενικό τίτλο «Τράπεζα της Ανατολής». Δεν τα φωτοτύπησα για λόγους προστασίας των εγγράφων, σύμφωνα με τον κανόνα που είχε θέσει η «Επιτροπή Ιστορίας», της οποίας ήμουν μέλος. Το 1987 διαπίστωσα ότι δεν υπήρχε πλέον στο Αρχείο η επιστολή Μπενάκη προς Στρέιτ, 11.4.1908. Ίσως είχε μετατεθεί σε λανθασμένο φάκελο, ίσως είχε αφαιρεθεί από μανιόδη συλλέκτη (και αδιάτακτο κλέφτη) αρχειακών εγγράφων. Έμαθα έτσι, με κάποια καθυστέρηση, ότι η ευσυνειδησία είναι αδελφή της βλακειάς και μετάνιωσα που δεν το είχα φωτοτυπήσει.

4. Β.Δ. 7.12.1904.

5. ΙΑΕΤΕ, Φ. Τράπεζα της Ανατολής (εφεξής Φ.ΤΑ), Φάκελος 404. Τα άλλα μέλη του Δ. Συμβουλίου ήταν: Ιούλιος Ρωστών και Ιωάννης Αθανασάκης (αντιπρόεδροι), Αλβέρτος Αμβούργερ, Οσκ. Δακώστας, Ευστ. Ευγενίδης, Λεων. Ζαρίφης, Ιακ. Καστελβονιέζι, Δρ. Λέερ, Σιγ. Μοζέβιους, Φερ. Σερπιέρης (το όνομα έχει πλέον εξελληνισθεί) και Αλέξ. Σκουζές (καταγράφοντας τα ονόματα, ακολουθώ την ορθογραφία της πηγής).

Η υπόθεση Μπενάκη αφορά σε δύο αλληλένδετα δάνεια, ένα ομολογιακό και ένα τραπεζικό.⁶ Οι δύο δανειστικές δικαιπραξίες ήταν συνδεδεμένες μεταξύ τους και συμφωνήθηκαν σχεδόν ταυτοχρόνως. Η πρώτη ήταν ένα ομολογιακό δάνειο 200.000 λιρών. Θα το εξέδιδε η ACGE και θα το διαχειριζόταν η Τράπεζα της Ανατολής, η οποία και θα διέθετε τα ομόλογα στο κοινό με δημόσια έγγραφη. Τιμή διάθεσης δεν ορίστηκε επακριβώς, συμφωνήθηκε όμως ότι η διαχειρίστρια τράπεζα δεν θα διέθετε ομόλογα σε τιμές χαμηλότερες του 0,95 υπό το άρτιο. Οι προθεσμίες απόσβεσης ή εξόφλησης του δανείου, άλλως οι ημερομηνίες λήξης των ομολόγων, δεν είναι γνωστές. Μπορεί κανείς να υποθέσει ως πιθανότερη μια βραχυμεσοπρόθεσμη διάρκεια του ομολογιακού δανείου 3 έως 6 έτη. Το επιτόκιο ήταν 5%.

Η δεύτερη δανειστική δικαιπραξία είχε οργανωθεί με πολυπλοκότερο τρόπο. Ο σκοπός του ήταν να προεισπράξει αμέσως η ACGE προκαταβολή έναντι του πρώτου, του ομολογιακού δανείου. Με τον σκοπό αυτόν η ACGE ενεχυρίασε μέρος των ομολόγων, αξίας 110.000 λιρών, και εισέπραξε 100.000 λίρες, δηλαδή το ήμισυ των 200.000 λιρών που ήταν η ονομαστική αξία του ομολογιακού δανείου.

Στην δεύτερη αυτήν συναλλαγή, ο επ' ενεχύρω δανειστής ήταν κοινοπραξία στην οποία συμμετείχαν οι δύο τράπεζες με κεφάλαιο 40.000 λιρών η καθεμία και ο ίδιος ο Εμμ. Μπενάκης, ατομικώς, με 20.000 στερλίνες. Η προθεσμία αποπληρωμής ήταν σχετικώς βραχεία: 16 μήνες, χρόνος που προφανώς υπερεκάλυπτε την χρονική περίοδο κατά την οποία οι συναλλασσόμενοι προσδοκούσαν ότι θα μπορούσαν να διαθέσουν στο κοινό τα ομόλογα της πρώτης συναλλαγής τους και να εκκαθαρίσουν τους σχετικούς λογαριασμούς. Το επιτόκιο ήταν 6%, μία μονάδα υψηλότερο από το επιτόκιο του ομολογιακού δανείου. Υπήρχε, επιπλέον, και μια εφάπαξ προμήθεια: 1% επί του κεφαλαίου. Συνυπολογίζοντας την ετήσια αναλογία της προμήθειας, η συνολική ετήσια επιβάρυνση του δανειζομένου ανερχόταν σε 6,75%. Για την εποχή, ήταν επιβάρυνση σχετικά υψηλή. Τέλος, το δάνειο αυτό, που αποφασίστηκε το 1907 από το διοικητικό συμβούλιο της ACGE, ήταν ασφαλισμένο και με υποθήκη. Τα υποθηκευθέντα στοιχεία του ενεργητικού ήταν, πιθανότατα, ακίνητα της ACGE ή των μετόχων της στην Αίγυπτο, ίσως όμως και στην Ελλάδα ή και στην Αγγλία (υπενθυμίζω ότι ο Μπενάκης ήταν επίσης μέτοχος και μέλος του διοικητικού συμβουλίου της εταιρείας Χωρέμης, Μπενάκης και Συντροφία, που έδρευε στην Αλεξάνδρεια και το Λίβερπουλ).

Η συμφωνία προέβλεπε ότι η κοινοπραξία θα είχε την δυνατότητα να διαθέσει στο κοινό τα ομόλογα του ενεχύρου και πριν λήξει η 16μηνη προθεσμία του

6. Ούτε τα ομόλογα του ενός δανείου ούτε τα συμφωνητικά του άλλου εντοπίστηκαν κατά την έρευνα. Το ιστορικό της υπόθεσης ανασυντέθηκε από τα έγγραφα του αρχείου της Εθνικής.

δανείου, αλλά μόνο μετά σύμφωνη γνώμη της ACGE.⁷ Μετά την λήξη της προθεσμίας, η κοινοπραξία θα είχε τρεις δυνατότητες. Η μία ήταν να επιστρέψει στην ACGE όσα ομόλογα απέμεναν αδιάθετα, εισπράττοντας την εξόφληση του δανείου των 100.000 λιρών. Η άλλη ήταν να διαθέσει στην αγορά τα αδιάθετα ομόλογα, χωρίς υποχρέωσή της να ζητήσει την άδεια της ACGE, με ελάχιστη τιμή ίση προς το 93% της ονομαστικής.⁸ Η διάθεση των ενεχυριασμένων ομολόγων θα γινόταν πάντα μέσω της Τραπεζής της Ανατολής, η οποία όμως θα ενεργούσε εν προκειμένω όχι ως αποκλειστική διαχειρίστρια του πρώτου δανείου, του ομολογιακού, αλλά ως εκπρόσωπος της κοινοπραξίας που ήταν η δανείστρια στο επ' ενεχύρω δάνειο.⁹

Από αυτά τα χαρακτηριστικά της υπόθεσης προκύπτει ένα βασικό συμπέρασμα: για την εποχή της, ήταν υπόδειγμα χρηματοπιστωτικής και, γενικότερα, επιχειρηματικής τεχνονγνωσίας.¹⁰

Οι όροι αυτοί συμφωνήθηκαν κατά το πρώτο εξάμηνο του 1907. Στις 11 Απριλίου 1908, λίγους μήνες πριν λήξει η 16μηνη προθεσμία του δευτέρου δανείου, ο Εμμανουήλ Μπενάκης στέλνει από την Αλεξάνδρεια προσωπική επιστολή προς τον Διοικητή της Εθνικής Στέφανο Στρέιτ. Η επιστολή αυτή επαναλαμβάνει τους συμφωνημένους όρους αμφοτέρων των δανείων, με μία διαφορά: η ACGE, γράφει ο αιγυπτιώτης επιχειρηματίας, «δεν χρειάζεται» πλέον ολόκληρο το ποσό των 200.000 λιρών· της αρκούν 150.000 λίρες· άρα ο Μπενάκης

-
7. Ο όρος αυτός ωφελούσε την ACGE με δύο τρόπους. Με αυτόν, η ACGE θα μπορούσε, αφενός, να αποτρέψει την υπερπροσφορά τίτλων και την πτώση της τιμής τους και, αφετέρου, να ρυθμίζει με περισσότερη ευελιξία την εισροή στο ταμείο της των δανειακών κεφαλαίων από το ομολογιακό δάνειο, ανάλογα με την συγκυρία και τις ταμειακές της ανάγκες. Πράγματι, εάν στην διάρκεια του 16μήνου η συγκυρία της επέβαλλε να αντλήσει γρήγορα το μεγαλύτερο δυνατό ποσό κεφαλαίων από το ομολογιακό δάνειο, δεν θα επέτρεπε στις τράπεζες της κοινοπραξίας να διαθέσουν τα ενεχυριασμένα ομόλογα· έτσι θα μπορούσε να εισπράξει ταχύτερα τις εισροές από την πώληση ελευθέρων ομολόγων. Εάν, αντιθέτως, η συγκυρία εξασφάλιζε επαρκή ρευστότητα, τότε θα μπορούσε να επιτρέψει την διάθεση των ενεχυριασμένων ομολόγων κατά προτεραιότητα, μειώνοντας έτσι την συνολική αξία του δανεισμού της και, επομένως, το κόστος της. Εάν, εν συνεχεία, η συγκυρία αντιστρεφόταν και πάλι, η ACGE δεν είχε παρά να απαγορεύσει πάλι στην κοινοπραξία να διαθέτει ενεχυριασμένα ομόλογα· κ.ο.κ.
8. Αυτός ο όρος απέκλειε το ενδεχόμενο (έστω απίθανο) να διαθέσουν οι τράπεζες τα ομόλογα σε τιμές υπέρ το δέον χαμηλές, για λόγους συγκυριακούς ή άλλους, θίγοντας έτσι το κύρος της εταιρείας (άρα, είχε και αυτός σκοπό να προστατεύσει την ACGE). Η συμφωνία δεν προέβλεπε ρητώς την δυνατότητα της κοινοπραξίας να διοχετεύσει τα ομόλογα στα μέλη της. Αλλά η δυνατότητα ενυπήρχε στο είδος των νομικών σχέσεων που ρύθμιζε η δικαιοπραξία, Πράγματι, η κοινοπραξία μπορούσε να υπερκεράσει τον οποιονδήποτε τρίτο υποψήφιο αγοραστή. Στην περίπτωση που οι συμμετέχοντες αποφάσιζαν να απορροφήσουν εκείνοι τα ενεχυριασμένα ομόλογα, το όριο του τιμήματος είχε συμφωνηθεί χαμηλότερο (0,93 αντί του 0,95). Η κοινοπραξία, επομένως, διέθετε αυτό το περιθώριο είτε ως ασφάλιστρο είτε ως ελίδα κέρδους: αν διεπίστωνε μεγάλη ζήτηση, μπορούσε να αγοράσει για λογαριασμό της τα ομόλογα με την προοπτική να τα μεταπωλήσει αργότερα σε υψηλότερη τιμή.
9. Εκθέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Τραπεζής της Ανατολής, 1905-1911, και Ισολογισμοί 1907-1910. Πρβλ. ΙΑΕΤΕ, Φ.ΤΑ.
10. Πρβλ. J. Bouvïer, *Le Credit Lyonnais de 1863 à 1882*, τ. I, σ. 390 κ.ε.

προτρέπει την Εθνική να προχωρήσει στις πωλήσεις των ομολόγων, αλλά μόνο μέχρι του ποσού αυτού.

Από την επιστολή αυτήν προκύπτει ότι η Τράπεζα της Ανατολής μάλλον είχε χάσει το αποκλειστικό δικαίωμα διάθεσης των ομολόγων· το δικαίωμα αυτό το είχε πλέον αποκτήσει, παραλλήλως προς αυτήν ή και αποκλειστικώς, η Εθνική Τράπεζα. Πάντως, με την ίδια επιστολή (11.4.1908) ο Μπενάκης εξουσιοδοτεί την Εθνική Τράπεζα να πουλήσει όλα τα ομόλογα, μολονότι δεν είχε ακόμη λήξει το 16μηνο· προτείνει, μάλιστα, τιμή υψηλότερη από αυτήν που είχε οριστεί: 95%. Η Τράπεζα της Ανατολής, με επιστολή της προς την Εθνική, δέχεται αυτήν την πρόταση.¹¹ Φαίνεται ότι τελικώς η πώληση πραγματοποιείται με αυτούς τους όρους· και με αυτό το δεδομένο, μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι το ποσό των 150.000 λιρών καλύφθηκε εξ ολοκλήρου, μολονότι δεν είναι γνωστό ποιοι αγοράζουν τα ομόλογα.

Στην τελική φάση της υπόθεσης διακρίνονται, επομένως, δύο σημαντικές εξελίξεις. Η τιμή που επιτεύχθηκε τελικώς ήταν αρκετά υψηλότερη από το όριο που είχε αρχικώς συμφωνηθεί· και το δικαίωμα να διαθέσει στο κοινό τα ομόλογα το απέκτησε η Εθνική Τράπεζα, η οποία τελικώς και το άσκησε. Οι λόγοι αυτής της μεταβολής είναι άγνωστοι: θα υπήρχαν ασφαλώς πολλοί, συντελώντας ο καθένας με διαφορετική βαρύτητα στο τελικό αποτέλεσμα.

Ο πρώτος λόγος σχετίζεται, πιθανότατα, με την κρίση του 1907 και τις συγκυριακές της διακυμάνσεις. Η κρίση είχε θίξει σοβαρά την αγορά του βαμβακιού ως πρώτης ύλης και, γενικότερα, όλους τους κλάδους της βιομηχανίας βαμβακιού και της υφαντουργίας. Ωστόσο, λίγο πριν από τις 11 Απριλίου 1908, η κατάσταση της αγοράς φάνηκε και όντως ήταν κάπως καταλληλότερη για να διατεθούν τα ομόλογα στο κοινό, και μάλιστα στην καλύτερη τιμή του 0,95.¹²

Δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς επηρέασε η συγκυρία τις εξελίξεις αυτές. Εκείνος, όμως, που πήρε την σχετική πρωτοβουλία ήταν ο Μπενάκης, με την επιστολή της 11ης Απριλίου. Ο Μπενάκης, με την διπλή του ιδιότητα: πράγματι, ήταν μεν δανειστής, ως μέλος της κοινοπραξίας, ήταν όμως, εμμέσως, και δανειζόμενος, ως μέτοχος της ACGE· επομένως, είχε κάθε συμφέρον να επιτύχουν τα ομόλογά της τον υψηλότερο δυνατό λόγο ως προς το άρτιο. Ο Μπενάκης, όμως, είχε και μία τρίτη ιδιότητα: συμμετείχε στο δίκτυο των επιχειρηματιών που κυριαρχούσαν στην διεθνή αγορά βάμβακος· επομένως, αυτός είχε και την πληρέστατη πληροφόρηση που χρειαζόταν για να λάβει μια τέτοια απόφαση.¹³

11. ΙΑΕΤΕ, Φ.ΤΑ, επιστολή 12.5.1908.

12. Εκθέσεις του Διοικητικού Συμβουλίου της Τραπεζής της Ανατολής, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911. Ενδιαφέρον έχει η παραβολή των δύο διαδοχικών ισολογισμών των ετών 1907 και 1908: αρκετά σοβαρή αύξηση των μεικτών κερδών το 1908 και, αντιστοίχως, μικρή μείωση των καθαρών κερδών. Πρβλ. και τους ισολογισμούς των επομένων ετών 1909-1910.

13. Cf. C. Hadjiiossif, «Banques grecques, banques européennes [...]», στο C. B. Dertilis (ed.) (1988), σ. 197. Επίσης: Hadjiiossif (1981), *La colonie grecque en Égypte, 1833-1856*.

Τα στοιχεία αυτά ενισχύουν την υπόθεσή μας, δηλαδή ότι η συγκυρία ώθησε στην απόφαση να διατεθούν τα ομόλογα εκείνη την στιγμή. Ξεκινώντας από εκεί, μπορεί κανείς να διακινδυνεύσει μία ακόμη υπόθεση: ότι η συγκυρία συνετέλεσε επίσης και στην μεταβολή των αρχικών συμφωνιών, ότι συνετέλεσε, δηλαδή, στην είσοδο της Εθνικής στο παιχνίδι της διάθεσης των ομολόγων, στην θέση της Τράπεζας της Ανατολής ή παραλλήλως προς αυτήν.

Η αρχική συμφωνία, αναθέτοντας στην Τράπεζα της Ανατολής την διάθεση των ομολόγων, είχε μια προφανή σκοπιμότητα. Η Τράπεζα της Ανατολής λειτουργούσε στον κύκλο των ανθρώπων που μπορούσαν να διαθέσουν μεγάλα ποσά σε τοποθετήσεις αυτού του είδους. Αυτό υποδήλωνε η γεωγραφία της επωνυμίας της, αυτό ήταν εξ αρχής ο καταστατικός της σκοπός. Φυσικό ήταν, λοιπόν, την προσέγγιση της πελατείας αυτής να την αναλάβει εκείνη. Ωστόσο, η συγκυρία είχε ανατρέψει αυτό το δεδομένο. Η κρίση είχε μειώσει τις δυνατότητες ορισμένων τουλάχιστον από αυτούς τους πελάτες και πρέπει να είχε επηρεάσει τις προβλέψεις όλων και τις αντίστοιχες προσδοκίες τους, περιορίζοντας έτσι και τις επενδυτικές τους διαθέσεις.

Αντιθέτως, η ελληνική αγορά δεν είχε επηρεαστεί τόσο πολύ από την κρίση όσο οι αγορές της Ανατολής. Αυτό σημαίνει δύο πράγματα. Πρώτον, ότι τον Απρίλιο του 1908 η στιγμή για την διάθεση των ομολόγων ήταν καταλληλότερη στην Ελλάδα απ' ό,τι στις ανατολικές αγορές. Δεύτερον, ότι στην αγορά αυτήν καταλληλότερη για την διάθεση των ομολόγων ήταν η Εθνική μάλλον, παρά η Τράπεζα της Ανατολής. Πράγματι, στην Ελλάδα, οι πιθανοί αγοραστές μεγάλου αριθμού ομολόγων είχαν περιορισμένη επαφή με την κρίση του βάμβακος αλλά και με την γενικότερη διεθνή κρίση· και αυτοί ήταν όλοι, κατά τεκμήριο, πελάτες της Εθνικής. Σε αυτούς τους εγχώριους κεφαλαιούχους, η Εθνική είχε καλύτερες προσβάσεις από την Τράπεζα της Ανατολής. Στην πελατεία της Εθνικής περιλαμβάνονταν άλλωστε, έτσι κι αλλιώς, οι περισσότεροι από τους σημαντικούς πελάτες της Τραπεζής της Ανατολής, όσοι ήταν ελληνικής καταγωγής. Και σε αυτούς, επομένως, η Εθνική μπορούσε να απευθυνθεί εξ ίσου αποτελεσματικά με την Τράπεζα της Ανατολής.

Εκτός από τους μεγάλους κεφαλαιούχους, όμως, υπήρχε στην Ελλάδα και ένα γενικό αγοραστικό κοινό, μια μέσης και μικρής απορροφητικότητας πελατεία, που θα μπορούσε επίσης να αγοράσει τα ομόλογα της ACGE. Και ως προς αυτήν την ομάδα στόχευσης, η Εθνική επίσης πλεονεκτούσε. Άλλωστε η εγχώρια αγορά είχε, κατά την περίοδο εκείνη, αυξημένη ρευστότητα. Πράγματι, μεταξύ 1905 και 1910 οι καταθέσεις στις ελληνικές τράπεζες υπερδιπλασιάστηκαν. Αυτό δείχνει, πρώτον, αποκατάσταση κλίματος εμπιστοσύνης στην δραχμή· δεύτερον αυξανόμενη εμπιστοσύνη προς τις τράπεζες· και τρίτον, ακριβώς, αυξημένη ρευστότητα.¹⁴ Οι συνθήκες αυτές είχαν όχι μόνο συγκυριακά

14. Για την δραχμή, την ρευστότητα και τα δημόσια οικονομικά εκείνης της περιόδου, εκτός από τα οικεία κεφάλαια αυτού του βιβλίου, βλ. ειδικότερα Kostis (1985, 1988).

αλλά και διαρθρωτικά αίτια: ήταν, κυρίως, ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος, η δημοσιονομική ευταξία που ακολούθησε, η αναθέρμανση της οικονομίας και οι αφανείς εισροές ομογενειακών κεφαλαίων. Όλα αυτά συνετέλεσαν στην άνοδο της δραχμής η οποία, μετά μια εικοσαετία υποτίμησης, είχε ξαναβρεί την ισοτιμία της με το χρυσό φράγκο ήδη από το 1905 και επρόκειτο να παραμείνει ισχυρό νόμισμα για τα επόμενα 14 χρόνια, έως το 1919.

Αυτές λοιπόν οι μακροχρονιότερες, διαρθρωτικές συνθήκες έπεισαν τον Μπενάκη ότι ευκολότερα θα έβρισκε κεφάλαια στην Ελλάδα παρά στην Ανατολή ή στην Ευρώπη· πιθανότατα μάλιστα τον είχαν πείσει πολύ πριν από την συγκυριακή μεταβολή του 1908, ίσως στις αρχές του 1907, ίσως και το 1906, τότε που αποφάσισε να αναλάβει την πρωτοβουλία των μεγάλων συμφωνιών με τις τράπεζες.

Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο είναι η διπλή ιδιότητα του Μπενάκη. Όπως είδαμε, στην υπόθεση του δανείου δεν ήταν μόνο δανειζόμενος, αλλά και δανειστής. Η δισυπόστατη αυτή συμμετοχή του εξασφάλιζε τις δανειστριες τράπεζες, εξασφάλιζε όμως και τον ίδιο, επιμερίζοντας τους κινδύνους και προσθέτοντας ορισμένες πιθανότητες κερδών από συναλλαγματικές διαφορές.

Ένας κατά προσέγγιση υπολογισμός των κερδών της συναλλαγής δείχνει ότι το συνολικό κέρδος του Μπενάκη ήταν περίπου 1.800 λίρες. Αν υποθεθεί ότι το κεφάλαιο των 20.000 λιρών δεσμεύτηκε επί 16 μήνες, η ετήσια απόδοσή του ήταν 7,5% περίπου. Συγκρίνοντας με τα διεθνή επιτόκια κατά την περίοδο αυτήν, πρόκειται για εξαιρετικό ποσοστό, ιδίως αν ληφθεί υπόψη η διττή ασφάλεια την οποία απολάμβανε ο Εμμ. Μπενάκης λόγω της διπλής του ιδιότητας του δανειστή και, συνάμα, του δανειζομένου.¹⁵ Το κέρδος των δύο τραπεζών ήταν περίπου 7.000 λίρες για την Εθνική, 1.200 για την Τράπεζα της Ανατολής. Η διαφορά οφείλεται στο ότι η πρώτη παραχώρησε στην δεύτερη μέρος των κερδών της.¹⁶

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το δάνειο ήταν τριπλά εξασφαλισμένο: με εμπράγματη ασφάλεια, με ενέχυρο ομολογιών μεγαλύτερης αξίας και με την προσωπική εγγύηση του Εμμ. Μπενάκη. Η Εθνική ήταν συντηρητικός οργανισμός, που έπαιζε και τον ρόλο κεντρικής τράπεζας: ήταν φυσικό να επιμερίζει τους κινδύνους όποτε μπορούσε να το κάνει.

15. Ο υπολογισμός του κέρδους για το μερίδιο Μπενάκη στο δάνειο επ' ενεχύρω έχει ως εξής, σε λίρες: (τόκοι 16 μηνών: $20.000 \times 0,06$ ετησίως = 1.600) μείον (προμήθεια $20.000 \times 1\% = 200$) = 1.800.

16. Πράγματι, η Τράπεζα της Ανατολής δεν κατέβαλε δικά της κεφάλαια στην συναλλαγή. Δανείστηκε από την Εθνική, όπως είχε συμφωνηθεί εκ των προτέρων, το σύνολο της συμμετοχής της (40.000 λίρες) με τόκο 5% και προμήθεια 0,5% (για να χρεώσει την ΑCGE, όπως είπαμε, τόκο 6% και προμήθεια 1%). Το κέρδος της, επομένως, ήταν ουσιαστικά το ασφάλιστρο που χρέωσε για την συμμετοχή της σε ενδεχόμενες ζημιές. Αντιστοίχως η Εθνική, θυσιάζοντας αυτό το τμήμα του κέρδους της, μείωσε κατ' αναλογίαν τον κίνδυνο ζημιών, μολοντί ο κίνδυνος αυτός δεν φαινόταν πολύ πιθανός.

Αυτός, άλλωστε, ήταν ένας από τους λόγους που προέτρεψαν την Εθνική να συνεταιριστεί με την Τράπεζα της Ανατολής. Υπήρχε, όμως, ένας ακόμη λόγος, εξ ίσου σημαντικός. Σύμφωνα με το καταστατικό της, η Εθνική δεν είχε την δυνατότητα να ιδρύει υποκαταστήματα στο εξωτερικό. Το ελληνικό κράτος της είχε επιβάλει αυτόν τον φραγμό κυρίως για να μπορεί να ελέγχει τις δραστηριότητες της στην αγορά συναλλάγματος. Αλλά η Εθνική είχε ξεπεράσει αυτήν την απαγόρευση ιδρύοντας την Τράπεζα της Ανατολής. Έτσι μπορούσε πλέον να λειτουργεί νομίμως και στο εξωτερικό.

Αυτά δεν σημαίνουν, ωστόσο, ότι η Εθνική μπορούσε να κάνει ό,τι θέλει, αδιαφορώντας για τις ενδεχόμενες αντιδράσεις της κυβέρνησης, της αντιπολίτευσης και της κοινής γνώμης. Στις διεθνείς δραστηριότητές της, η κεντρική τράπεζα της χώρας όφειλε να εκτίθεται στους λιγότερους δυνατούς κινδύνους. Όφειλε να είναι, και κυρίως να φαίνεται, προσεκτική και συντηρητική. Προκειμένου να επιτύχει αυτόν τον στόχο, λοιπόν, η Εθνική προτίμησε να παραχωρήσει μέρος του κέρδους της στην Τράπεζα της Ανατολής, χτίζοντας ένα χρηματοδοτικό σχήμα να μεν περιπλοκότερο, που εμφάνιζε όμως την ίδια ως το συντηρητικότερο μέλος του ομίλου.

Στην ουσία, βεβαίως, κυρίαρχος και στα δύο μέρη του παιχνιδιού έμεινε τελικώς η μεγάλη ελληνική τράπεζα. Της Εθνικής κεφάλαια αξιοποίησε η Τράπεζα της Ανατολής στο δάνειο επ' ενεχύρω, όχι δικά της. Και στο ομολογιακό δάνειο, τελικώς δεν διέθεσε εκείνη τα ομόλογα· και εκεί ο πρωταγωνιστής κατέληξε να είναι η Εθνική.

Απομένει το θέμα της σχέσης μεταξύ τραπεζών και βιομηχανίας. Η χρηματοδότηση δείχνει ότι οι ελληνικές τράπεζες δεν διστάζουν να χρηματοδοτήσουν μια βιομηχανία και να συνεργαστούν μαζί της σε προωθημένα σχήματα υποστήριξης, όπως είναι ένα ομολογιακό δάνειο. Αυτό φαίνεται ότι ισχύει και γενικότερα: οι ελληνικές τράπεζες, και ειδικώς η Εθνική, αντιμετωπίζουν ευνοϊκά τις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις – όσο ευνοϊκά μεταχειρίζονται και τις μεγάλες εμπορικές μονάδες και οποιονδήποτε αξιόχρεο πελάτη. Πρόκειται για διαπίστωση αυτονόητη, που θα ήταν σχεδόν περιττή αν δεν υπήρχε στην βιβλιογραφία, ελληνική και διεθνή, μια ατελείωτη συζήτηση για το αν οι τράπεζες βοήθησαν ή όχι την εκβιομηχάνιση με χορηγήσεις προς την βιομηχανία.¹⁷

Από την άλλη πλευρά, η Τράπεζα της Ανατολής είχε ιδρυθεί σε μια εποχή αυξημένου ενδιαφέροντος των τραπεζών για την βιομηχανία. Ήταν φυσικό, επομένως, να προσανατολιστεί προς την ίδια κατεύθυνση αλλά και να αντιμετωπίσει αντίστοιχες ανταγωνιστικές προκλήσεις.

Μία από τις προκλήσεις αυτές αξίζει να αναφερθεί, γιατί δείχνει παραστατικά την λογική αλλά και τον εκσυγχρονισμό του συστήματος. Ήταν η ίδρυση μιας

17. Πρβλ. Agriantoni (1988)· Kalogri (1988)· GBD (1988).

μονάδας δυνάμει ανταγωνιστικής, της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως.¹⁸ Στο κεφάλαιό της (20.000.000 φράγκα) αποφάσισε το 1905 να συμμετάσχει ένα «Συνδικάτο», όπως ονομάζεται στην σχετική αλληλογραφία. Η κοινοπραξία αυτή απαρτιζόταν από την Τράπεζα της Ανατολής (με μερίδιο 30%), την Nationalbank für Deutschland (30%) και, βεβαίως, την Εθνική (40%).

Ωστόσο, η πραγματική συμμετοχή της Εθνικής στο κεφάλαιο της ΤΒΠ ήταν πολύ μεγαλύτερη. Εκτός από το μερίδιο των 40.000 φράγκων που αποκτά ως μέλος του Συνδικάτου, το 1905 αγοράζει επιπλέον μετοχές αξίας 50.000 φράγκων.¹⁹ Είχε όμως προηγηθεί, το 1904, η κυριότερη αγορά της: μισό εκατομμύριο φράγκα. Έτσι, στα τέλη του 1905, οι συνολικές της αγορές ανέρχονται σε 590.000 φράγκα, σχεδόν 6% του κεφαλαίου της ΤΒΠ, χωρίς βεβαίως να αποκλείονται και άλλες αγορές, προγενέστερες ή μεταγενέστερες.²⁰

Η συμμετοχή στην ίδρυση μιας βιομηχανικής τράπεζας είναι καλή ένδειξη του ενδιαφέροντος της Εθνικής και της Τράπεζας της Ανατολής για την βιομηχανία και, γενικότερα, της επιχειρηματικής τους ενημέρωσης και ευελιξίας. Εξ ίσου καλή ένδειξη είναι το ότι παραμένουν ανταγωνίστριες της ΤΒΠ, παρά την συμμετοχή τους στο κεφάλαιό της. Τα εκκοκιστήρια βάμβακος του Μπενάκη θα ήταν ιδανικός πελάτης για την ΤΒΠ, τράπεζα εξειδικευμένη και εν μέρει θυγατρική τους· ωστόσο, δεν σκέφτονται να της τον παραχωρήσουν, αρκούμενες σε κέρδος χαμηλότερο και ανάλογο προς την περιορισμένη συμμετοχή τους στο κεφάλαιό της· τον δανειοδοτούν οι ίδιες, κρατώντας για λογαριασμό τους και τον σημαντικό πελάτη και το σύνολο κέρδος από την μεγάλη χρηματοδότηση.

Ας τελειώσουμε με ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της υπόθεσης. Οι τράπεζες ζητούν και επιτυγχάνουν εμπράγματα ασφάλεια προκειμένου να χρηματοδοτήσουν την ΑCGE, παρά το μέγεθός της και την εξασφαλιστική παρουσία ενός μεγιστάνα σαν τον Μπενάκη. Θα το ζητούσαν, άραγε, αν δεν συνέ-

18. ΙΑΕΤΕ, Φ. 346. Καταστατικό της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως.

19. ΙΑΕΤΕ, Φ. 346. Εμπιστευτική επιστολή 4/17.6.1905 από Τράπεζα της Ανατολής προς διοικητή της ΕΤΕ (υπογραφή Louis Nicolaïdes) ζητεί την αγορά 1.000 μετοχών της ΤΒΠ για λογαριασμό του «Συνδικάτου». Σε περίπτωση διαφωνίας της γερμανικής τράπεζας τα ποσοστά θα αυξάνονταν σε 60% για την Εθνική και 40% για την Τράπεζα της Ανατολής. Η επιστολή 9/22.6.1905 (υπογραφή δυσανάγνωστη) προς τον διοικητή της Εθνικής επιβεβαιώνει ότι η Τράπεζα της Ανατολής αγόρασε 1.000 μετοχές σε τιμές μεταξύ 108,5 και 112,25 δραχμών (διακύμανση σχεδόν 4% μέσα σε περίοδο 3-4 ημερών). Τέσσερις μήνες αργότερα η επιστολή 14/27.10.1905 ανακοινώνει πώληση σε τρίτους 50 μετοχών προς 114,5 δραχμές (υπερτίμημα περίπου 2%).

20. ΙΑΕΤΕ, Φ. 1389: ανυπόγραφη επιστολή (υπόδειγμα ή προσχέδιο;) προς την Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως. Ζητεί 500 μετοχές Β' σειράς έκδοσης 1904 αντί δρχ. 112 (ονομαστική αξία δρχ. 100). ΙΑΕΤΕ, Φ. 346: 22.11.1904, ΤΒΠ προς ΕΤΕ, βεβαιώνει προφορική συμφωνία αγοράς από την Εθνική 5.000 μετοχών προς δρχ. 110. Φέρει ενυπόγραφη προσθήκη ότι το ποσό των 550.000 δρχ. πιστώθηκε στον λογαριασμό της ΤΒΠ· υπογράφουν ο Π. Ν. Καρυδιάς (διευθυντής) και ο Ν. Γαϊτάνος (ταμίας).

πιπτε η κρίση του 1907; Θα το απαιτούσαν αν επρόκειτο για μια εξ ίσου μεγάλη εμπορική εταιρεία εγκατεστημένη στην Ελλάδα; Η απάντηση είναι, πιθανότατα, ναι. Ποιος είναι, όμως, ο λόγος αυτής της επιφυλακτικότητας;

Η εξήγηση είναι απλή. Τις τράπεζες δεν τις «φοβίζεται» η βιομηχανική ιδιότητα του χρεώστη, αλλά το μέγεθος της χρηματοδότησης. Επρόκειτο για ένα από τα μεγαλύτερα δάνεια στην ιστορία των ελληνικών τραπεζών. Επρόκειτο, επίσης, για ένα από τα πρωιμότερα βιομηχανικά δάνεια της ελληνικής ιστορίας. Για την εποχή, επομένως, η εμμονή της Εθνικής και της Τραπεζής της Ανατολής στην εμπράγματη ασφάλεια δεν ήταν περίεργη· ήταν απλώς η φυσιολογική τους αντίδραση μπροστά σε μεγέθη και, κυρίως, μπροστά σε κινδύνους με τους οποίους δεν είχαν ακόμη εξοικειωθεί πλήρως. Η επιφυλακτικότητά τους δεν έχει σχέση με τις συντηρητικές πρακτικές που θα κυριαρχήσουν μακροχρονίως στις βιομηχανικές χορηγήσεις των ελληνικών τραπεζών. Πράγματι, σε όλη την διάρκεια του 20ού αιώνα οι τράπεζες θα απαιτούν με θρησκευτική προσήλωση εμπράγματα εξασφαλίσεις υποθηκεύοντας εργοστάσια, εγκαταστάσεις, ακόμη και ακίνητα της προσωπικής περιουσίας των μετόχων. Έτσι, θα παραβλέπουν πολύ ουσιαστικότερα κριτήρια, όπως ο τεχνολογικός νεωτερισμός της χρηματοδοτούμενης επένδυσης και η επιχειρηματική ικανότητα των διευθυνόντων. Η πολιτική αυτή θα γενικευθεί στον Μεσοπόλεμο, περίοδο βιομηχανικής απογείωσης για την Ελλάδα, και έκτοτε θα ακολουθείται συνεχώς έως τα τέλη του αιώνα. Οι επιπτώσεις της θα είναι βλαπτικές τόσο για την βιομηχανία όσο και για το τραπεζικό σύστημα της χώρας.²¹

21. GBD (1988, «Les capitaux entre l'industrialisation et ses alternatives»).

ΠΡΟΣΘΕΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΜΕΡΩΝ Α΄-ΙΑ

Διεθνείς συνθήκες, διεθνείς συμβάσεις και σχετικοί με αυτές ελληνικοί νόμοι και διατάγματα, 1830-1878 για πολιτικά, οικονομικά και δημοσιονομικά θέματα· καταγράφονται με τη χρονολογική σειρά της έκδοσής τους

PP (Parliamentary Papers) 1830 (001) A. Papers relative to the affairs of Greece. Protocols of conferences held in London, February 1830. Nrs 23 ff., p. 315-334.

FO (Foreign Office) 93/30/7a: Convention and Treaty signed at London by Great Britain, France and Russia regarding the guarantee of a Loan to Greece, 7th May 1832.

FO 32/314, correspondence about the Greek Loan of 1832, document dated 1860. See also following numbers: FO32/357, 32/486, 32/1255, 32/2537, ditto.

Νόμος ΞΔ΄ 9.12.1847 «περί αναγνωρίσεως χρέους 520.000 φράγκων προς τον Ι. Γ. Εϋνάρδον διά την υπ' αυτού καταβολήν χρεολυσίων διά το Δάνειον του 1832 ...».

Συνθήκη του Λονδίνου 13.7.1863 μεταξύ των τριών Δυνάμεων και του βασιλέως της Δανίας.

Συνθήκη του Λονδίνου 29.3.1864 «περί ενώσεως των Ιονίων Νήσων μετά της Ελλάδος, μεταξύ της Ελληνικής κυβερνήσεως, της Α. Μ. του Αυτοκράτορος των Γάλλων, της Α. Μ. της Βασιλίσσης του Η. Β. [...] και της Α. Μ. του Αυτοκράτορος πασών των Ρωσσιών» (τη Συνθήκη εκύρωσε ο Νόμος Ν΄ 26.3/7.4.864).

PP 1864 [3323] Greece. Treaty between Her Majesty, the Emperor of the French, and the Emperor of Russia, on the one part, and the King of the Hellenes on the other part, respecting the union of the Ionian islands to the kingdom of Greece, signed at London, March 29, 1864.

Νόμος Ν΄ 7.4.1864 «περί ισχύος της μεταξύ Ελλάδος, Γαλλίας, Μεγάλης Βρετανίας και Ρωσίας Συνθήκης περί ενώσεως των Ιονίων Νήσων μετά του Βασιλείου της Ελλάδος».

Β. Διάταγμα 14.7.1865, ΦΕΚ 36/29.7.1865 «περί ανακοινώσεως εις την Βουλήν της πράξεως [...] συναφθείσης εν Κωνσταντινουπόλει την 27 Μαρτίου (8 Απριλίου 1865) μεταξύ της Ελληνικής κυβερνήσεως τε και των ΑΑ. ΜΜ. του Αυτοκράτορος των Γάλλων, της Βασιλίσσης του Η. Β. [...] και του Αυτοκράτορος της Ρωσσίας, αφ' ενός, και της Α. Μ. του Σουλτάνου, αφ' ετέρου, δι' ης η Υψηλή Πύλη συναινεί εις την περί ενώσεως των Ιονίων Νήσων μετά της Ελλάδος συναφθείσαν, εν Λονδίνω, Συνθήκην, την 17/29 Μαρτίου 1864» (στο Β. Δ. επισυνάπτεται το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο της Συνθήκης της 17/29 Μαρτίου 1864, με την ελληνική του μετάφραση).

Νόμος Ση΄ 11.11.1868 «περί κυρώσεως της συμβάσεως μεταξύ της κυβερνήσεως και των κληρονόμων του πρώην Βασιλέως Όθωνος, περί αναγνωρίσεως χρέους δραχμών 4.500.000».

Parliamentary Papers Confidential Prints (και κατά προτίμηση στα πρωτογενή χειρόγραφα του Public Record Office με γενικό τίτλο *FO Greek Loan*): Agreement signed at London on the 4th September 1878 between the Hellenic Government and the private bondholders of the Greek Loans of 1824 and 1825 concerning the issue of new bonds to be distributed among the holders of the old bonds.

Parliamentary Papers, C-8856, Treaty Series No 9, March 29, 1898: Convention between the United Kingdom, France, Greece and Russia, to facilitate the Conclusion of a Loan by the Greek Government; signed at Paris, March 29, 1898.

Λοιπά έγγραφα σχετικά με το ελληνικό δημόσιο χρέος (ελληνικά και ξένα), 1824-1935 (καταγράφονται με τη χρονολογική σειρά της έκδοσής τους)

Νόμος ΨΛΔ΄ 8.12.1878 περί τακτοποιήσεως των παλαιών δανείων των ετών 1824 και 1825.

Πράξις του Υπουργικού Συμβουλίου 16.7.1879, ΦΕΚ 49/1879/19.7.1879.

Β. Διάταγμα 18.7.1879 «περί μεταρρυθμίσεως του άρθρου 18 της περί μετατροπής των δανείων του 1824 και 1825 συνομολογηθείσης εν Λονδίνω συμβάσεως».

- Νόμος ΨΠΔ ' 30.1.1880 «περί κυρώσεως του από 18.7.1879 Β.Δ/τος περί μεταρρυθμίσεως της παραγράφου β' του άρθρου 18 της περί μετατροπής της [από 4.9.1878] συνομολογηθείσης και κυρωθείσης συμβάσεως [περί μετατροπής των δανείων του 1824 και 1825]».
- Νόμος ΑΨ ' 2.2.1889 «περί συνομολογήσεως και μετατροπής δανείων».
- Νόμος ΑΨΠΑ ' 4.12.1889 ΦΕΚ 296/4.12.1889 «περί συμπληρώσεως του νόμου ΑΨ ' 2.2.1889 περί συνομολογήσεως και μετατροπής δανείων...».
- Β. Διάταγμα 7.12.1889 ΦΕΚ 298/7.12.1889 «περί εξοφλήσεως του οφειλομένου υπολοίπου κεφαλαίου των μετατραπέντων δανείων 1824 και 1825 και περί εγκρίσεως συμβάσεως».
- Β. Διάταγμα 9.12.1889 ΦΕΚ 300/9.12.1889 «περί εγκρίσεως συμβάσεως περί προσωρινού δανείου 10.0000.000 φράγκων εις χρυσόν».
- Νόμος ΒΡΠΕ ' 22.12.1892 «περί πληρωμής εις χρυσόν δημοσίων τινών εσόδων».
- Β. Διάταγμα 30.5.1893 ΦΕΚ 100/30.5.1893 «περί συνομολογήσεως δανείου 100.000.000 δραχμών».
- Σύμβασις 9 Ιουνίου 1893 προς υποστήριξιν των τιμών του Ελληνικού Δανείου του 1893.
- Β. Διάταγμα 12.6.1893 «περί εγκρίσεως συμβάσεως προς υποστήριξιν των τιμών του διά του Β.Δ/τος της 30 Μαΐου 1893 συνομολογηθέντος δανείου 100.000.000 φράγκων».
- Β. Διάταγμα 10.7.1893 ΦΕΚ 122/10.7.1893 «περί των καθηκόντων του παρά τη Διεθνεί Οικονομική Επιτροπή Β. Επιτρόπου της (ελληνικής) κυβερνήσεως».
- Νόμος ΒΡΠΕ ' (10)11.12.1893 «περί του εις συνομολόγησιν δανείου αφορώντος Β.Δ. της 30 Μαΐου 1893».
- Νόμος ΒΡΠΕ ' (10)11.12.1893 «περί υπηρεσίας εθνικών δανείων».
- Πρωτόκολλον 31.12.1897 μεταξύ του Υπουργού των Οικονομικών Στ. Στρέιτ και των αντιπροσώπων της Επιτροπής Ελέγχου «περί οριστικού κειμένου του νομοσχεδίου και του κανονισμού υποβληθησομένου εις την έγκρισιν των Δυνάμεων» (πρβλ. αμέσως παρακάτω, Νόμος ΒΦΙΔ/ 26.2/10.3.1898).
- Νόμος ΒΦΙΔ/ 26.2.1898 «περί Διεθνούς Ελέγχου».
- «Κανονισμός των εις χρυσόν χρεολυτικών και παγίων δημοσίων δανείων», Παράρτημα του Νόμου ΒΦΙΔ/ 26.2.1898 «περί Διεθνούς Ελέγχου».
- PP (Parliamentary Papers), March 25, 1898. Bill to enable H. M. the Queen to carry into effect a Convention made for the facilitating the raising of a Loan by the Government of Greece.
- Νόμος ΒΦΜΑ ' 21.3.1898 ΦΕΚ 47/21.3.1898 «περί εκδόσεως δανείου προς ενοποίηση των εις τραπεζικά γραμμάτια παγίων και χρεολυτικών δημοσίων δανείων και προς εξόφλησιν του δημοσίου εις τραπεζικά γραμμάτια χρέους εξ εντόκων ταμειακών γραμματίων».
- Νόμος ΒΦΜΒ ' 21.3.1898 ΦΕΚ 47/21.3.1898 «περί εκδόσεως δανείου εκ φράγκων χρυσών 170.000.000 επ' αλληλεγγύω εγγυήσει της Γαλλίας, της Μ. Βρετανίας και της Ρωσσίας».
- Β. Διάταγμα 18.4.1898 «περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών του κανονισμού των εις χρυσόν χρεολυτικών και παγίων δημοσίων δανείων».
- Β. Διάταγμα ΦΕΚ 73/24.4.1898 «περί ορισμού της τιμής της εκδόσεως του δυνάμει του νόμου ΒΦΜΒ και διά του άρθρου 2 του από 22.4.1898 Β. Δ/τος προβλεπομένου δανείου φράγκων χρυσών 125.000.000».
- PP, C-8849, May 1898: further correspondence respecting the finances of Greece. Report, Major Law to Foreign Office, April 26, 1898. [Compare with FO421/171, confidential print 7238, part CLXXXV: further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe, April 1898. No 216, E.F-G. Law to Foreign Office, 26 April 1898.]
- PP, 1920 [Cmd. 793], Report on the Commercial and Financial Condition of Greece for the year 1919.
- «Διάγγελμα του Βασιλέως Κωνσταντίνου Α' προς τον Ελληνικόν Λαόν...», ΦΕΚ 29.5.1921.
- FO93 38 38: Agreement signed at London on the 9th April 1927 between the Governments of Great Britain and the Greek Republic for the settlement of the War Debt of Greece with Great Britain.
- Νόμος 3686 /1928 «περί Δανείου 4.000.000 Στερλινών προς τον σκοπόν της εκτελέσεως δημοσίων έργων εν Ελλάδι».

Σύμβασις 11.12.1928 «περί της εκδόσεως Δανείου 4.000.000 Στερλινών προς τον σκοπόν της εκτελέσεως δημοσίων έργων εν Ελλάδι και δι' άλλους παραγωγικούς σκοπούς.

Νόμος 3446/28.1.1928 «περί κυρώσεως συμβάσεως μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και Ελλάδος περί ρυθμίσεως των προς τας Ηνωμένας Πολιτείας Ελληνικών χρεών» (Law 3446/28.1.1928, on the arrangement of the Greek war debts to the United States of America).

Σύμβασις 1.5.1931 προκαταβολής \$ 7.500.000.

FO 93 38 41: Protocol regarding the Greek War Debt due to Great Britain; signed at London on the 11th August 1931.

Αναγκαστικός Νόμος 28.9.1931 «περί προστασίας του εθνικού νομίσματος» (ΦΕΚ 335/28.9.1931).

Αναγκαστικός Νόμος 8.10.1931 «περί συμπληρώσεως του από 28.9.1931 Αναγκαστικού Νόμου περί προστασίας του εθνικού νομίσματος» (ΦΕΚ 354/8.10.1931).

Αναγκαστικόν Νομοθετικόν Διάταγμα 1.2.1932 «περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των περί προστασίας της δραχμής μέτρων» (ΦΕΚ 29/2.2.1932).

Σύμβασις 16.4.1932 μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της Εθνικής Τραπέζης «περί αντικαταστάσεως διά νέων τίτλων των ομολογιών των Δανείων αποζημιώσεως Ανταλλαξίμων Προσφύγων 8% και 6%».

Νόμος 5422 /26.4.1932 «περί αναστολής της υποχρεώσεως της Τραπέζης της Ελλάδος προς εξαργύρωσιν των τραπεζικών γραμματίων αυτής και ρυθμίσεως της αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος», Ζαχαρόπουλος τ. ΙΣΤ'.

Νόμος 5406 /29.4.1932 «περί κυρώσεως των αναγκαστικών Νόμων 28.9.1931 περί προστασίας [...] 8.10.1931 περί συμπληρώσεως του [...] και 1.2.1932 περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως των [...] ών το κείμενον έχει ως εξής ...]».

Νόμος 5426 /29.4.1932 «περί περιορισμού εισαγωγής εμπορευμάτων».

Νόμος 5456 /10.5.1932 «περί προσωρινής ρυθμίσεως ζητημάτων δημοσίου χρέους».

Νόμος 5552 /28.6.1932 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Νόμου 5422 /26.4.1932».

FO 93 38 41. Supplementary Protocol signed at London on the 28th June 1932 in regard to the Greek War Debt due to Great Britain under the Agreement of the 9th April 1927 and the Protocol dated 11th August 1931 (concerning the suspension of payments to the 30th June 1932).

Αναγκαστικός Νόμος 1.7.1932 «περί προσωρινής αναστολής των εις χρυσόν υποχρεώσεων προς Τραπέζας ή άλλα φυσικά ή νομικά πρόσωπα».

Αναγκαστικόν Διάταγμα 29.7.1932 «περί μετατροπής εις δραχμάς των εις ξένον νόμισμα ή συνάλλαγμα οφειλών».

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ΠΗ' 10.8.1932: «Αγόρευσις του Υπουργού των Οικονομικών κυριάκου Βαρβαρέσου εισηγουμένου ενώπιον της Βουλής το σχέδιον του Αναγκαστικού Διατάγματος της 29ης Ιουλίου 1932» (στο βιβλίο χρησιμοποιείται το ορθό κείμενο της αγόρευσης, όπως το έχει αντιγράψει από τα πρακτικά της Βουλής και δημοσιεύσει ο Γ. Δυοβουνιώτης στο *Κώδηξ [sic] Νόμων*, 1935, σ. 593-600).

Αναγκαστικός Νόμος 22.12.1932 «περί ... τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων περί αγοράς και πωλήσεως συναλλάγματος επί του εξωτερικού».

Σύμβασις 5.5.1933 «περί ανανεώσεως της συνομολογηθείσης διά της από 1ης Μαΐου 1931 Συμβάσεως προκαταβολής \$ 7.500.000».

Σύμβασις 27 Ιουνίου 1933 «περί ανανεώσεως της συνομολογηθείσης διά της από 1ης Μαΐου 1931 Συμβάσεως προκαταβολής \$ 7.500.000, ως αύτη ετροποποιήθη και συνεπληρώθη διά της από 27ης Ιουνίου 1933 Συμβάσεως» (τροποποιήσεις σε δευτερεύοντα ζητήματα διαχείρισης).

Νομοθετικόν Διάταγμα 1ης Αυγούστου 1935 «περί κυρώσεως, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Αναγκαστικού Διατάγματος της 29ης Ιουλίου 1932 περί μετατροπής εις δραχμάς των εις ξένον νόμισμα ή συνάλλαγμα οφειλών».

Ειδικότερα για τον λαβύρινθο της αναδιάρθρωσης του 1878, ο μίτος της Αριάδνης είναι οι εξής ελληνικές πηγές, αρκεί να διαβαστούν με την εξής σειρά:

- (1) Νόμος ΨΛΔ ' 8.12.1878.
- (2) Πράξις του Υπουργικού Συμβουλίου 16.7.1879.
- (3) Β. Διάταγμα 18.7.1879. Νόμος ΨΠΔ ' 30.1.1880.
- (4) Νόμος ΑΨ ' 2.2.1889.
- (5) Νόμος ΑΨΠΑ ' 4.12.1889.
- (6) Β. Δ. 5.12.1889. Β. Δ. 9.12.1889.

Διάφορα δημοσιεύματα ελληνικών και ξένων υπηρεσιών

International Institute for Strategic Studies, *The Military Balance*, Oxford University Press, 2001.

NATO, «Financial and Economic Data Relating to NATO Defence », Press Release 9/10.6.2010.

Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI):

- (a) *Military Expenditure Database*, 2012.
- (b) *Arms Transfers Database*, 2012.